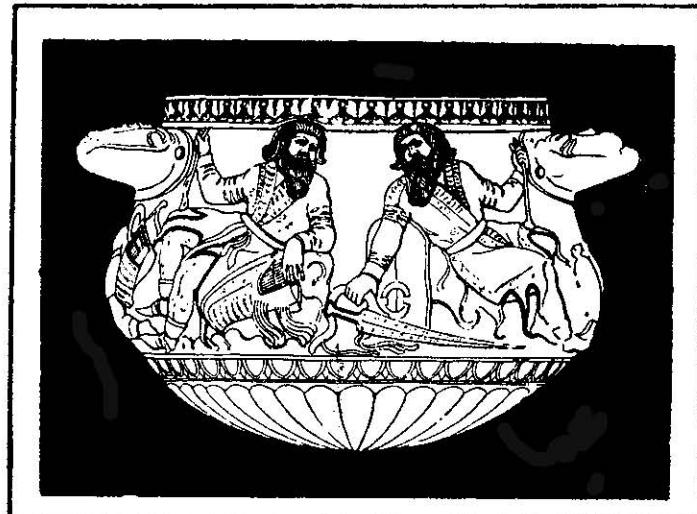

АРХЕОЛОГІЯ

3 * 1971

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
УКРАЇНСЬKE ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

3

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КІЇВ

1971

У квартальному вміщено теоретичні та узагальнюючі статті з питань стародавньої історії і археології України, повідомлення про нові відкриття на території УРСР, бібліографію.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

В. Д. Баран (відповідальний редактор), *В. Й. Довженок*,
Н. С. Ємельянова (відповідальний секретар), *Ю. М. Захарук*,
М. П. Кучера, *П. О. Кашиковський*, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *Я. П. Петрученко*, *Л. М. Славін*, *О. І. Тереножкін*, *Д. Я. Телегін*, *О. П. Черніш*, *Є. В. Черненко*, *I. Г. Шовкопляс*, *Б. А. Шрамко*, *Р. О. Юра*.

Рецензент кандидат історичних наук *M. M. Бондар*

Редакція історичної та археологічної літератури

Зав. редакцією *Є. А. Квятковський*

В. М. ДАНИЛЕНКО

Фрідріх Енгельс як етноісторик

Багатогранна творчість Ф. Енгельса має також і яскраве історико-філологічне забарвлення. Особливо слід підкреслити значення його праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави», де в марксистському дусі розвинуто і доповнено положення Моргана¹. Немає сумніву, що без цього твору Ф. Енгельса не було б тієї важливої частини вчення історичного матеріалізму, яка показує розвиток первісного суспільства, історичну необхідність його розпаду, виникнення рабовласницького, феодального та капіталістичного ладу. З об'єктивної оцінки цих процесів випливає геніальний висновок, що приватна власність і поділ на класи не є одінчими, що експлуататорські формациї приречені історією і прихід безекласового комуністичного суспільства неминучий.

Ф. Енгельс вмів бачити спільне в конкретних явищах, не ігноруючи їх специфіки, етноісторичної своєрідності. Процеси, проаналізовані в «Походженні сім'ї, приватної власності і держави», повною мірою можуть бути названі етноісторичними, бо розкривають не тільки загальні закономірності розвитку, а й етнічно конкретні форми переходу родів до фратрій, племен і народів (націй).

Не втрачає свого значення положення Енгельса про те, що гребенем рубежу між палеолітом і пізнішими епохами є не стільки зовнішні прояви матеріальної культури (введення в ужиток посуду чи навіть сокири), скільки перехід від привласнюючих форм господарства — полювання та збиральництва до відтворюючих — скотарства і землеробства.

Ф. Енгельс, крім економічної сторони взаємодії античних і варварських суспільств, які переживали етап військової демократії, бачив етноісторичний аспект їх відносин. Він зазначав, зокрема, що поширення провінціально-римської культури і торгівлі не тільки гальмувало місцевий розвиток, а й приводило до втрати етнічної самобутності та мови. «варварів»². Такі наслідки мали еллінський вплив на землях Македонії, Фракії і Дакії та провінціально-римський — у Західній, Середній і Причорноморській частині Європи.

Етноісторична спадщина Ф. Енгельса — животворне джерело для сучасних дослідників у багатьох галузях. Вагомий його внесок у розробку історико-філологічних проблем германістики³. Винятковий інтерес творчість великого теоретика становить і в одному з найважливіших аспектів сучасної індоєвропейської етноісторії — славістиці.

В зв'язку з порушену темою необхідно встановити адекватність поняття «етногенез» духові дослідження Ф. Енгельса. Відомо, що в часи Ф. Енгельса терміни «етногенез» і «етноісторія» ще не ввійшли в науковий ужиток. І все ж, К. Маркса, Ф. Енгельса і Л. Моргана можна вважати засновниками етноісторичного наукового напряму.

¹ Л. Морган. Древнее общество. Л., 1934.

² Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 141—142.

³ Див. там же, стор. 126—150; К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, 327—333, 425—473, 474—522.

Етногенез — процес формування народів, що почався на найдавніших етапах розвитку перших родових колективів. Йому передував *антропогенез* — первісний етап людської історії, який тривав протягом тисячоліть і завершився утворенням найдавніших родових колективів.

Термін «етногенез» являє собою сучасний новотвір від давньогрецьких «*етнос*» — народ і «*генеіс*» — походження.

Термін «*етнос*» у такому вигляді, в якому він дійшов до нас в різних писемних джерелах античної старовини, вже не зберігає свого початкового значення. Відновлення його первинного змісту можливе тільки шляхом внутрішніх лексико-етимологічних реконструкцій.

Термін «*генезис*» у висвітленні античної лексики в своїх значеннях досить різноманітний: по-перше, це стать, а потім — народ, рід та інші спільноти, засновані на кровній спорідненості; по-друге, це стая, плем'я, народність, народ, клас, стан, суспільство та інші соціальні категорії, в яких разом з спільністю мови домінують територіально-виробничі зв'язки та зобов'язання. Крім основного поняття, «*генезис*» означає також відновлення, зародження, первоначало, утворення, століття, покоління, до того ж — рід, материнський дітородний орган та ін. Отже, в узагальнений формі — це поняття кровної спорідненості з усіма соціальними атрибутами родового ладу.

Таким чином, термін «етногенез» в цілому означає «народонародження». В цьому розумінні він цілком адекватний процесу, охарактеризованому Ф. Енгельсом як виникнення народів на основі об'єднання ендогамних племен, фратрій, що складалися з екзогамних родів і, нарешті, сімей.

Ідеться про загальну оцінку таких соціальних явищ, як рід, фратрія і плем'я. Найважливішим з них для характеристики первіснообщинної епохи, безперечно, є рід. З його виникненням починається процес етногенезу. Висвітлюючи питання про стадії його розвитку, Ф. Енгельс пише: «Виникнувши на середньому ступені дикунства і розвиваючись далі на вищому його ступені, рід, наскільки можна судити про це з наших джерел, досягає свого розквіту на нижчому ступені варварства»⁴.

Сучасний стан дослідження палеоліту і неоліту повністю підтверджує зазначені хронологічні межі існування роду. Питання про нього Ф. Енгельс розглядав в етнічній конкретності, на основі даних Л. Моргана та інших матеріалів, зокрема про кельтів та германців⁵.

У найбільш загальній формулі, побудованій на підставі висновків Ф. Енгельса, рід — це колектив кровних родичів, всередині якого шлюби заборонені, тобто екзогамний колектив, він об'єднаний спільністю імені та мови, колективною власністю з правом внутрішньородового спадкоємства; володіє правом усиновлення; об'єднаний спільністю культу, кладовища; субордінований вільно обраній Раді, сахему та воєначальнику, які можуть бути усунуті рішенням Ради⁶.

Інший соціальний осередок первісного суспільства — фратрія — охоплює кілька родів і, таким чином, є своєрідним сегментом племені. Фратрія являє собою колектив, що включає кілька споріднених родів, у якому екзогамність менш обов'язкова⁷. Це був початок кінця самого роду, який на пізніших, переддержавних етапах розвитку, заради збереження в своїх рамках власності починав втрачати головну ознаку — екзогамність і тим функціонально зближувався з племенами. Він об'єднаний спільністю імені, мови, проживання, деякими формами культу, включаючи поховальний; субордінований вільно обраній Раді, сахему і воєначальнику⁸.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 151.

⁵ Див. там же, стор. 126—150.

⁶ Див. там же, стор. 82—86, 96—125.

⁷ Див. там же, стор. 86, 87, 96, 116.

⁸ Див. там же, стор. 86, 99—101.

В тому самому плані укрупнення виступає і плем'я — вища соціальна одиниця первісного суспільства. Це колектив, що включає систему споріднених і неспоріднених родів і фратрій, наявність яких обумовлює можливість ендогамності всього колективу. Він об'єднаний особливим ім'ям і є: носієм говорки, що входить в систему конкретної мови; власником конкретної території, обмеженої нейтральними землями, за якими починаються володіння сусіднього племені; носієм спільних релігійних уявлень. Плем'я керується Радою, що складається з сахемів і воєначальників родів та фратрій, і володіє правом затверджувати й знімати останніх. Інколи з числа членів Ради висувався головний старійшина, що здійснював найпростіші функції виконавчої влади⁹.

Ще вищим об'єднанням був союз племен. Як особлива форма він відрізняється меншою стійкістю, ніж плем'я, і є атрибутом порівняно високого рівня розвитку первісного суспільства. «... В окремих місцевостях,— пише Ф. Енгельс,— первісно споріднені, але пізніше роз'єднані племена, знову згуртовувалися в постійні союзи, роблячи таким чином перший крок до утворення націй» (поняття «нація» і «народ» у Енгельса рівнозначні.— В. Д.)¹⁰.

Перша спроба дати поняття нації належала Й. В. Сталіну. Однак його визначення ґрунтуються на відповідних положеннях Ф. Енгельса. За Енгельсом створення союзів племен і народів віднесено до порівняно пізнього часу — так званого вищого ступеня варварства (який в типовому випадку знаходить свій вираз у явищах розвинутої пори залізного віку)¹¹. Говорячи про стародавніх германців, які були на цьому ступені розвитку, Ф. Енгельс пише: «З часів Цезаря утворилися союзи племен; у деяких з них були вже королі; верховний воєначальник, як у греків і римлян, уже домагався тиранічної влади і іноді досягав її»¹². Ф. Енгельс припускає досить широкі історико-культурні рамки етногенезу (бронзовий вік «героїчної епохи» греків, ранній залізний вік римлян «доби царів», розвинутий залізний вік германців доби Цезаря, а в окремих випадках й «ірокезі», що, по суті, залишались на середньому ступені варварства). Якщо користуватися сучасною термінологією, він ставить критерій синтадільноти вище критерію синхронності, тим самим визнаючи нерівномірність соціально-економічного розвитку первісного суспільства.

Цінність наведених вище характеристик найважливіших соціальних утворень цього часу, розкриття їх взаємозв'язку, місця в історичному процесі полягає в можливостях дати нове життя археологічному матеріалу і, зрозумівши його в етнічному плані, зробити надбанням історії. Уточнюються хронологічні і стадіальні межі етногенезу. Спроба порівняння розкриті Ф. Енгельсом стадіальні норми народоутворення з картиною стародавньої історії України переконує в тому, що трипільські племена слід віднести до союзу племен, навіть до стадії народу, поки що анонімного, але, безсумнівно, генетично зв'язаного з греко-дако-мізійським етноглотогонічним світом¹³.

Дослідника не повинні бентежити значні хронологічні відмінності використаного матеріалу — від енеоліту до розвинутого залізного віку¹⁴. Історичний процес з досить давніх часів не був простим еволюційним нагромадженням культурних досягнень, а мав стрибкоподібний характер, обумовлений численними міграціями внаслідок відносного перенаселення ареалів з низьким рівнем розвитку виробничих сил. Міграційні хвилі зосереджувались в таких ареалах протягом століть і поширювали-

⁹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 88—91.

¹⁰ Там же, стор. 90.

¹¹ Там же, стор. 157—159.

¹² Там же, стор. 138.

¹³ В. Н. Даниленко. Неоліт України. К., 1969, стор. 230, рис. 160.

¹⁴ Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений.— МИА, № 10. М.—Л., 1949.

лись на великих території, ламаючи попередні форми етноісторичного розвитку і створюючи нові.

Так, не може бути ніякої впевненості в тому, що виявлені на території Європи мезолітичні культури обов'язково беруть свій початок від місцевих палеолітичних, локальні культури неолітичної доби — від мезолітичних, а енеолітичні — від неолітичних¹⁵ тощо. Думати по-іншому з наукової точки зору не тільки пайно, а й кон'юктурно. Гіпертрофований автохтонізм 30-х років, як методологічно хибний підхід до цього питання, заподіяв не меншої шкоди історико-археологічній науці, ніж гіпертрофований міграціонізм.

Відомо, що К. Маркс і Ф. Енгельс не заперечували реальні міграції. Так, базуючись на досягненнях порівняльного мовознавства XIX ст., пов'язаних з проблемою доіндоєвропейського минулого Європи, вони визнавали прихід індоєвропейців в Європу зі Сходу¹⁶, що підтверджується сучасними даними¹⁷.

Позиція К. Маркса і Ф. Енгельса у питанні про реальні міграції має науково-методологічне значення, бо засвідчує несумісність гіпертрофованого автохтонізму як методу дослідження з принципами історичного матеріалізму.

У свій час уже наводились докази на користь того, що формування неолітичної культури в IX—VIII тисячоліттях до н. е. на рубежі Європи та Азії і етноглотогенічне самоутворення індоєвропейців були різними сторонами єдиного етноісторичного процесу¹⁸. Якщо це так, то формування східноєвропейських культур розписної кераміки, асиміляція внаслідок міграції племен давньоюмної культури та їх північних родичів, етноісторичне самостановлення і активність кіммерійців, скіфів, балтів, германців, слов'ян тощо — все це різні етапи багатовікової історії індоєвропейців. Звідси випливає і чисто методологічний висновок: вирішення питань етноісторії, наприклад про походження слов'ян, не може бути відірване від вивчення індоєвропейської проблеми в усій її складності.

Не підлягає сумніву, що етногенез і вся етноісторія, під якою ми розуміємо конкретну історію конкретних етнічних утворень первісності, залежали від рівня економічного розвитку суспільства. Розгляд цього питання у світовій історико-археологічній літературі протягом двох останніх десятиліть пов'язаний з терміном «неолітична революція». Він ґрунтуються на висновку Г. Чайлда про принципову відмінність неолітичного господарства від палеолітичного, яка полягає у виникненні відтворюючих форм господарства — скотарства і землеробства¹⁹. Наукові заслуги Г. Чайлда загальновідомі. Однак слід нагадати, що саме Ф. Енгельсу належить справді історико-матеріалістичний висновок про якісну різницю між економікою палеоліту і неоліту. Особливої ваги набуває узагальнення Ф. Енгельсом морганівської періодизації: «...дикунство — період переважно присвоєння готових продуктів природи... Варварство — період запровадження скотарства і землеробства, період опанування методів збільшення виробництва продуктів природи за допомогою людської діяльності. Цивілізація — період опанування дальшої обробки продуктів природи, період промисловості у власному значенні цього слова і мистецтва»²⁰.

¹⁵ П. П. Ефименко. Первобытое общество. К., 1953; П. И. Борисковский. Палеолит Украины.— МИА. М.— Л., 1953 (Питання генетичних зв'язків культур тут майже не розглядається, але показано їх різноманітність); В. Н. Даниленко. Вказ. праця, стор. 7, 52, 57, 223—230.

¹⁶ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 181—223.

¹⁷ В. Н. Даниленко. Вказ. праця, стор. 230 і далі.

¹⁸ Там же.

¹⁹ S. Cole. The neolithic Revolution. London, 1959.

²⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 32.

Отже, цілком очевидно, що зміст терміну «неолітична революція», який сформульований Ф. Енгельсом, відповідає одному з важливих положень історичного матеріалізму.

Наведена вище періодизація первісного суспільства в принципіальних частинах і пині зберігає своє значення, хоч і потребує конкретних уточнень, необхідність яких Ф. Енгельс розумів²¹, зокрема, про необхідність у світлі нових даних вказати на значну різноманітність форм соціально-економічного розвитку, ніж це припускали Л. Морган і Ф. Енгельс. Вони не могли знати, що для утворення перших держав не завжди була необхідна металургія заліза. Наприклад, стародавні держави Китаю, праіндійської цивілізації Харappa, Сузіани, Месопотамії і, нарешті, Єгипту ще в мідно-бронзовому віці мали всі необхідні атрибути держави²². Важливою подією в науці стали дослідження на території первісного стародавнього Сходу, де в окремих районах використання міді виявилося таким самим давнім, як запровадження глинняного посуду, а елементи міської землеробської культури ще давнішими²³.

Відомо також, що дальший розвиток відтворюючої економіки виявився іншим, ніж передбачали Л. Морган і Ф. Енгельс. Вона пішла не шляхом господарської спеціалізації (скотарства на східній півкулі і землеробства з маїсом — на західній), а шляхом глобальної зональної спеціалізації за такою схемою: на північ від субтропіків — зона землеробського розвитку (виникло на основі збирання злаків і зумовлених ним ранніх форм осілості), а на північ від неї — зона поширення скотарства (на основі удосконалення полювання на стадних рогатих тварин і диких свиней). Між племенами обох зон виник не тільки перший великий суспільний поділ праці, а склались антагоністичні відносини, які, однак, не заважали виробленню особливих синкретичних форм культури і навіть надавали систематичного характеру явищам етнокультурного схрещення.

Досвід дослідження неоліту, енеоліту і бронзового віку України підказує, що скотарство виникло тут, особливо в аридних степах Приазов'я, не пізніше IX—VIII тисячоліття до н. е.²⁴, що скотарство у відношенні віку в Східній Європі не поступається перед найдавнішими в ареалі Східного Середземномор'я осілими землеробськими культурами. Межа етнокультурного поділу між стародавніми землеробами та скотарями проходила по Дніпру. Перша хвиля розселення їх зі сходу пройшла ще в докерамічному неоліті і була пов'язана з прирученням великої рогатої худоби, а друга зазначена в енеоліті — з прирученням коня. Одвічне змагання між землеробами і скотарями закінчилося перемогою останніх²⁵, що привело до занепаду місцевих землеробських культур, до вироблення особливих синкретичних господарських форм і створення загальноєвропейського фронту культур шиурової кераміки — від давньої на сході, фатьянівської на півночі, культур шиурової кераміки на заході і «ділпійської» на південному заході²⁶.

Розходження, схрещення і розпад етнокультурних єдностей в межах Афроевразії були такою самою історичною необхідністю, як і складний місцевий етноісторичний процес. Враховуючи це, слід керуватися особливо цінним методологічним висновком Ф. Енгельса про діалектичний

²¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 38, стор. 88—89.

²² В. Нгроуну. Die älteste Geschichte Vorderasiens und Indiens. Praga, 1943; Б. А. Тураев. История древнего Востока. Л., 1935.

²³ J. Mellaart. Catal Hüyük. London, 1967, стор. 80, фіг. 13; К. Кенуоп. Digging up Jericho. London, 1957.

²⁴ В. Н. Даниленко. Вказ. праця, стор. 12.

²⁵ Там же, стор. 113, 178, 224, 228, 230 і далі.

²⁶ Н. Я. Мерперт. О связях Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке.—КСИА АН СССР, № 105. М., 1965, стор. 10—20; його ж. Археологические исследования в Южной Болгарии в 1963 г.—КСИА АН СССР, № 100, стор. 12—28.

зв'язок економічних, соціальних і конкретно-етнічних форм розвитку первісного суспільства. Так, існування групового шлюбу Ф. Енгельс по-в'язує з палеолітом («дикунством»), парного шлюбу — в цілому з неолітом («варварством»), моногамної сім'ї — з класовим суспільством («цивілізацією»)²⁷.

Викладена вище принципова схема розвитку суспільних форм може бути уточнена. Зокрема, археологією засвідчена дуже глибока давність парної сім'ї. Це чітко простежується на матеріалах жителів палеолітичних стоянок і особливо неолітичних поселень²⁸. Тим самим існування групової родини, а відтак і кровноспорідненої громади відсувається аж до початкових періодів історії людства. В зв'язку з цим слід зазначити, що процес виникнення роду Ф. Енгельс розглядає як явище органічного розвитку групової родини. «Безпосередньо з пуналуальної сім'ї, очевидно, — пише він, — виник у величезній більшості випадків інститут *роду*»²⁹.

Мабуть, правильною є думка, що матріархальний рід, а внаслідок його екзогамності і матріархальне ендогамне плем'я, виникають десь ще в мустерську добу і розвиваються протягом всього пізнього палеоліту, мезоліту і неоліту.

З початком мідного віку і появою реального землеробства та пастушої форми скотарства настає час патріархальної родоплемінної організації. Вона існувала протягом всього енеоліту, бронзового віку аж до розвинутого залізного віку, тобто з початку IV до середини I тисячоліття до н. е. Закінчується цей період яскравим спалахом військової демократії, пошуком і розподілом нових земель для розширення землеробства й скотарства, нарешті, створенням феодальних держав.

Думка про послідовну заміну роду племенем не знаходить підтвердження у фактах. Це й зрозуміло, бо рід внаслідок його екзогамності може існувати лише в системі племені, яке складалося щонайменше з двох — четырьох родів. Лише на порівняно пізньому, переважно патріархальному етапі, коли нагромаджено достатню суспільно-родову власність і її треба було шляхом спадкоємства зберегти за родом, починає порушуватися його екзогамність³⁰.

Враховуючи, що історія родоплемінної доби налічує не менше як 50 тис. років, легко уявити, яким багатоступінчастим був етноісторичний процес на цьому етапі. Вивчення його передбачається насамперед археологічним шляхом — на основі дослідження повністю розкритих, добре збережених і розкопаних пам'яток.

Ф. Енгельс, даючи характеристику роду, не називає таких важливих атрибутів первісного колективу, як виробничий взаємозв'язок і належну лише даному роду територію. І це не випадково, бо територія в первісному суспільстві перебувала під юрисдикцією не роду, а племені, яке займалось її розподілом з метою поселення та виробничого використання. Уже патріархальний римський рід володіє землею, але наділяється вона племенем³¹.

Першим соціальним угрупованням, що заселяло конкретну частину території племені, була фратрія, за розмірами інколи рівна його сегментові, — саме тоді, коли мала в своєму складі роди, між якими дозволялись шлюбні відносини. Елементарна одиниця такого фратріального (громадського) поселення — парна сім'я, реалії якої відбиваються в матеріалах палеолітичних і неолітичних пам'яток.

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 73.

²⁸ И. Г. Шовкопляс. Мезинская стоянка. К., 1965, стор. 30; В. Н. Даниленко. Вказ. праця, стор. 45—62, 169—170.

²⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 44.

³⁰ Див. там же, стор. 86—88.

³¹ Див. там же, стор. 86, 96, 105—117.

Матеріальне відображення роду з допомогою археології простежити нелегко. Найбільше свідчень дають пам'ятки поховального культу. Картина цього процесу (для Старого Світу) така:

1. В мустєрську добу на місцях стійбищ здійснювались поодинокі поховання з кістяками у випростаному або скорченому стані³².

2. Для пізнього палеоліту загальна картина поховального культу зберігається, за винятком лише спільніх поховань осіб, які різнились за статтю чи віком³³.

3. У мезоліті вже є справжні могильники, винесені за межі стоянок. Переважає скорчене положення³⁴.

4. В неоліті спостерігаються паралельні форми: з одного боку, зберігають значення масові могильники із скорченими кістяками — в південній зоні, випростаними — в північній; з другого, на землеробських поселеннях з'являються невеликі групи похованих, як правило, орієнтовані в різні сторони, інколи в антиподальних напрямках³⁵.

5. За часів раннього енеоліту обидва типи поховань ще зберігаються (в землеробській зоні — скорчені, в скотарській і мисливській — випростані). Є невеликі групи скорчених похованих з антиподальною орієнтацією, характерною для землеробських поселень³⁶.

У скотарській зоні цього часу особливий інтерес становлять могильники маріупольського типу, які нерідко об'єднують 100 поховань. Це дає підставу припустити зв'язок їх з племенем. Вони діляться на відокремлені групи (мабуть, відповідно до великих патріархальних родин), поховані в межах таких груп нерідко орієнтовані антиподально, що вказує, як нам здається, на їх належність до різних родів³⁷.

6. У пізньому енеоліті і ранньому бронзовому віці плоскі масові могильники занепадають; вони трапляються здебільшого у землеробів і говорять про осілий спосіб життя³⁸. Ім протистоять курганні могильники у вигляді кількох насипів, під якими розташовано індивідуальні могили з похованнями переважно в скорченому стані. Під курганами, як правило, є кілька поховань, одне з них належить, певно, впливовій особі — патріарху, наділеному зброєю і майном. Кургани, насипані над дитячим похованням, належать, без сумніву багатим родинам. Під одним насипом знайдено колективні поховання, де, як правило, були чоловік, жінка (дружина) і дитина, однаково орієнтовані³⁹.

На нашу думку, курганні могильники досить яскраво розкривають структуру суспільства. Вони відображають ранню моногамну сім'ю (колективні поховання), велику патріархальну (група поховань під насипом одного кургану) і нарешті громаду — родоплемінне угруповання, рівнозначне сегменту племені (конкретний курганий могильник).

Наведені вище особливості пам'яток палеометалічної доби дають підставу для такої, в основі ретроспективної характеристики: малі групи похованих з антиподально орієнтованими кістяками, відкриті на землеробських поселеннях неолітичної і енеолітичної доби, відповідають парним сім'ям, що, як підказує орієнтація, включали представників різ-

³² П. П. Ефименко. Вказ. праця, стор. 248—252.

³³ R. Drössler. Die Venus der Eiszeit. Leipzig, 1967, стор. 48 і далі, рис. 10.

³⁴ В. Н. Даниленко. Волошский эпипалеолитический могильник.—СЭ, 1955,

№ 3. М.

³⁵ В. Н. Даниленко. Вказ. праця, стор. 132 і далі, рис. 107; стор. 142, рис. 118.

³⁶ Т. Г. Мовша. К вопросу о трипольских погребениях с обрядом трупоположения.—МИА ЮЗ СССР и РНР. Кишинев, 1960.

³⁷ М. Макаренко. Маріупольський могильник. К., 1933 (див. загальний план могильника).

³⁸ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. М., 1961, стор. 146—161. О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошикова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1962, стор. 157—167.

³⁹ М. И. Артамонов. Совместные погребения в курганах со скорченными и окрашенными костяками.—ПИДО, № 7-8, 1937, стор. 108—125.

Подібне поховання досліджено й автором в 1956 р. у районі Кременчука.

них родів. Сукупність таких родинних усипальниць являла собою некрополі родоплемінного колективу в масштабі сегмента племені — громади. Зібраний матеріал свідчить також, що подібне явище сягає в глиб віків, можливо, навіть до мустьєрської доби.

Відокремлення могильників від поселень і збільшення їх розмірів починаючи з епохи мезоліту були, напевне, зумовлені дедалі зростаючою чисельністю населення, але аж пік не виникненням окремих племінних і тим більше міжплемінних могильників.

Матеріали поселень (стійбищ, стоянок тощо) не так безпосередньо передають соціальну структуру первісних колективів, як могильників. Проте вже мустьєрські стійбища дали перші приклади чумоподібних жител з кістковими каркасами, які своїми невеликими розмірами більше відповідали потребам парної сім'ї, ніж групі родичів, що входили в рід.⁴⁰

У пізньому палеоліті подібний стан в основних рисах зберігся. Найбільш характерними для цього є округлі в плані чумоподібні одновогнищеві житла⁴¹. Останні інколи компонувались в один чи кілька рядів, утворюючи великі багатокамерні будинки⁴². Кожну камеру слід вважати оселею однієї парної сім'ї, а стоянка, утворена із сукупності цих домівок, є відображенням сегмента племені — громади з таким добором мешканців, який допускав шлюбні відносини.

Відомі випадки багатогнищевих жител епохи пізнього палеоліту⁴³; їх існування найбільш характерне для мустьєрської доби. Подібні факти свідчать про занепадання групової родини, але остаточне розв'язання цього винятково важливого питання було б передчасним через певну вузькість джерелознавчої бази. Дані про поселення й житла мезолітичної епохи поки що більш фрагментарні, і тлумачення їх в плані соціальних реконструкцій на нинішньому етапі розвитку науки нам здається передчасним.

Епоха неоліту краще відражена у пам'ятках землеробської зони. Для неоліту Малої Азії, Балкан (Каранове) і Подунав'я (культура лінійно-стрічкової кераміки) простежені значні житлові комплекси різної величини, що складались з однокамерних жител, де, як правило, була одна піч. Комплекси культури лінійно-стрічкової кераміки розкриті найбільш повно.

Наприклад, Білани⁴⁴ дають такі соціально вагомі житлові одиниці: поселення, ряд жител, житло з кількома одновогнищевими камерами і нарешті однопічна камера. Остання, безперечно, належала парній родині, багатокамерне приміщення займали найближчі родичі по жіночій лінії (наприклад, сестри з їх чоловіками), а ряд мешкань — більш далекі родичі, об'єднані у фратрію. На поселенні в цілому зосереджувався сегмент племені — громада.

Епоха палеометалу, в основному представлена пам'ятками різних культур розписної кераміки, зокрема Трипіллям, дає чудовий матеріал для розкриття соціальної характеристики поселень. Так, на ранньому етапі розвитку Трипілля домінують одновогнищеві напівземлянки або наземні житла⁴⁵, багатокамерні трапляються рідко⁴⁶. На розвинутому

⁴⁰ А. П. Черныш. Ранний и средний палеолит Приднестровья.— Труды КПИЧП, XXV. М., 1965, стор. 36 і далі, рис. 16, 18; стор. 88 і далі, рис. 55.

⁴¹ И. Г. Пидоиличко. Поздненалесолитическое жилище из костей мамонта на Украине. К., 1969, И. Г. Шовкопляс. Вказ. праця, стор. 90—95.

⁴² П. П. Ефименко. Костенки I. М.—Л., 1958.

⁴³ И. Г. Шовкопляс. Мезинская стоянка. К., 1965, стор. 30 і далі, рис. 22—24, 31.

⁴⁴ B. Soudsky. Bylany osada nejstarsich zemédelců z mladší doby kamenné. Praha, 1966.

⁴⁵ В. Н. Даниленко, М. Л. Макаревич. Дослідження на II Сабатинівському поселенні в 1949 р.—АП, VI. К., 1958, стор. 133—144; Т. С. Пасек. Раннеземельдельческие (трипольские) племена Поднестровья, стор. 32—100.

⁴⁶ С. Н. Бибиков. Раннетрипольское поселение Лука-Брублевецкая на Днѣ-

етапі домінують багатокамерні приміщення (з однією піччю в кожній камері), на пізньому знову переважають однокамерні.

Картина поселень і жител інших культур розписної кераміки подана менш детально, але і вона зберігає ті самі принципальні риси⁴⁷.

Якщо не дуже заглиблюватись в суть питання, може здатися, що між соціальним аспектом поселень лінійно-стрічкової кераміки і пам'ятками розвинутого Трипілля нема істотної різниці: в обох випадках наявні великі поселення, що складаються з сотень будинків, з них утворюються ряди, переважають багатокамерні житла з одновогнищевими камерами та ін. Але подібність ця далеко не повна. По-перше, впадає в очі велика різниця в рівні розвитку культур; по-друге, між названими групами пам'яток існує хронологічний розрив не менше як 500—800 років. Тому великі будинки Трипілля, на нашу думку, правильніше пов'язати з великою патріархальною родиною або ранньою формою моногамної, ряди жител — з фратріями, а самі поселення — з сегментами патріархальних племен — громадами. Індивідуальні житла пізнього етапу розвитку Трипілля фіксують послаблення родоплемінних зв'язків і вихід на перший план багатої парної, а можливо, вже моногамної чи навіть полігамної патріархальної родини.

Виникають питання: яке відображення в археологічному матеріалі знаходять соціальні організації вищого рівня, як плем'я, союз племен, народність і народ? Що собою являють в цьому плані так звана культура лінійно-стрічкової кераміки, буго-дністровська, трипільська, давньо-ямна, шнурової кераміки, комарівська та інші?

Аналіз фактів, а також наведені нижче положення Ф. Енгельса та К. Маркса про роль археологічного матеріалу у відтворенні об'єктивної картини соціально-економічних формацій минулого⁴⁸ викликають необхідність порушити питання про етнічне значення археологічної культури. На нашу думку, це матеріальне відображення етнокультурної єдності племінного масштабу, а не лише систематизована сукупність здобутих даних, як вважає деято з дослідників⁴⁹.

Археологічна культура — документ з життя давніх людей, а не їхні тлінні останки; вона наділена тими самими ознаками, що й етнічні категорії, встановлені етнографічним шляхом, і єдина її принципова відмінність — віддаленість у часі. Слід також мати на увазі, що всяка культура, включаючи археологічну, має два аспекти, з яких загальноісторичний, стадіальний характеризує соціально-економічний розвиток, а етноісторичний відображає в усіх атрибуатах культури лише її притаманну специфіку. Виходячи з цього, ми вважаємо, що для кожної культури археологічним шляхом реконструйованого племені обов'язковими є такі ознаки:

1. Хронологічна, зокрема система внутрішньої періодизації і відносної хронології та синхронізації.
2. Територія з властивими їй явищами зональності.
3. Населення як конкретний суб'єкт культури.
4. Специфічний вияв її економічного розвитку.
5. Суспільна організація, яка включає всі типи сім'ї, рід, фратрію і нарешті плем'я.
6. Особливості ідеологічного розвитку, що виявляються в розкритті їх належності до більш загальної системи світогляду, а також у визначені специфічних моментів.

стре.— МІА, № 38. М.— Л., 1953, стор. 20—77; Т. С. Пассек. Периодизация..., стор. 53 і далі.

⁴⁷ J. Filip. Pravěké Československo. Praha, 1948; F. Schlette. Die ältesten Haus- und Siedlungsformen des Monschen. Berlin, 1958, стор. 90—98.

⁴⁸ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 190.

⁴⁹ R. Pittioni. Urgeschichte des österreichischen Raumes. Wien, 1954.

7. Етномовна належність, встановлена з різною мірою повноти за-
лежно від стану джерел і розвитку науки.

8. Склад культури, який визначає співвідношення автохтонного і
запозиченого компонентів, що особливо важливо при розв'язанні пи-
тань генетичного характеру⁵⁰.

Для встановлення етнокультурних єдиниць більшого масштабу ніж
плем'я нам здається кращим використовувати такі визначення: для гру-
пи споріднених археологічних культур — етнокультурна область, що на
більш ранньому етапі відповідає союзу племен, а на вищому — народу.
Прикладами таких утворень можуть служити етнокультурні області лі-
нійно-стрічкової кераміки, старчево-кьорешська, буго-дністровська і три-
пільська, причому остання в своєму розвитку, на нашу думку, вже на-
ближається до рівня народу.

Наведені вище дані стверджують правильність положення про те,
що Ф. Енгельс є творцем першої послідовно матеріалістичної концепції
історії первісного суспільства, яка має принципове значення і в наш час.

В. Н. ДАНИЛЕНКО

Фридрих Энгельс как этноисторик

Р е з ю м е

В статье рассматривается вопрос о Ф. Энгельсе как создателе первой последовательно материалистической концепции истории первобытного общества, обосновавшей доминирование социально-экономического фактора в процессе трудового самосложения человека. Открытия последних десятилетий, свидетельствующие о существовании допитектонтроповой индустриальной эры, подтвердили выводы Ф. Энгельса о характере жизни и трудовой деятельности самых древних людей земли. В связи с этим необходимо значительно сдвинуть в глубь времени такие явления, как первобытное стадо, кровнородственная семья, групповой брак, возникновение рода и пр. Исследования в области позднего палеолита, мезолита и неолита подтверждают более высокий уровень развития соответствующих обществ древности, чем это казалось прежде, и, в частности, глубокую древность рода и парной семьи.

В качестве последовательных звеньев антропоэтногенетического процесса Ф. Энгельс называет пупалуальную семью, затем род, фратрию, племя и далее союз племен, который затем развивается в народ и, наконец, нацию. Ф. Энгельс показал взаимосвязанность и, вместе с тем самостоятельность общеисторического и этноисторического процессов. И для периода антропогенеза, и для более поздних эпох, относящихся к собственно этногенезу и этноистории, он признавал историческую необходимость расселений и переселений, что не только способствует раскрытию конкретных форм развития, но и указывает на его скачкообразность (например, индоевропейская проблема). Ф. Энгельс раскрыл процесс непосредственного этногенеза как сложение народов на основе консолидации союзов племен.

⁵⁰ В. Н. Даниленко. Вказ. праця, стор. 148—174.

Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту

Виявленням залишків Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки на Полтавщині в 1871 р. та її першими розкопками, здійсненими Ф. І. Камінським у 1873 р.¹, розпочалося вивчення палеоліту на Україні. З того часу в різних районах території республіки виявлено кілька сотень різноманітних стоянок й місцевонаходжень, що відносяться до всіх епох стародавнього кам'яного віку². В окремих з них — Північно-Східному Прикарпатті й на Волині, Середньому Придніпров'ї і дніпровському Надпіріжжі, Приазов'ї й Криму та інших місцевостях відомі значні групи таких пам'яток. Багато з них добре вивчені шляхом багаторічних польових досліджень. Особливих успіхів досягла в цьому радянська археологія, зокрема в післявоєнні роки. Значними є й досягнення зарубіжного палеолітоизвестства.

Дослідники різних країн світу вивчили багато різноманітних пам'яток палеоліту в Європі, Азії і Африці — від найдавніших, безпосередньо зв'язаних з початковим етапом формування людини, до найпізніших, що знаменують собою високий рівень розвитку родового суспільства. Особливо відчутними є результати вивчення пам'яток заключної епохи стародавнього кам'яного віку — пізнього палеоліту. На основі такого вивчення в свій час була створена досить чітка й струнка картина життя первісних людей в цю епоху стародавньої історії суспільства, різко відмінна від життя людей в попередню, мустєрську епоху раннього палеоліту³. З пізнім палеолітом, який в цілому датується часом близько 40—10 тис. років тому, дослідники зв'язували ще недавно, а деякі зв'язують ще й тепер багато видатних досягнень і подій в розвитку господарського і суспільного життя, побуту й культури первісних людей. Проте нові дослідження палеоліту в різних районах та країнах світу й одержані при цьому важливі результати істотно змінюють такі, здавалося б, добре аргументовані й переконливо документовані висновки і положення.

Саме до пізньопалеолітичної епохи відносили (нерідко це має місце ще й зараз) ряд визначних явищ в історії людського суспільства. Тут йдеться про основні з них.

Виникнення і розвиток техніки одержання кам'яних, переважно крем'яних видовжених ножевидних пластин з призматичних нуклеусів, що служили заготовками для виготовлення різноманітних знарядь, та *поява* багатьох нових форм останніх — різців, скребків, вістер і ін.⁴

Разом з тим тепер добре відомо, що це значною мірою властиве і для багатьох стоянок мустєрської епохи. Їх прикладом можуть служити стоянки нашої країни Молодове I і V на Середньому Дністрі, Антонівка I і II в Донбасі, Бахчисарайська, Старосільська і Шайтан-Коба в гірському Криму, Ільська на Кубані та деякі інші⁵. У той же час зна-

¹ Ф. И. Каминский. Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам.—Труды III Археологического съезда в Киеве, т. I. К., 1878.

² Н. А. Береговая. Палеолитические местонахождения СССР (МИА, № 81). М.—Л., 1960.

³ П. П. Ефименко. Первобытное общество. К., 1953, стор. 320 і далі.

⁴ Там же, стор. 331.

⁵ А. П. Черныш. Ранний и средний палеолит Приднестровья. М., 1965; В. Н. Гладилин. Антоновское раннепалеолитическое местонахождение.—Материалы по четвертичному периоду Украины. К., 1969; Д. А. Крайнов. Раскопки Бахчисарайской мустерьской стоянки в 1957 г.—КСИИМК, вып. 78. М., 1960; А. А. Формозов. Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите (МИА, № 71). М., 1958; Г. А. Бонч-Осмоловский. Шайтан-Коба. Крымская стоянка типа Абри-Оди.—

ряддя мустєрських форм є цілком звичайними і нерідко досить численними серед кам'яних виробів стоянок початкової пори пізнього палеоліту. До таких стоянок належать Радомишльська на Житомирщині, Пушкарі I на Десні, Костенки I (нижній шар) і Городцовська на Дону, Сюрень I (нижній шар) в гірському Криму, Сагварджіле (нижній шар), Хергуліс-Клде і Таро-Клде в Закавказзі та ін.⁶

Початок обробки кістки і рогу тварин та широке використання їх для виготовлення різних знарядь праці, побутових виробів, культових предметів, прикрас і творів мистецтва⁷. Проте факти обробки та застосування цих матеріалів і навіть знахідки деяких знарядь праці з них зафіковані також для пам'яток мустєрської епохи, наприклад, для стоянок Чокурча, Кік-Коба і Старосілля в гірському Криму⁸.

Виникнення найдавніших релігійних уявлень і вірувань та поховальних обрядів⁹. Між тим, спеціально влаштовані поховання з досить складним ритуальним обрядом відомі й для мустєрських пам'яток. Яскравим прикладом останнього є поховання хлопчика, виявлене на стоянці Тешик-Таш поблизу Самарканда в Узбекистані¹⁰.

Поява довготривалих спеціально споруджених жителем та інших будівель з широким використанням при цьому каміння, кісток і шкур тварин¹¹. Останнім часом, проте, сліди існування подібних споруд виявлені також і на мустєрських стоянках, наприклад, залишки округлої споруди, обкладеної великими кістками мамонта (Молодове I), викладки з кісток мамонта перед входом в гроти (Чокурча і Кік-Коба) та огорожа з каменів (Ільська стоянка)¹². Вони відомі навіть і для більш ранніх пам'яток. Так, обкладка камінням стін житла простежена на пізньоашельській стоянці в гроті Лазарет поблизу м. Ніцци на півдні Франції¹³.

Виникнення відмінностей в розвитку культури великих груп населення значущих територіальних зон (провінцій) — європейської прильдовикової, середземноморсько-африканської та сибірсько-китайської¹⁴.

Бюллєтень Комісії по изучению четвертичного периода АН ССР, № 2, 1932. С. Н. Замятин. Итоги последних исследований Ильского палеолитического местонахождения.—Труды II Международной конференции АИЧПЕ, вып. V. Л.—М., 1934.

⁶ И. Г. Шовкопляс. Палеолітична стоянка Радомишль.—Археологія, т. XVI. К., 1964; П. И. Борисковский. Палеолит Украины (МИА, № 40). М.—Л., 1953; А. Н. Рогачев. Новые данные о стратиграфии верхнего палеолита Восточно-Европейской равнины.—МИА, № 39. М.—Л., 1953; Г. А. Бонч-Осмоловский. Итоги изучения крымского палеолита.—Труды II Международной конференции АИЧПЕ, вып. V. Л.—М., 1934; Е. А. Векилова. Стоянка Сюрень I и ее место среди местонахождений Крыма и ближайших территорий.—МИА, № 57. М.—Л., 1957; С. Н. Замятин. Палеолит Западного Закавказья. I. Палеолитические пещеры Имеретии.—Сборник музея антропологии и этнографии, XVII. М.—Л., 1957.

⁷ П. П. Ефименко. Вказ. праця, стор. 292 і далі.

⁸ Г. А. Бонч-Осмоловский. Палеолит Крыма I. Грот Кинк-Коба. М.—Л., 1940; Н. Л. Эрист. Четвертичная стоянка в пещере у дер. Чокурча в Крыму.—Труды II Международной конференции АИЧПЕ, вып. V. Л.—М., 1934; М. Д. Гвоздовер и А. А. Формозов. Использование кости на мустерьской стоянке Староселье в Крыму.—Archeologické rozhledy, 1960, ses. 3.

⁹ П. П. Ефименко. Вказ. праця, стор. 409 і далі.

¹⁰ А. П. Окладников. Исследование мустерьской стоянки и погребения неандертальца в гроте Тешик-Таш. Южный Узбекистан (Средняя Азия).—Тешик-Таш. Палеолитический человек. М., 1949.

¹¹ П. П. Ефименко. Вказ. праця, стор. 358 і далі.

¹² А. П. Черныш. Остатки жилища мустерьского времени на Днестре.—СЭ, 1960, № 1; Н. Л. Эрист. Четвертичная стоянка...; Г. А. Бонч-Осмоловский. Палеолит Крыма I, стор. 33; В. А. Городцов. Ильская палеолитическая стоянка по раскопкам 1937 г.—Бюллєтень Комісії по изучению четвертичного периода АН ССР, № 6-7, 1940.

¹³ H. Lumley, B. Pillard et F. Pillard. L'habitat et les activités de l'homme du Lazaret.—Une cabane acheuléenne dans la Grotte du Lazaret (Nice). Paris, 1969 (Memoires de la Société préhistorique Française, t. 7).

¹⁴ С. Н. Замятин. О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода.—Труды Института этнографии АН ССР, новая серия, XVI. М., 1951.

Дослідження останнього часу свідчать про існування подібних відмінностей вже в розвитку культури окремих груп населення мустєрської епохи північної та південної провінцій Старого Світу, тобто територій від Західної Європи до Уралу, з одного боку, та Північної Африки і Близького Сходу — з другого. Існували воно навіть у населення менш значних районів і областей всередині цих провінцій як пізньопалеолітических, так і мустєрських.

Зосередження значних груп лам'яточ (стоянок) на порівняно невеликих територіях зумовлене зв'язками і взаємовідносинами між родовими колективами людей, що населяли їх. Зараз встановлено, що це явившеся властиве й для мустєрського часу. Так, група понад 10 мустєрських стоянок виявлена недавно в районі скелі Ак-Кая поблизу м. Білогорська в Криму¹⁵.

Формування людини сучасного фізичного типу — *Homo sapiens*, яка близько 40 тис. років тому прийшла на зміну неандертальській людині, характерний для мустєрської епохи¹⁶. Проте, як свідчать сучасні дані, зокрема результати досліджень у Східній Африці і на Близькому Сході, ранні форми *Homo sapiens* існували задовго до початку пізнього палеоліту (не менше 60 тис. років тому) і користувалися кам'яними виробами без жодних ознак, характерних для культури останнього. Встановлено також, що сучасна людина виникла незалежно і в різний час у різних місцевостях Старого Світу, а її предками були не лише неандертальці (серед них виявляється кілька різновидностей), що певний час співіснували з нею, а й інші форми давніх людей.

Що ж до Європи, то неандертальець (так званий класичний), як найбільш спеціалізована форма, на думку переважної більшості дослідників, взагалі виключається з родоводу сучасної людини¹⁷.

Поява расових відмінностей серед первісного населення великих територіальних областей з різними фізико-географічними умовами. Нові матеріали дають змогу передбачати такі відмінності й серед населення мустєрської епохи (так званих неандертальців).

Виникнення родової організації суспільства в його первісній матріархальній формі та існування обумовлених нею значних родових общин, зв'язаних кровною спорідненістю і груповими шлюбами їх членів та спільністю господарства і побуту, що знаходили свій вираз у колективній праці й спільному споживанні продуктів та проживанні у великих общинних житлах¹⁸. Вважалося, що родові общини пізнього палеоліту безпосередньо змінили собою стадні групи людей ранньопалеолітичного часу, в тому числі й мустєрської епохи. Нові дані вносять істотні корективи і в цю, одну з найважливіших характерних рис пізнього палеоліту, відтворюючи зовсім іншу картину господарського і суспільного (соціального) життя та побуту найдавніших родових колективів.

Отже, пізньопалеолітична епоха в історії людства на сучасному етапі розвитку палеолітознавства дістає, по суті, подвійну характеристику. Частина дослідників, в ряді випадків не враховуючи результатів найновіших досліджень або з тих чи інших причин ще не цілком довіряючи їм, розглядає пізній палеоліт як цілком відособлену епоху стародавньої історії, в усьому різко відмінну від раннього палеоліту, зокрема його мустєрської епохи, як своєрідний якісний стрибок у розвитку людини й суспільства.

Інші дослідники розглядають пізній палеоліт як продовження процесу послідовного поступального розвитку людини і суспільства на його більш високому рівні, оскільки події і явища, характерні для пізнього

¹⁵ Ю. Г. Колосов. Исследования Крымского палеолитического отряда.— Археологические открытия 1969 года. М., 1970.

¹⁶ П. П. Ефименко. Вказ. праця, стор. 412 і далі.

¹⁷ Я. Я. Рогинский. Проблемы антропогенеза. М., 1969.

¹⁸ П. П. Ефименко. Вказ. праця, стор. 303 і далі.

палеоліту, здебільшого виникли і почали розвиватися ще задовго до його настання — в ранньопалеолітичну епоху.

Тут буде йти мова лише про одне з важливих питань — про час виникнення найдавнішої родової організації суспільства та характер її розвитку в пізньопалеолітичну епоху.

Дуже важливе значення для цього мають широкі й особливо повні монографічні дослідження тогочасних стоянок та глибоке вивчення їх господарських, виробничих і побутових об'єктів, нерідко об'єднаних у виразні й досить складні господарсько-побутові комплекси.

У цьому плані багато вже зроблено палеолітознавцями в нашій країні, зокрема на території України. Широко розкопані та детально вивчені численні й різноманітні культурні залишки таких відомих стоянок, як Буреть і Мальта поблизу Іркутська в Східному Сибіру, Костенки II і Костенки XI (Аносівка II) неподалік Воронежа й Гагарино недалеко від м. Липецька на Дону, Супонево і Тимонівка близько Брянська та Пушкарі I і Чулатів II біля Новгород-Сіверська на Десні, Єлисейовичі та Юдинове на Судості на Брянщині, Гінцівська стоянка на Полтавщині та Межиріцька на Черкащині¹⁹ є першокласними джерелами для вивчення зазначених питань. Виключно важливими для цього виявилися результати монографічного вивчення Радомишльської (Житомирщина), Мізинської (Чернігівщина) та Добранічівської (Київщина) стоянок, повністю досліджених на всій їх площі.

На кожній стоянці виявлені залишки довготривалих зимових жител, місця обробки каменю й кістки (залишки виробничих центрів), рештки великих вогнищ поза житлами, ями-сховища (комори), заповнені кістками тварин, та інші об'єкти. Вони мають можливість досить повно відтворити розміри і влаштування пізньопалеолітичних поселень, склад і характер їх об'єктів та комплексів, а також встановити взаємозв'язки останніх поміж собою та роль у господарському житті й побуті їх стародавніх мешканців.

Житла на пізньопалеолітичних стоянках були невеликими за розмірами, округлими або піддовальними в плані, діаметром і довжиною до 6—7 м, здебільшого наземними або трохи заглибленими в землю. Споруджувалися вони з дерев'яних жердин і мали вигляд конусовидних будівель типу чумів народів Сибіру та Крайньої Півночі. Похилі стіни жител вкривалися шкурами тварин і обкладалися зовні кістками та рогами (для їх укріплення та утеплення). На місцях жител на стоянках збереглися значні скupчення такого будівельного матеріалу. Розташування в них кісток, їх розміри і форми є необхідними даними для документальних реконструкцій давніх жител. Для ряду пізньопалеолітичних стоянок вже здійснені графічні, а для Мізинської та Межиріцької навіть і предметні реконструкції досліджених на них житлових споруд²⁰.

¹⁹ А. П. Окладников. Палеолитические жилища в Бурети. — КСИИМК, вып. Х. М., 1941; М. М. Герасимов. Раскопки палеолитической стоянки Мальта. — СЭ, 1958, № 3; П. И. Борисковский. Очерки по палеолиту бассейна Дона (МИА, № 121). М.—Л., 1963; А. Н. Рогачев. Об аносовско-мезинском типе палеолитических жилищ на Русской равнине. — КСИА АН СССР, вып. 92. М., 1962; С. Н. Замятин. Раскопки у с. Гагарина. — Палеолит СССР (Известия ГАИМК, вып. 118). М.—Л., 1935; И. Г. Шовкопляс. Житла Супоневської палеолітичної стоянки. — Археологія, т. V. К., 1951; П. И. Борисковский. Палеолит Украины; М. В. Воеvodский. Палеолитическая стоянка Рабочий ров (Чулатов II). — Ископаемый человек и его культура на территории СССР (Ученые записки МГУ, вып. 158). М., 1952; К. М. Поликарпович. Палеолит Верхнего Поднепровья. Минск, 1968; И. Ф. Левицкий. Гонцівська палеолітична стоянка. — Палеоліт і неоліт України. І. К., 1947; И. Г. Пидопличко. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. К., 1969.

²⁰ П. И. Борисковский. Пушкаревское палеолитическое жилище. — КСИИМК, вып. VII. М., 1940, стор. 85; А. П. Окладников. Палеолитические жилища в Бурети..., стор. 29; И. Г. Шовкопляс. Жилища Мезинской стоянки. — КСИА АН УССР, вып. 6. К., 1956, стор. 10; М. М. Герасимов. Круглое жилище стоянки Мальта. — КСИА АН СССР, вып. 82. М., 1961, стор. 132; И. Г. Пидопличко. Вказ. праця, стор. 138.

На місцях виробничих центрів зосереджені великі скучення (інколи багато тисяч предметів) розколотих каменів, переважно кременю, і роздріблених кісток на різних етапах їх обробки в процесі виготовлення різноманітних знарядь праці, побутових виробів, культових предметів і прикрас. Тут можна простежити всі стадії цього процесу — від сировини і заготовок до цілком завершених виробів.

Вогнища поза житлами представлені на стоянках скученнями кісткового вугілля та золи, розташованими поряд з місцями обробки каменю й кістки (виробничими центрами) або навіть на їх площі. Це свідчить, що такі вогнища мали в свій час не лише побутове, а й певне виробниче призначення (вогонь міг використовуватися при обробці кістки й рогу, бивнів мамонта, можливо дерева тощо).

Ями-сховища (комори), округлі та овальні в плані, глибиною до 1 м, завжди заповнені значною кількістю кісток тварин (переважно мамонта). Запаси цієї сировини призначались для виготовлення знарядь праці та інших виробничих, господарських і побутових потреб, зокрема як будівельний матеріал і паливо.

Ці важливі й цікаві об'єкти — житла і виробничі центри, вогнища та ями-сховища, як вдалося простежити під час розкопок, завжди розташовані близько одне від одного, утворюючи досить виразні господарсько-побутові комплекси пізньопалеолітичних стоянок.

Проте характер і склад таких осередків господарсько-виробничої діяльності та побуту мешканців стоянок були різними на різних етапах пізнього палеоліту, відображаючи ті чи інші ступені розвитку суспільної (соціальної) організації давніх родових колективів. Особливо помітною була різниця між господарсько-побутовими комплексами стоянок початку і кінця цієї епохи, а пам'ятки середнього її етапу виступають як проміжні ланки. Яскравою і переконливою ілюстрацією цього є згадані вище Радомишльська, Мізинська та Добранічівська стоянки.

Так, на першій з них, що належить до початкової пори пізнього палеоліту (в її крем'яному інвентарі одночасно існують вироби пізньопалеолітичних і мустєрських форм), розкопані залишки шести невеликих наземних, округлих і піддовальних жител, місця яких були позначені скученнями кісток мамонтів. При цьому, як і на інших аналогічних пам'ятках, більші з кісток — черепи, тазові, трубчасті кістки кінцівок тощо — розташовані по краю скучення (ними було в свій час обкладено нижні частини стін), а менші, плескаті й легші, наприклад лопатки, займали його середину (вони розміщувалися колись на верхніх частинах стін). Під кожним скученням простежувалася рівна площа — підлога житла. В кількох випадках на підлозі знайдено кісткове вугілля від давніх дуже зруйнованих (розмитих) невеликих вогнищ всередині жител.

Поруч з останніми була і яма-сховище, кругла в плані, діаметром близько 2 м і глибиною до 1 м, заповнена значною кількістю великих кісток мамонта. Деякі з них, зокрема бивні, мали на собі сліди обробки крем'яними знаряддями і часткового їх використання для виробничих потреб.

Житла і яма-сховище утворювали щільно замкнуте коло — невелике поселення. На його внутрішній площині (просторі між спорудами) знаходилися виробничий центр і досить велике вогнище. На місці першого збереглося скучення розщеплених кременів — від жовен-заготовок до дрібних віщепів, а на місці другого — багато кісткового вугілля (рис. 1) ²¹.

Таким чином, на шість жител, що належали невеликим групам мешканців стоянки і окремим сім'ям, що існували вже на самому початку

²¹ І. Г. Шовкопляс. Палеолітична стоянка Радомишль. — Археологія, т. XVI; його ж. Радомышльская стоянка — памятник начальной поры позднего палеолита. — Стратиграфия и периодизация Восточной и Центральной Европы. М., 1965.

пізнього палеоліту, припадали тільки один виробничий центр, одне вогнище та одна яма-сховище з кістками тварин. Ці об'єкти були загальною (спільною) власністю всіх мешканців стоянки, задовільняючи їх господарсько-виробничі та побутові потреби. Разом з житлами вони становили єдиний (спільний) господарсько-побутовий комплекс.

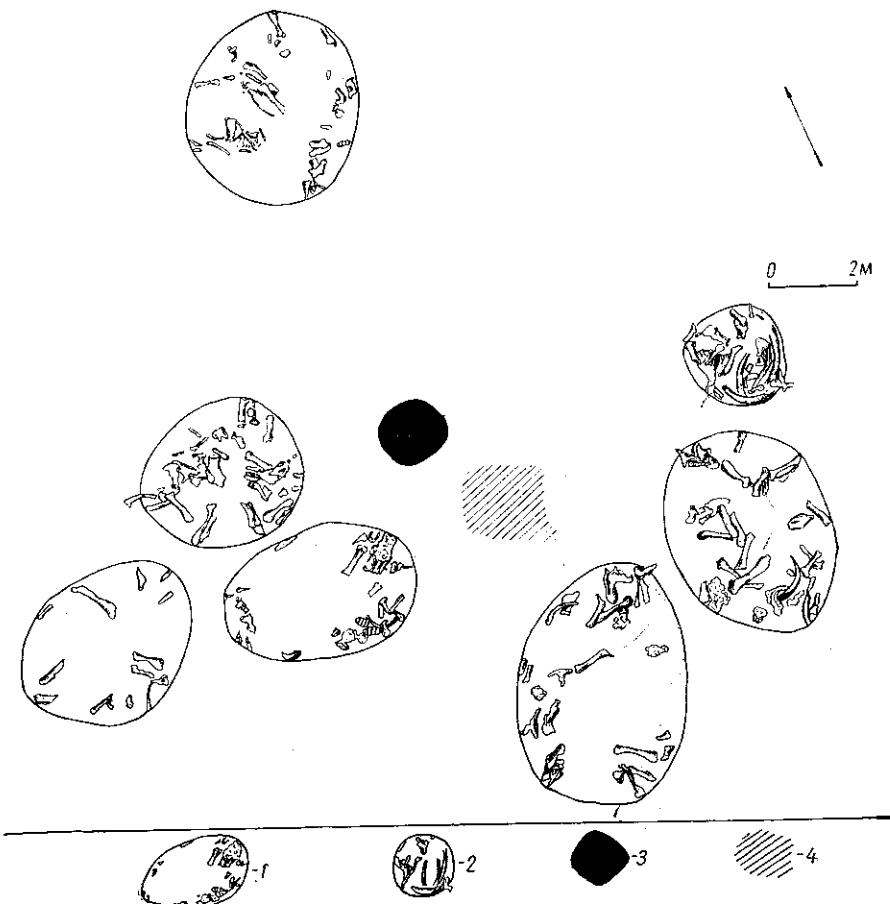

Рис. 1. Радомишльська стоянка:
1 — залишки житла; 2 — яма-сховище (комора); 3 — вогнище; 4 — місце обробки каменю і кістки (виробничий центр).

Зовсім інша картина спостерігалася на Добранічівській стоянці — пам'ятці заключної пори пізнього палеоліту. На ній виявлено залишки чотирьох невеликих округлих в плані наземних жител у вигляді таких самих скupчень кісток мамонтів. Але розташувались вони на досить значній віддалі одно від одного, і кожне з них незалежно від інших було осередком окремого, відособленого господарсько-побутового комплексу. Так, до складу одного з таких комплексів (частково зруйнованого до розкопок) крім житла входили виробничий центр (місце обробки каменю й кістки), вогнище і яма-сховище²². У другому навколо житла знаходилися виробничий центр, два вогнища і чотири ями-сховища²³, а в третьому — ще один виробничий центр²⁴. Четвертий комплекс складався з

²² И. Г. Шовкопляс. Добраничевская палеолитическая стоянка.— КСИИМК, вып. 55. М., 1955.

²³ И. Г. Шовкопляс. Исследования Добраничевской стоянки.— Археологические исследования на Украине в 1967 г. К., 1968.

²⁴ И. Г. Шовкопляс. Раскопки Добраничевской стоянки.— Археологические открытия 1969 года. М., 1970.

житла, великого за площею і кількістю залишків виробничого центру, двох вогнищ і двох ям-сховищ²⁵ (рис. 2).

Кожний такий комплекс на Добранічівській стоянці належав мешканцям лише одного житла, невеликій групі людей — окрімій сім'ї, що жила і господарювала відособлено від інших.

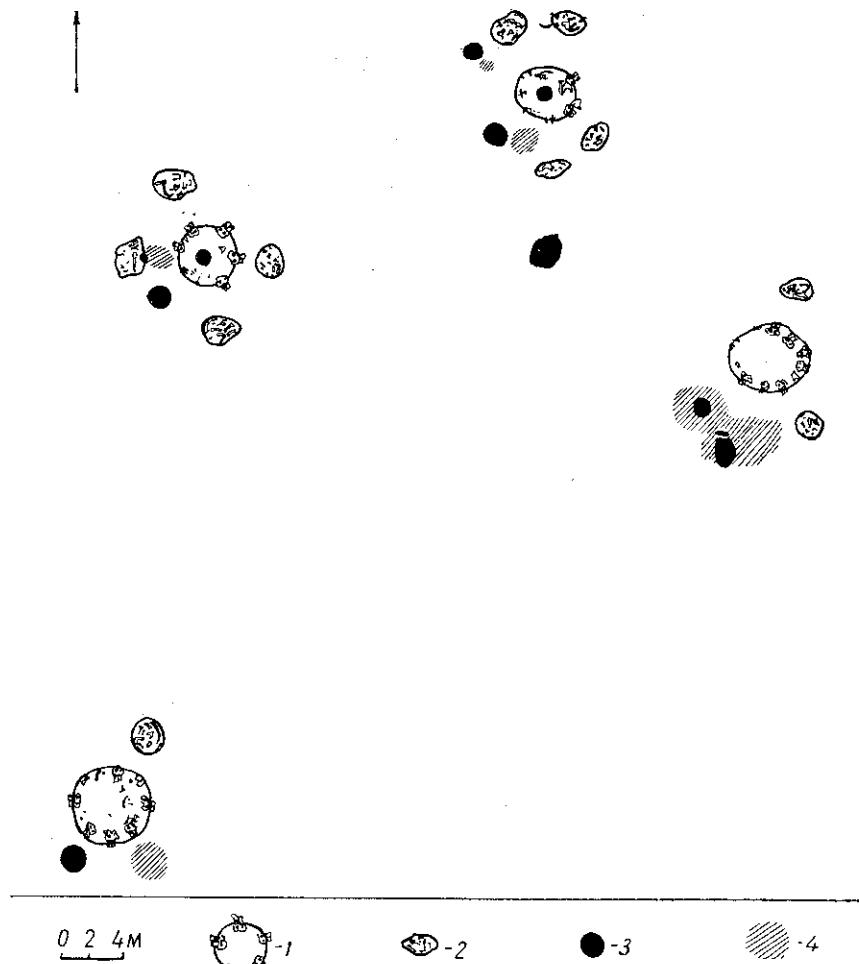

Рис. 2. Добранічівська стоянка:
1 — залишки житла; 2 — яма-сховище (комора); 3 — вогнище; 4 — місце обробки каменю й кістки (виробничий центр).

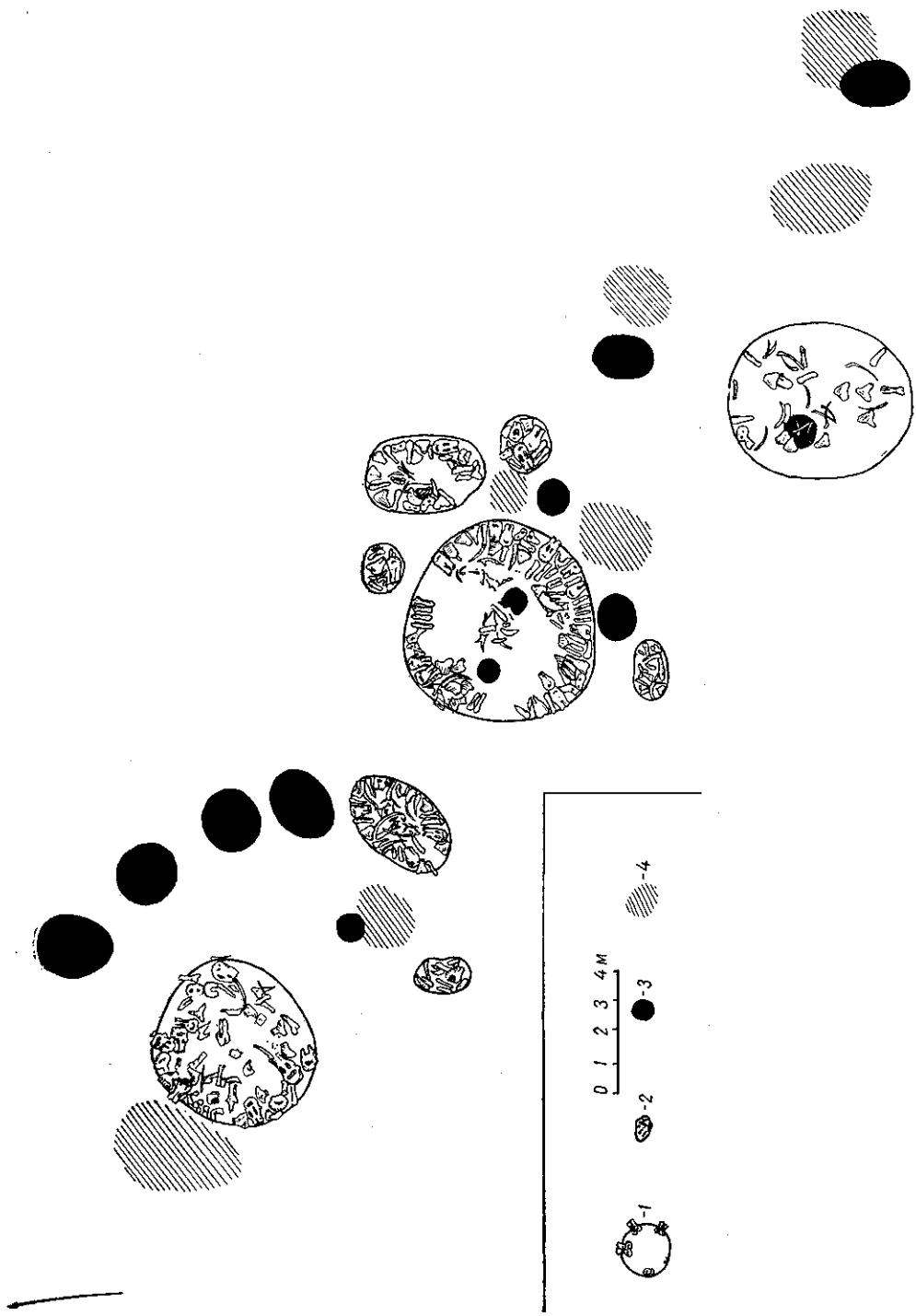
Проміжне місце як поселення середньої пори пізнього палеоліту займає Мізинська стоянка. П'ять її чітко окреслених і компактно зосереджених на невеликих ділянках господарсько-побутових комплексів розташувалися ще в безпосередньому сусістві один з одним. Центром кожного з них було таке саме невелике житло (рис. 3)²⁶. Це свідчить про поступове роздріблення і відособлення господарсько-побутових комплексів протягом пізньопалеолітичної епохи.

Викладене вище дає можливість обґрунтувати висновок про те, що виникнення родової організації суспільства і початковий період існування найдавніших родових колективів первісних людей слід віднести до часу не пізніше кінця ранньопалеолітичної епохи. З цим часом, напевно,

²⁵ И. Г. Шовкопляс. Исследования Добраничевской стоянки в 1970 году.— Археологические открытия 1970 года. М., 1971.

²⁶ И. Г. Шовкопляс. Мезинская стоянка. К., 1965, стор. 35 і далі.

Рис. 3. Мізинська стоянка.

пов'язана і поява окремих невеликих груп людей — окремих сімей, з яких, можливо, вже на самому початку свого існування складалися родові общини.

Пізній палеоліт був епохою дальшого поступального розвитку родового суспільства — його соціальної структури, господарського життя, побуту і культури родових колективів та дедалі більшого відособлення їх складових частин — окремих невеликих сімей.

Радомишльська стоянка відображає досить ранній етап цього розвитку, коли господарська і виробнича діяльність та побут її мешканців, вже поділених на окремі сім'ї, цілком чи значною мірою мали ще *груповий* (загальнообщинний) характер. Мешканців всіх її невеликих жителі ще задовільняла наявність спільних об'єктів — виробничого центру, вогнища і ями-сховища.

Добринічівська стоянка свідчить про зміни, які сталися в ньому протягом пізньопалеолітичної епохи, і вказує на те, що господарське і виробниче життя та побут родового колективу, що населяв її, здійснювалися вже його окремими сім'ями, тобто в основному (чи майже цілком) набрали вже *посімейного* характеру.

Загальнообщинними, можливо, залишилися тільки окремі види діяльності мешканців стоянки, такі, як облавне полювання на мамонтів та інших тварин, захист від нападів тощо, коли виникла необхідність в одночасних зусиллях значних груп людей.

Невеликі відособлені групи мешканців стоянок, що входили до складу родових общин, яким належали такі стоянки в цілому, слід розглядати як найдавніші парні сім'ї. Їх, напевно, можна вважати також однією з найдавнішіх харacterних і визначальних рис самого родового ладу, починаючи з часу його виникнення.

Уявлення про існування великих монолітних родових общин і виникнення родового ладу в епоху пізнього палеоліту, а найдавніших парних сімей — лише в мезолітичну епоху — не знаходять підтвердження в численних добре документованих фактах, матеріалах і спостереженнях, одержаних в процесі широких археологічних досліджень, здійснюваних останнім часом.

и. г. шовкопляс

Хозяйственно-бытовые комплексы позднего палеолита

Резюме

Исследования многих позднепалеолитических стоянок на территории Советского Союза, в частности на Украине, позволяют установить их размеры и планировку, состав и характер различных объектов, роль последних в хозяйственной жизни и быту древних родовых коллективов, обитавших на стоянках.

Результаты исследований памятников Радомышльской, Мезинской и Добриничевской стоянок и многих других аналогичных памятников позволяют сделать вывод о том, что возникновение родовой организации и деление родовых коллективов на их составные части — небольшие семьи должно быть отнесено ко времени не позже конца среднего палеолита (мустьерской поры). Стоянки начальной поры позднего палеолита свидетельствуют о еще групповом (общинном) характере хозяйства и быта, а стоянки заключительной поры указывают на тот этап развития родового строя, когда основная часть хозяйственной деятельности и быта осуществлялась уже небольшими семейными группами, которые следует рассматривать как древнейшие парные семьи.

Про античну форму власності в Ольвії *

Економічною базою полісів античної Греції була власність на землю — основний засіб виробництва. Як зазначав К. Маркс, «форма вільної парцелярної власності селян, що ведуть самостійно своє господарство, як переважаюча, нормальна форма... становить економічну основу суспільства за кращих часів класичної давнини...»¹. Право на власність обумовлювалося належністю до громадянської общини². Звідси випливала повноправність її членів щодо володіння землею і неповноправність осіб, які не мали громадянства. Ця власність була приватною. Наявність античного рабства, що породжувало товарні відносини, приводила до все більшого її зростання.

Разом з тим в античних общинах існувала власність держави³. Поряд з нерухомістю це могли бути й державні раби. Крім того мала місце особлива форма відносин між полісом і окремими громадянами, яка передбачала систему колективних — державних і громадських заходів. З їх допомогою, з одного боку, клас рабовласників (уся громадянська община) забезпечував своє панування над рабами і залежним населенням, з іншого боку, заможна верхівка тримала в покорі біднішу частину вільних общинників. Ці заходи іноді пов'язувалися з обмеженням права верхівки вільно розпоряджатися приватною власністю, але в кінцевому підсумку були спрямовані на кращий її захист. Багатії робили подачки біднішій частині вільних громадян, мирилися з деяким контролем над своєю приватногосподарською діяльністю. Наприклад, в Афінах поширилою формою участі заможних общинників у громадських справах були так звані літургії — виконання особами, що мали певний майновий ценз, за свій рахунок, в порядку встановленої черговості, деяких громадських повинностей. Останні поділялися на регулярні (організація хору для свята, виконання обов'язків гімнасіарха, влаштування банкету для членів своєї філії, спорядження священного посольства — феорії) і надзвичайні (спорядження судна для потреб держави, сплата боргу замість боржника).

Розвиток такої форми відносин між полісом і його громадянами був зв'язаний з концентрацією в руках общини і держави певних матеріальних засобів, що, у свою чергу, давало можливість державі впливати на широкі маси общинників. Зокрема, ідеологічний вплив полягав у тому, що виховання громадян підпорядковувалось інтересам панівного класу — рабовласників. Такі відносини в поєднанні з общинною і державною власністю характеризували її специфічну форму, яка склалась в античному суспільстві і яку К. Маркс і Ф. Енгельс називали « античною общинною і державною власністю »⁴.

Основний зміст цього історичного явища зводився до того, що громадяни античної держави лише спільно могли здійснювати владу над

* Ця стаття не претендує на всебічний розгляд питання про античну форму власності. В ній лише робиться спроба висвітлити деякі факти історії Ольвії під кутом зору специфічних суспільних відносин в греких полісах, що були зумовлені існуванням у них особливої, античної форми власності.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II. К., 1965, стор. 342.

² Див. К. Маркс. Формы предшествующие капиталистическому производству.— ВДИ, 1940, № 1, стор. 15.

³ Пор. Платон. Закони, IX, 877 D; XI, 923 B.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3. К., 1959, стор. 20.

рабами і залежним населенням⁵. Без цієї природно виниклої форми асоціації панування над рабами, очевидно, було б неможливим⁶.

Одночасне існування, з одного боку, общинної і державної власності, а з другого — приватної зумовило появу непримиримих соціальних суперечностей всередині громадянської общини. Ці суперечності пізніше були однією з причин гострої соціальної боротьби в полісах Греції та її колоній.

Ознаки існування античної форми власності ми знаходимо і в Ольвії.

Поряд з таким надбанням усього полісу, як громадські будівлі (оборонні споруди, культові будинки, міський водопровід та ін.), в Ольвії були й державні крамниці або майстерні. Про існування їх ми дізнаємося з фрагмента декрету ольвійських народних зборів II—I ст. до н. е. (IPE, I², 37). Наявність державного транспорту підтверджує ольвійський декрет на честь Протогена кінця III — початку II ст. до н. е., де повідомляється про ремонт казенних суден (IPE, I², 32). Прямих свідчень про існування в Ольвії державних рабів немає. Однак на підставі посередніх даних можна припускати, що вони були тут в досить ранній час. Так, вивчення ольвійської будівельної техніки приводить до висновку про використання рабів для заготівлі будівельного каміння в державних каменоломнях ще з другої половини V ст. до н. е.⁷

В Ольвії була поширенна також система відносин між полісом і окремими громадянами, близька за своїм характером до згаданих вище літургій: окрім заможніх общинників несли ті або інші державні витрати, що нерідко пов'язувалося з виконанням ними певних службових функцій. Так, з декрету на честь Протогена відомо, що цей ольвіополіт, коли був обраний членом однієї з полісних магістратур — колегії дев'яти, яка відала державною казною, запропонував державі не менше 1500 золотих («за рахунок майбутніх прибутків»). Така сума призначалася правителям «варварських» племен, яким громадяни Ольвії мусили періодично підносити подарунки. На підставі цих відомостей про характер діяльності згаданої колегії можна дійти висновку, що членство в ній було зв'язане з певними витратами або принаймні з необхідністю позичати державі значні суми грошей.

Зважаючи на встановлення в деяких грецьких полісах майнового цензу для членів колегії ситонів, про наявність якої в Ольвії відомо з присвятного напису⁸, можна припускати, що й тут до складу ситонів обирали багатих громадян. Характер їх діяльності, яка, очевидно, передбачала певні матеріальні витрати з їхнього боку, свідчить про те, що членство в цій колегії було подібне до виконання літургії.

Перебування на посаді гімнасіарха в Ольвії (про існування її там можна говорити на підставі ~~двох~~ реконструйованих написів — IPE, I², 186 і 197, відповідно III і IV ст. до н. е.), найімовірніше, було так само як в Афінах і деяких інших грецьких полісах, державною повинністю, що її покладали на багатих громадян.

Функції послів, яких народні збори Ольвії відправляли з дарунками до правителів місцевих племен, мабуть, пов'язувалися з витрачанням не тільки державних, а й особистих коштів. В ольвійських почесних декретах при переліку заслуг тих чи інших віщанувуваних осіб спеціально зазначається виконання ними посольських функцій (IPE, I², 39, 40; HO, 42). Те саме можна сказати й про участь у священих посольствах, що відряджались полісною владою на о-в Делос або для принесення

⁵ В. Перцев. О форме собственности в античном обществе.— «Исторический журнал», 1939, № 10, стор. 141—144.

⁶ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 20.

⁷ А. Н. Карасев. Развитие строительно-каменотесного ремесла в античных городах Северного Причерноморья.— Проблемы истории Северного Причерноморья. М., 1959, стор. 133.

⁸ Він знайдений в 1961 р. під час розкопок ольвійської агори [Надписи Ольвии (1917—1965). Л., 1968, стор. 67—68, № 72. Далі—НО].

жертв дельфійському оракулові⁹. Подорож здійснювалася звичайно за рахунок послів-феорів.

Таким чином, як уже вказувалось, виконання деяких державних і громадських посад в Ольвії мало характер літургії. В цьому самому плані слід розглядати й кошти, асигновані Протогеном в зв'язку з проханням народних зборів. За підрахунками В. В. Латишева, витрати Протогена на потреби Ольвійського полісу становили величезну для тих часів суму — 50 талантів¹⁰. Постає питання, що спонукало цього багатія бути таким щедрим. В. В. Латишев пояснював це високим патріотизмом Протогена. Ми бачимо іншу причину за аналогією до державної практики Афін. Там, як відомо, існував особливий правовий інститут, відповідно до якого громадяни, що вважав, ніби покладена на нього державна повинність перевищує його матеріальні можливості, міг запропонувати своєму заможнішому співгромадянинові на вибір: або взяти на себе цю повинність, або помінятись з ним майном. В Афінах обміном майна за таких обставин відав архонт¹¹. Мабуть, дещо подібне, принаймні за часів Протогена, мало місце й в Ольвії. Протоген як найбагатший ольвіополіт, треба думати, мусив під загрозою позбавлення майна брати на себе виконання найтяжчих повинностей, від яких відмовлялись інші ольвіополіти.

Участь багатьох громадян у державних витратах, безсумнівно, обмежувала їх приватновласницьку ініціативу. Разом з тим така система давала можливість полісові в умовах значного майнового разшарування всередині общини деякою мірою ослаблювати соціальний антагонізм між багатою верхівкою і біднішою частиною громадян. А це, в свою чергу, полегшувало полісові здійснювати панування над залежним населенням і рабами, а також сприяло успішному захисту від зовнішніх ворогів.

Виявом своєрідних відносин, зумовлених існуванням в Ольвії античної общинної власності, були також відомі факти скасування боргових зобов'язань, як приватних, так і державних. Йдеться про так звану си-сафію (буквально «скінення тягаря»)¹². В Ольвії цей захід було вжито під час облоги міста військом полководця Александра Македонського — Зоніріона в 331 р. до н. е.¹³ З протогенівського декрету відомо, що вдавалися до нього й пізніше, коли Протоген, перебуваючи на посаді ойконома (управителя громадського господарства) і державного скарбника, «одним простив борги, іншим дав відстрочки на стільки часу, скільки вони бажали, і не стягнув ніяких процентів». Далі у тому самому декреті говориться: «І коли все в місті було в занепаді внаслідок воєн і невро-жайв, і коштів зовсім не стало, так що народ (тут і далі під народом слід розуміти народні збори.— В. З.) внаслідок цього попросив його (тобто Протогена) дати місячні відстрочки й подбати про кредиторів і боржників, він перший, хоч борги йому та його батькові досягали 6000 золотих, запропонував народові розраховувати на нього в усьому, ї коли народ попросив його простити боржникам їх борги, він все всім простиш...»¹⁴.

Як свідчать ольвійські написи, видатки на ті чи інші державні потреби брали на себе не тільки магістрати, а й приватні особи. Наприклад, у напису IV ст. до н. е. (ІРЕ, I², 178) говориться про спорудження

⁹ Про участь ольвіополітів у таких посольствах свідчить декрет дельфійців середини III ст. до н. е. (Б. Н. Граков. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии.— ВДИ, 1939, № 3, напис 12).

¹⁰ В. В. Латышев. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. СПб., 1887, стор. 113.

¹¹ Аристотель. Афінська політія, 56, 2.

¹² Пор. Аристотель. Афінська політія, 6, 1; Платон. Закони, III, 684 Е; V, 736 С.

¹³ Макробій. Сатурналії, I, II, 33.

¹⁴ ІРЕ, I², стор. 56.

або ремонт частини обороної стіни на кошти Александра, сина Стесандра, і Нікарха, сина Калліклея; в напису III ст. до н. е. (IPE, I², 179) йдеться про те, що Клеомброт, син Пантакла, присвятив Гераклу й народові вежу, споруджену, ймовірно, на власні кошти. Мабуть, той самий Клеомброт (IPE, I², 180) подав про збудування пілону й прясла оборонної стіни.

Система заходів, що мали на меті виховувати відданіх своєму полісові членів общини, в Ольвії, як і в інших грецьких державах, передбачала поряд з фізичною підготовкою громадян і засоби ідеологічного впливу.

Фізичне виховання юнацтва мало забезпечити поліс боєздатними воїнами, готовими захищати його від будь-яких ворогів (як внутрішніх, так і зовнішніх). Здійснювалося воно шляхом влаштування відповідних шкіл-гімнасій. Існування їх у догетський час в Ольвії засвідчено залишками такого будинку, розкопаними в районі агори¹⁵. Додатковим підтвердженням є названі вище два ольвійські написи (IPE, I², 186, 197), що містять згадку про перебування якогось ольвіополіта на посаді гімнасіарха. Крім того, проводилися різні змагання, наприклад з бігу і стрибків (IPE, I², 130), стрільби з лука (IPE, I², 195), а також кінні (IPE, I², 34).

Насадження релігійної ідеології знаходило вираз у численних державних культурах різних божеств. Чималу роль в ідеологічному вихованні громадян відігравала і система заохочень, що існувала в Ольвійському полісі й включала різні заходи: від висловлення народними зборами схвалення тому чи іншому громадянинові, який відзначився, до встановлення монументів найбільш заслуженим ольвіополітам.

Наведені факти (здебільшого з епіграфічних і літературних джерел), пов'язані з історією та державним ладом Ольвії, свідчать, що питання про античну форму власності можна розглядати й на матеріалах грецьких полісів Північного Причорномор'я.

В. Л. ЗУЦ

Об античной форме собственности в Ольвии

Резюме

Не претендуя на всестороннее рассмотрение вопроса об античной форме собственности, автор предпринимает попытку осветить некоторые факты истории Ольвии под углом зрения тех специфических общественных отношений, которые имели место в греческих полисах и были обусловлены существованием в них особой, античной формы собственности. Приведенные в статье факты, почерпнутые главным образом из эпиграфических и литературных источников, свидетельствуют о том, что вопрос об античной форме собственности можно рассматривать и на материалах греческих полисов Северного Причерноморья.

¹⁵ Е. И. Леви. Раскопки ольвийской агоры и теменоса.—Античное общество. М., 1967, стор. 162—163; Л. М. Славин. Ольвийская агора.—Вісник Київського університету № 8, серія історії та права, вип. 1. К., 1967, стор. 30.

О. М. ПРИХОДНЮК

Ранньослов'янське житло на Поділлі

Важко знайти інший археологічний об'єкт, який би так повно відтворював умови існування людини, як житло: воно є показником побуту, господарської діяльності та соціальних відносин. Тому зрозуміло, наскільки важливе вивчення житлобудування східних слов'ян у період, що передував утворенню у них державності.

Нині здобуто великий археологічний матеріал, який ілюструє характер ранньослов'янського житлового будівництва. Зокрема, лише на Поділлі розкопано залишки 88 жител третьої четверті I тисячоліття н. е.: на селищі в Городку — 27, у Самчинцях — 14, Семенках — 12, Зеленому Гаї — 8, Усті — 7, Бакоті — 4. Ранньослов'янські напівземлянки досліджувалися також в селах Скибинці, Купин, Пригородок, Студениця, Сокіл та в інших місцях.

Усі ці споруди були прямокутними або майже квадратними, однокамерними, із заглибленою основою, площею від 9 до 23 m^2 (рис. 1, 2, 3; 2, 1—4; 3, 1—4). Їх долівка опущена в ґрунт на 0,6—1,1 м від сучасної поверхні. Винятком є лише такі житла, як № 17 з Городка, з Купина (ур. Берести) і Студениці, які заглиблені на 1,2—1,5 м.

Будови, що розкопувалися, майже завжди стояли стінами до течії річки, незалежно від її напрямку. Наприклад, в Городку, Усті житла орієнтовані стінами за сторонами світу, паралельно річковій течії, в Бакоті — також паралельно течії, але кутами за сторонами світу. Звідси можна зробити висновок, що в основу орієнтації житлових комплексів було покладено не принцип сторін світу, а течії ріки.

В усіх напівземлянках борти заглиблень вертикальні, виконані під прямим кутом до підлоги. Долівки здебільшого ретельно знівеловані, вирівняні і добре утрамбовані. Лише в житлах № 14, 16 з Городка, № 12 з Бакоті та в напівземлянці з Пригорода підлога була похилою. У напівземлянок № 1, 2 на Городоцькому поселенні дно підмащене глиною.

При дослідженні жител № 1, 2, 8, 13, 14 на Городоцькому поселенні, напівземлянок з Пригорода та Сокола виявлено входи у вигляді приямків — прямокутних заглиблень шириною 0,8—1 м, які виступали на 0,3—0,6 м за межі споруд (рис. 1, 3). Приямки викопувалися до рівня долівки або мали одну-дві сходинки, інколи викладені плоским камінням і грубими ліпними черепками. Вхід робився в стінці, протилежній печі.

Майже в кожному з досліджених на Поділлі жител є піч-кам'янка. Лише в напівземлянках № 19 і 26 з Городка, № 6 і 7 з Устя (рис. 2, 4; 3, 2) та № 1 із Зеленого Гаю¹ опалювальними спорудами були глиnobитні або викладені з невеликого каміння вогнища. Печі, як правило, стояли в одному з кутів та інколи в центрі. Їх основа розташована на рівні долівки або на материковому останці висотою 0,1—0,2 м (житла № 2, 4, 5, 11, 20 з Городка). Переважно вони квадратної чи прямокутної форми, розмірами від 0,7×0,1 м до 1,6×1,6 м. Овальні печі простежено тільки в напівземлянках № 12, 16 з Городка. Черені плоскі або лінзовидні у вертикальному розрізі, в окремі з них було вмуровано трипільські черепки (№ 4 і 25 з Городка). В напівземлянці № 3 з цього самого поселення за черінь правила лінзовидно вирізана, материкова глина без слідів підмащування.

Стінки печей споруджувалися з великого в основі, а іноді дрібного в основі, й дрібного у верхній частині необробленого каміння. В напів-

¹ В. Д. Баран. Раскопки раннеславянского поселения в с. Зеленый Гай на Днестре.—Археологические открытия 1966 года. М., 1967, стор. 237.

землянках № 22, 27 з Городка, № 8 із Семенок і № 14 із Самчинець² частково збереглися куполоподібні перекриття, зроблені з дрібного каміння (рис. 2, 2, 3). Висота печей 0,6—0,7 м, нижня частина склепіння заввишки 0,4 м від рівня череня, вустя завширшки 0,3—0,4 м.

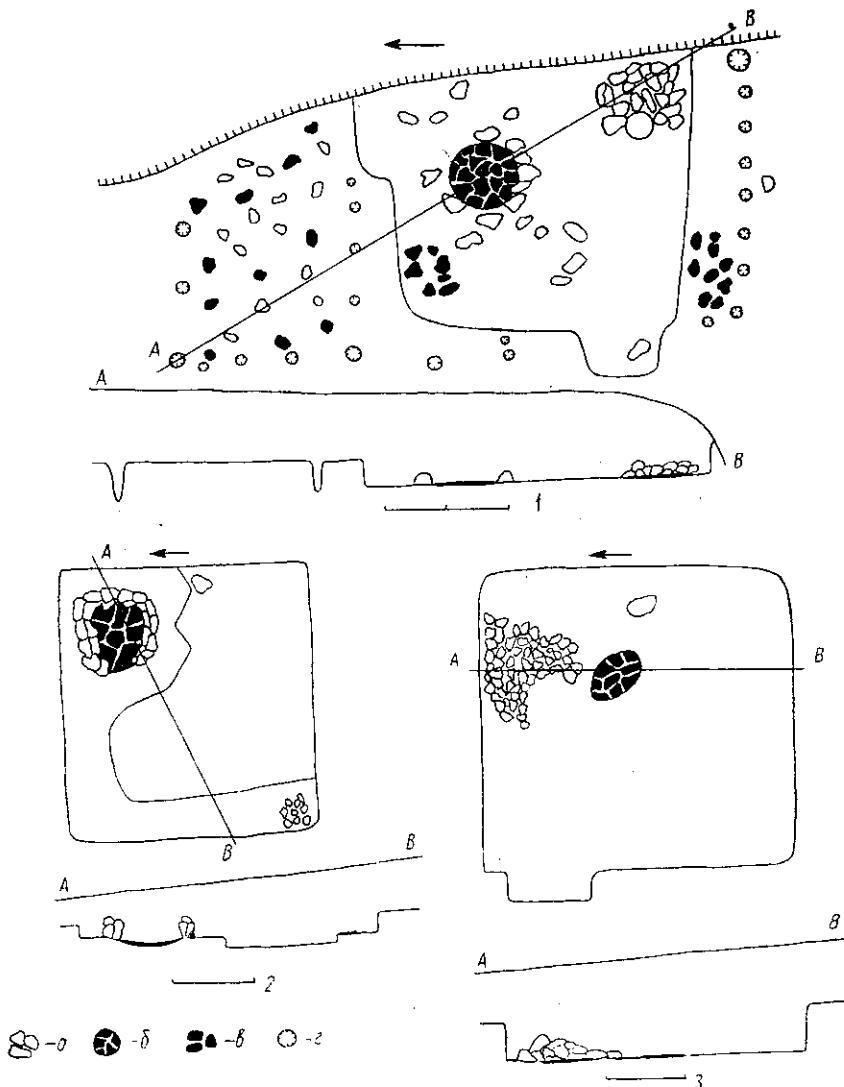

Рис. 1. Плани та поперечні розрізи ранньослов'янських жител із Городка:
1 — житло № 1; 2 — житло № 5; 3 — житло № 13. а — каміння; б — черепі; в — шматки
перепаленої глини; г — ями.

Чітких слідів зв'язуючого розчину між камінням побутових печей в жодному випадку не простежено. Найімовірніше, що вони будувалися без застосування розчинів. Оскільки їх перекриття у непошкодженому стані поки що невідомі, то важко судити, чи були в них отвори для диму. Зрештою, дим міг виходити через вустя та чисельні щілини між камінням.

У конструктивному відношенні відділяється піч напівземлянки № 6 на Городоцькому поселенні. З двох її камер одна (тонка) перекривала-

² П. И. Хавлюк. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга.— МИА, № 108. М., 1963, стор. 326, рис. 7, 2; стор. 346, рис. 22.

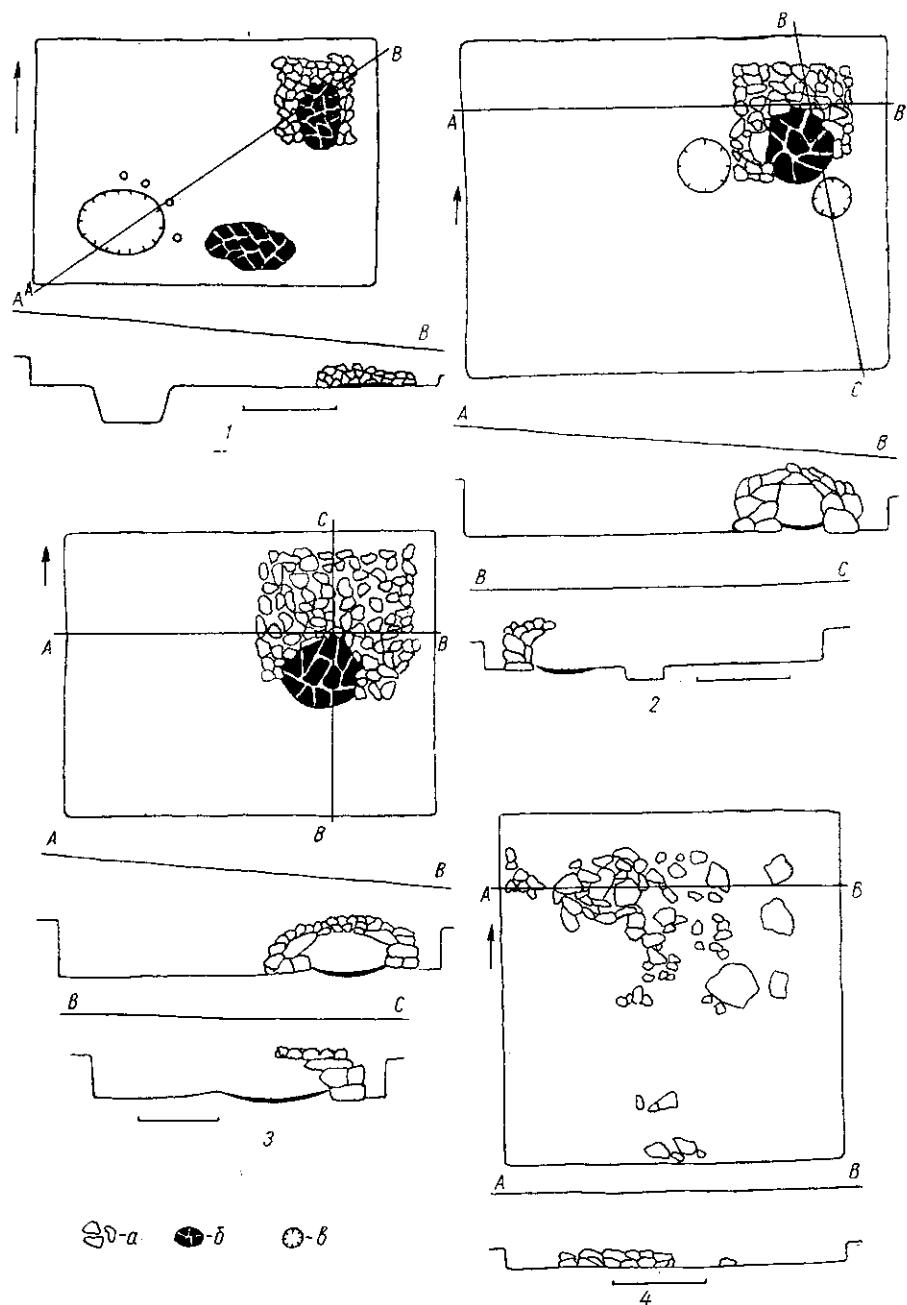

Рис. 2. Плани та перерізи ранньослов'янських жителів:
 1 — житло № 21 із Городка; 2 — житло № 22 із Городка; 3 — житло № 27 із Городка;
 4 — житло № 7 із Устя. а — каміння; б — черені; в — ями.

ся уламком жорнового каменя, на який було насыпано дрібне каміння, і відгороджувалася від другої ше вертикально жорновом. На жаль, ніяких конкретних даних щодо її призначення при розкопках не одержано. Очевидно, вона пов'язана з виробництвом, сліди якого не збереглися. Печі подібної двокамерної конструкції на інших ранньослов'янських поселеннях поки що невідомі. Але поблизу с. Райки на Волині³ та Джеджові Лозя в Болгарії⁴ розчищено однокамерні печі-кам'янки, пеперекриття яких зроблено з плоских плит.

Печі-кам'янки в ранньослов'янський час були поширені на Волині⁵, в Середньому Подніпров'ї⁶, на Верхньому і Нижньому Дністрі⁷ і в багатьох інших місцях Східної та Центральної Європи.

На Поділлі у напівземлянках № 1, 7, 13, 14, 17, 21, 25 (Городок), № 4 (Бакота) та в житлі з Купина (ур. Кулан) разом з печами виявлено відкриті глинобитні вогнища (рис. 1, 1, 3). Деякі з них по краях обкладені камінням (житло № 1 з Городка, № 4 з Бакоти та в напівземлянці з Купина). В окремих випадках вогонь розкладався безпосередньо на земляній долівці, яка в цих місцях сильно перепалена. Мабуть, додаткові вогнища розкладали тоді, коли виникала необхідність підігріти щось у посудині, великий для малогабаритних печей. Однак не виключено, що їх спорудження викликалося і якимиś іншими причинами. Аналогічні вогнища були також у слов'янських житлах Лівобережної України⁸.

В ранньослов'янських напівземлянках трапляються припічні та господарчі ями (рис. 2, 1; 2; 3, 3). Перші викорувалися в земляній долівці біля вустя чи стінки печі, другі — в одному з кутів або в центрі приміщення. На Поділлі такі ями виявлено в житлах № 12, 19, 22, 25, 26 на Городоцькому поселенні і № 4 з Бакоти. Переважна більшість таких заглиблень овальна в плані, з вертикальними або злегка звуженими донизу стінками; розміри незначні: діаметр 0,4—0,9 м, глибина 0,15—0,5 м. В напівземлянках № 19, 25, 26 з Городоцького поселення вони мають діаметр 1,2—1,5 м і похилі стінки, що надає їм форми блюда. Яма з Бакоти витягнутої форми. Стінки і дно ями напівземлянки № 20 на Городоцькому поселенні частково обпалені, а в житлі № 25 обмащені товстим шаром дуже перепаленої глини. Найчастіше в них трапляються кераміка та кістки тварин.

Характерними для ранньослов'янських споруд є материкові лежаки-останці (рис. 1, 2; 3, 4). Їх виявлено в житлах № 1, 3, 5, 6 на Городоцькому поселенні, № 2, 5 з Бакоти та в напівземлянці з Сокола. Лежакові виступи залишалися при копанні заглибленої частини напівземлянки вздовж однієї або кількох її стінок. Іх ширина 0,5—0,9 м, висота від рівня долівки 0,1—0,5 м. У житлі № 5 з Городка в північно-східному кутку лежак значно розширений, на цій його частині споруджено піч (рис. 1, 2). Можливо, що виявлені нами лежаки обшивалися плахами. Дерев'яну обшивку таких виступів простежено на ранньослов'янському поселенні Ріпнів II⁹. Аналогічні материкові останці відомі й на інших територіях (с. Корчак, Канівське селище) та ін.¹⁰

³ В. К. Гончаров. Лука-Райковецкая.—МИА, № 108. М., 1963, стор. 302.

⁴ Живка Н. Въжарова. Славянски и славяно-български селища в Българските земли VI—XI век. София, 1965, стор. 25, рис. 12, 2.

⁵ И. П. Русланова. Поселение у с. Корчака на р. Тетереве.—МИА, № 108. М., 1963, стор. 44, рис. 6.

⁶ Г. Г. Мезенцева. Канівське поселення полян. К., 1965, стор. 24; Д. Т. Березовец. Поселение уличей на р. Тясмине.—МИА, № 108. М., 1963, стор. 149, рис. 2.

⁷ Г. И. Смирнова. Раннеславянское поселение у с. Незвіско на Днестре.—РА, LI, 1960, ч. 1, стор. 224; И. А. Рафалович. Раннеславянское селище Хуча VI—VII вв.—КСИА АН СССР, вип. 105. М., 1965, стор. 123—128.

⁸ И. И. Ляпушкин. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства.—МИА, № 152. Л., 1958, стор. 84.

⁹ В. Д. Баран. Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнёв II) на Западном Буге.—МИА, № 108. М., 1963, стор. 352.

¹⁰ И. П. Русланова. Вказ. праця, стор. 43; Г. Г. Мезенцева. Вказ. праця, стор. 24.

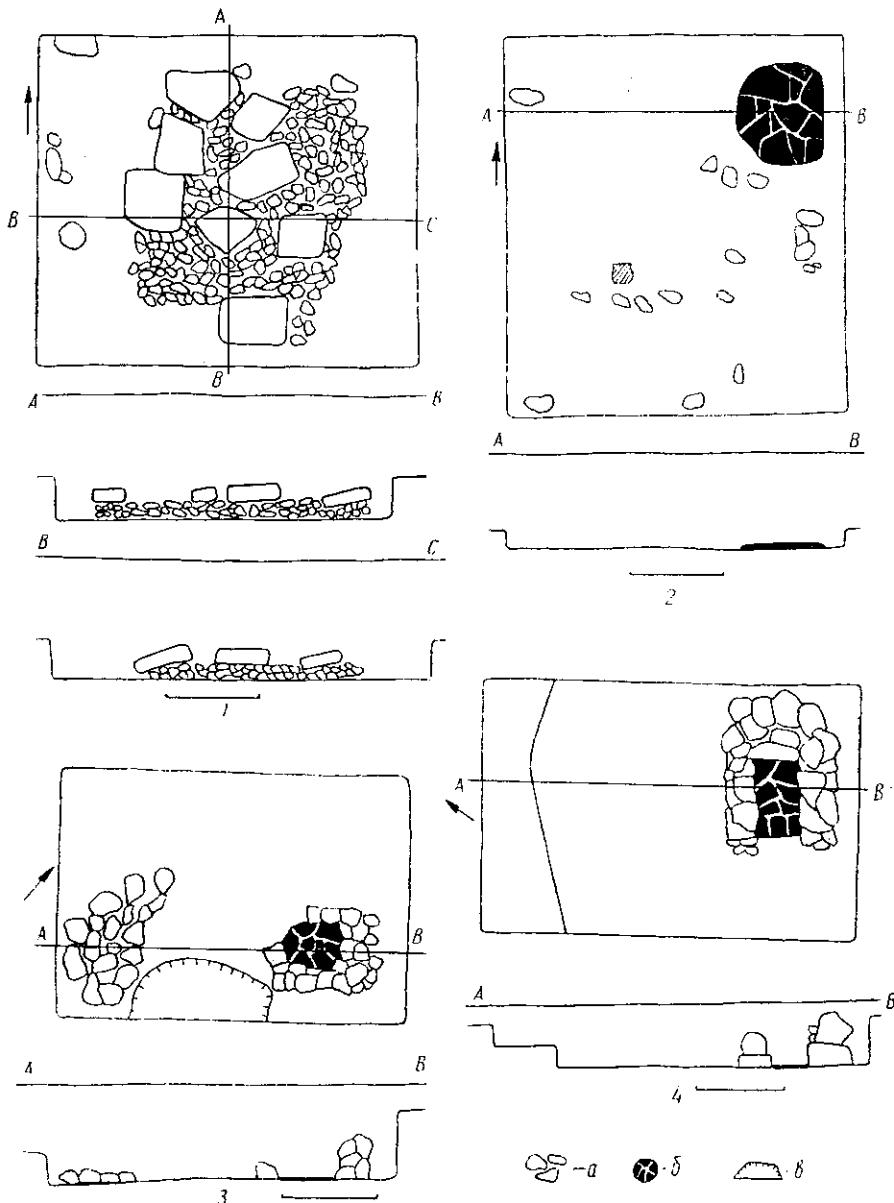

Рис. 3. Плани та перерізи ранньослов'янських жителів:
1 — житло № 5 із Устя; 2 — житло № 6 із Устя; 3 — житло № 4 із Бакоти; 4 — житло № 5
із Бакоти. а — каміння; б — дерев'яні конструкції; в — яма.

З інших елементів внутрішнього влаштування напівземлянок на Городоцькому поселенні в житлі № 2 виявлено обвуглені рештки дубової лави довжиною 1,8 м і завширшки 0,5 м¹¹. Висота її від рівня долівки 0,4 м. Під лавою, на протилежних кінцях, в земляній долівці простежено по два обвуглені стовпчики — залишки піжок.

Таким чином, для ранньослов'янських жителів Поділля характерні печі-кам'янки, припічні, господарчі ями та материкові лежаки. Можна гадати також, що досить поширеними були дерев'яні меблі.

Мало здобуто даних про конструкцію стін. Здебільшого сліди від них не збереглися. Однак встановлено, що вони будувалися у вигляді каркаса або в зруб.

Менш були поширені на Поділлі каркасні житла. Лише у 12 напівземлянок простежено ямки, які, без сумніву, є слідами вертикальних стовпів каркасних стін. До них належать всім жителі з Зеленого Гаю, три з Семенок та одне з о-ва Митківського¹². Тут налічувалось від восьми до дванадцяти вертикальних дерев'яних опор: чотири по кутах та по одній або по дві вздовж кожної із стінок. Оскільки інших деталей не простежено, визначити конструкцію таких стін можна лише за етнографічними матеріалами. П. І. Хавлюк в результаті дослідження в Семенках і на о-ві Митківському дійшов висновку, що при спорудженні каркаса розколоті колоди вставлялися в поздовжні жолобки вертикальних опор¹³.

Але можлива й інша конструкція: плахи вставлялися не між кожною з двох вертикальних опор, а вкладалися на всю довжину стін (рис. 4, 2). З внутрішнього боку вони утримувалися вертикальними стовпами, а з зовнішнього — земляною підсипкою. Дах у таких житлах міг бути лише дерев'яно-земляним, двосхилим. Очевидно, на подовжені центральної опори протилежних торцевих стін укладалася конькова деревина, що утворювала гребінь даху. На конькову колоду та верхні плахи бокових стінок, перпендикулярно до них, щільно вкладалися невеликі за діаметром кругляки або розколоті деревини. Дерев'яний каркас даху покривався шаром землі. Очевидно, ця покрівля і підсипка стін утворювали одну площину, яка під певним кутом впиралася в ґрунт (рис. 4, 3). Це запобігало швидкому змиву землі з похилого даху. Природно, що така напівземлянка була міцна, не забирала багато сил та часу для спорудження і відповідала всім вимогам стаціонарного житла.

Підставою для запропонованої реконструкції послужили етнографічні матеріали. Зокрема, на Середньому Дністрі є сучасні напівземлянки такого типу. З них найбільш архаїчно виявилася обстежена нами у 1968 р. будова, що стояла на крутом схилі в лісі поблизу с. Ломачинець (рис. 6). Вона прямокутна в плані, площею 12 м² і максимально заглиблена на 1,1 м від сучасної поверхні. Її стіни споруджено з покладених одна на одну деревини. З внутрішньої сторони вони утримувалися вертикальними опорами, а з зовнішньої — підсипаною землею. Опори торцевих стін були на 0,6 м вищими від них і з'єднувалися наверху перекладинами. З фасаду вони утворювали вхід, а в протилежній стінці — вікно. Гребінь даху зроблено із семи колод, що лежать на перекладинах две-

¹¹ Б. О. Тимощук, О. М. Приходнюк. Ранньослов'янські пам'ятки VI—VII ст. В Середньому Подністров'ї.—Слов'яно-русські старожитності. К., 1969, стор. 73, рис. 2, 3.

¹² В. Д. Баран, Д. Н. Козак. Археологічні дослідження слов'янських пам'яток у Верхньому Подністров'ї (середина I тисячоліття н. е.).—Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1970, стор. 130; П. І. Хавлюк. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы..., стор. 236, рис. 7, 1; стор. 331, рис. 12, 1, 2; його ж. Раннеславянские поселения в средней части Южного Побужья.—СА, № 3, 1961, стор. 191, рис. 5.

¹³ П. І. Хавлюк. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы..., стор. 323.

рей та вікна. Дах споруджено з розколотих деревин діаметром 15—20 см, покритих шаром землі товщиною 10—15 см. Унизу земляне перекриття плавно переходило в підсипку бокових стін. Над входом дах виступав на 0,6 м, утворюючи козирок. Висота стін 1,1 м, а всієї споруди від долівки до гребеня 2,6 м, кут схилу даху 35°.

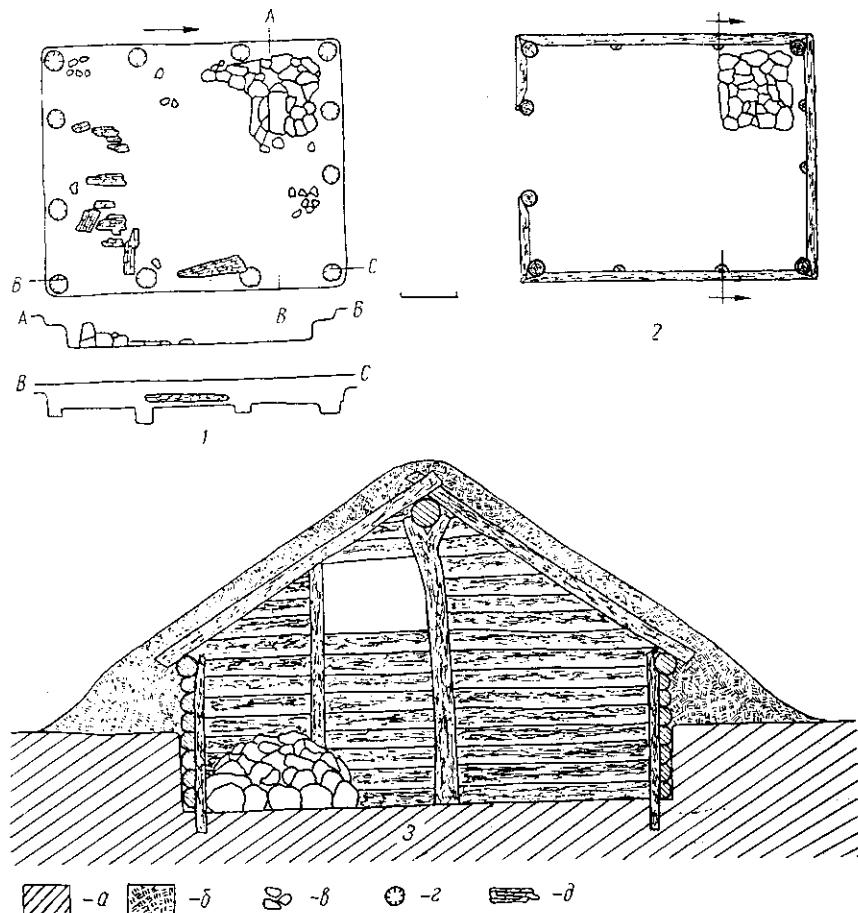

Рис. 4. Реконструкція каркасної напівземлянки із с. Семенки:
1 — польовий план (за П. І. Хавлюком); 2 — реконструкція плану без перекриття; 3 — реконструкція напівземлянки. а — материк; б — насипний ґрунт; в — каміння; г — ями; д — обуглене дерево.

Переважна більшість ранньослов'янських жител на Поділлі мала інший вигляд (рис. 5, 3). Це ті напівземлянки, в яких ямок від вертикальних опор не було. Відсутність слідів від них свідчить на користь зрубної конструкції, яка простежена в напівземлянці № 10 з Городка. В її заглибленні вздовж північно-західної і північно-східної стінок збереглося по дві обгорілі колоди зрубу (рис. 5, 1).

Зрубні стіни робилися в обло (рис. 5, 2) або в лапу. Така техніка з'єднання деревин є найбільш давньою в житловому будівництві¹⁴. Вінця зрубу вкладалися в заглиблення на рівні долівки і нарощувалися до потрібної висоти. Зсередини стіни могли обмащуватися глиною, про що свідчить обстеження жител на Ріпнівському поселенні¹⁵. Напевне,

¹⁴ Ю. В. Циркунов. О происхождении зодчества. М., 1965, стор. 125.

¹⁵ В. Д. Баран. Раннеславянское поселение у с. Рипнева..., стор. 352.

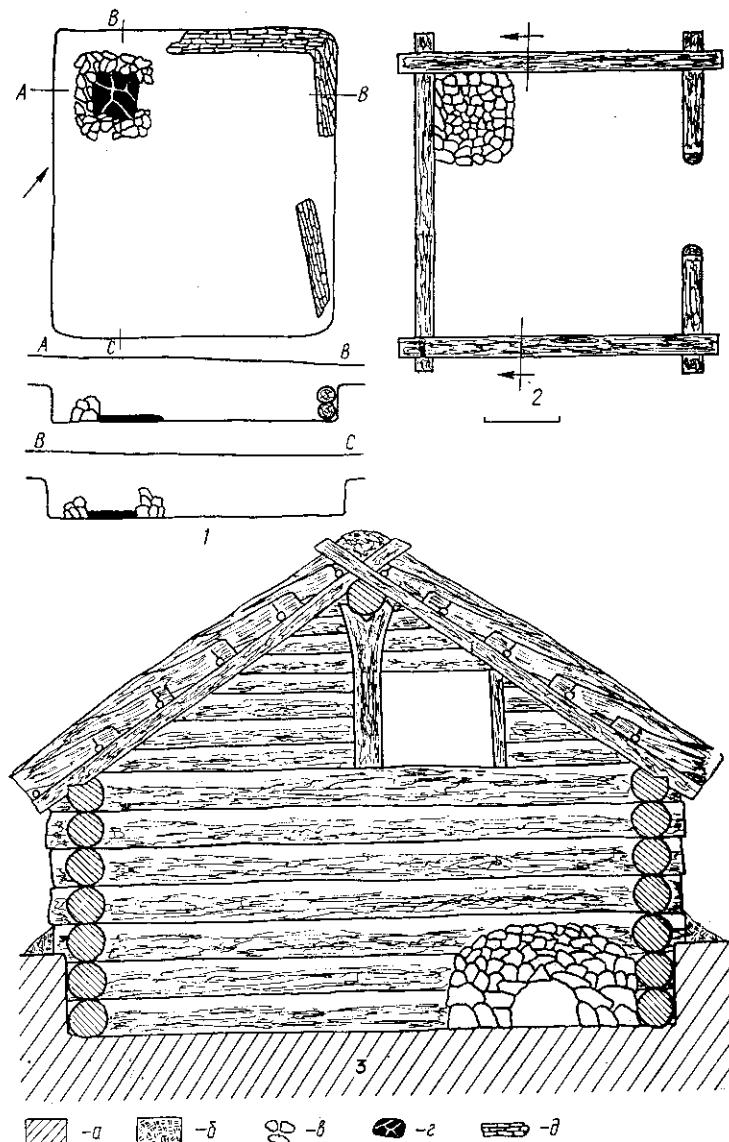

Рис. 5. Реконструкція зрубної напівземлянки № 10 із Городка:
 1 — польовий план; 2 — реконструкція плану без перекриття; 3 — реконструкція напівземлянки; а — материк; б — насипний ґрунт; в — каміння; г — черінь; д — обуглене дерево.

велика кількість перепаленої глини в заглибленні житла № 10 з Городка і є рештками такої обмазки.

В зв'язку з землеробським характером ранньослов'янського господарства, в якому провідне місце належало посівам зернових, стародавні будівельники не могли не звернути увагу на солому — дешевий і надійний покрівельний матеріал. Крокви та настелені на них лати, до яких прив'язувалися солом'яні сніпки, утворювали, очевидно, дерев'яний каркас даху зрубних жител. Судячи з етнографічних матеріалів, гребінь робили шляхом спорудження «шапки», за допомогою роздвоєного снопа і т. д.

Оскільки на долівці слідів вертикальних конькових опор не виявлено, можна гадати, що прогін укладався на опори, поставлені по центру

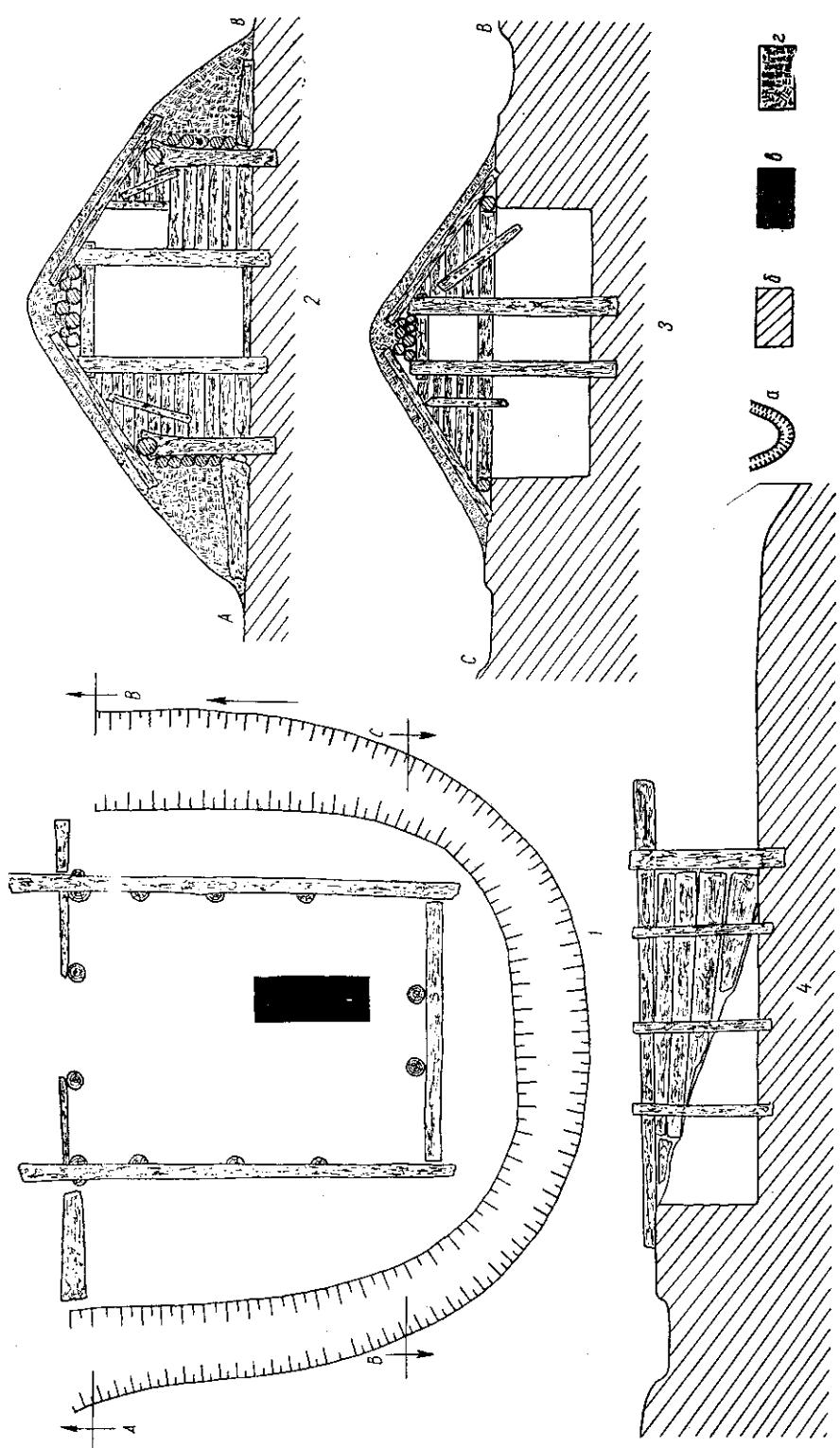

Рис. 6. План та перерізи сучасної напівземлянки із с. Ломачинці:
 1 — загальний план без перекриття; 2 — переріз по лінії АВ; 3 — переріз по лінії СВ; 4 — внутрішній вид стіни напівземлянки без перегородки. а — вів напівземлянки; б — під; в — материк; д — напівземлянки.

верхніх деревин торцевих стін. Відповідним чином споруджувався двосхилий дах у глибоку давнину¹⁶.

При дослідженні ранньослов'янських жител не одержано даних про наявність у них вікон. Але курна хата мусила мати волокове вікно над піччю і воно, без сумніву, існувало.

Важлива деталь ранньослов'янського будівництва — вхідні прямі-шки. Завдяки їм можна визначити не лише розташування входу в приміщення, а й приблизну висоту стін. Вхід не міг перевищувати рівень верхнього вінця зрубу. Потреба у пряміках конструктивно зумовлювалася низькою наземною частиною стін, що були заввишки, як можна припустити, близько 1 м, а загалом будівля, враховуючи заглиблення, досягала близько 1,5 м. Такі стіни могли відповідати нормальній висоті стаціонарного житла лише у тому разі, коли воно не мало стелі.

Для визначення приблизної висоти напівземлянок необхідно встановити, яким був схил даху. При цьому слід мати на увазі, що дерев'яно-земляне перекриття мусить бути з меншим, а солом'яне — з більшим кутом нахилу. В першому випадку це зменшувало змив землі, а в другому — сприяло швидкому стіканню води. Дерев'яно-земляний дах сучасної напівземлянки з Ломачинець мав кут нахилу 35°. Очевидно, у подібних ранньослов'янських напівземлянок він був таким самим. Нахил солом'яного даху повинен становити близько 45°. Це знаходить підтвердження у практиці сільського житлобудування недавнього минулого Поділля¹⁷.

З розмірів жител, висоти стін та схилу покрівлі випливає, що ранньослов'янська напівземлянка від долівки до гребеня не перевищувала 3 м. Отже, кубатура приміщення була незначною. Це відповідало малогабаритній печі-кам'янці, яка могла обігріти лише невелике приміщення.

Реконструкцію можна довершити, визначивши товщину основних складових елементів житла. Щодо стін, то їх товщина залежить, в першу чергу, від кліматичних умов і для забезпечення надійної термоізоляції має бути тим більшою, чим нижча середньозимова температура. Умовам сучасного клімату Поділля відповідають дерев'яні стіни завтовшки не менше 18—20 см¹⁸. Порівняно з другою половиною I тисячоліття н. е. кліматичні зміни на Україні незначні¹⁹, тому розрахунки, зроблені на підставі сучасних вимог, вважаються оптимальними для ранньослов'янського часу. Тобто мінімальна товщина зрубних стін ранньослов'янської напівземлянки повинна мати не менше 18—20 см. Зрозуміло, що каркасна конструкція з товстим шаром земляної підсилки забезпечувала надійну термоізоляцію житла при будь-якій температурі.

Для визначення мінімальної товщини дерев'яних конструкцій земляного даху з'ясуємо величину навантажень, що діють на одиницю його площи. Вони розподіляються на постійні (вага каркаса та покріття) і тимчасові (снігове і вітрове) навантаження. До перших відноситься земляне перекриття товщиною 10—15 см та вага дерев'яних кроквин²⁰. За підрахунками, 1 м² такої покрівлі буде важити близько 300 кг*. Тим-

¹⁶ Franz Oelman. Haus und Hof im Altertum. Berlin und Leipzig, 1927, стор. 49, рис. 28, с.

¹⁷ К. Мощенко. Досліди селянського будівництва на Кам'янецьчині.—Короткі звідомлення за 1926 рік. К., 1927, стор. 179, табл. XXXVIII.

¹⁸ Н. М. Лесов. Расчеты конструкций сельских зданий. М., 1949, стор. 123, табл. 6.

¹⁹ И. Е. Бучинский. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. К., 1963, стор. 93.

²⁰ 1 м³ сухої землі важить 1200—1400 кг, а 1 м³ деревини — 400—600 кг. (Н. С. Алексеев. Строительные материалы. Справочное пособие. М., 1958, стор. 4, табл. 1).

* Ці та наступні розрахунки зробив старший інженер-конструктор Київських Республіканських реставраційних майстерень І. А. Стессель.

часові навантаження²¹ для території Поділля, яке входить у другий кліматичний район, такі: снігове становить 98 кг на 1 м² двосхилого даху, а вітрове — 10 кг. Отже, 1 м² дерев'яно-земляного даху на Поділлі повинен витримувати вагу понад 400 кг. З наступних розрахунків випливає, що мінімальний діаметр конькового прогону має бути 20 см, а кроквин — 10 см.

Постійне навантаження на двосхилий солом'яний дах складається з ваги солом'яного перекриття товщиною 25—30 см, крокв, поставлених через один метр, і лат. Загалом вага буде близько 110 кг. Якщо до цієї цифри додати 108 кг тимчасових навантажень, то матимемо близько 220 кг на 1 м². При цій вазі мінімальний діаметр дерев'яних конструкцій даху повинен бути таким: для конькового прогону — 16 см, кроквин — 13 см і для лат — 2,5 см.

Зрозуміло, що в ранньослов'янський час складних підрахунків не робили, а виходили з нагромадженого практикою досвіду. Без сумніву, всі елементи будівель були з надійним запасом міцності. Однак розрахункові дані визначають їх мінімальну товщину. Більше того, незаперечний той факт, що центральних підпор гребеня даху не існувало. Якщо в окремих житлах вони й простежуються, то це сліди ремонту старого конькового прогону.

На особливу увагу заслуговує житло № 1 з Городка, як одне з нечисленних і найбільш ранніх двокамерних будівель слов'ян (рис. 1, 1). Складалося воно з загиблого житлового та наземного господарського приміщення. Навколо обох камер по лінії стін збереглися ямки від стовпів діаметром 7—12 см на відстані 0,25—0,5 м одна від одної. З півночі і півдня вони віддалені на 0,8—0,9 м від краю загиблення житлового приміщення. Утворені таким чином останці могли служити лежаками. Стіни глинобитні, про що свідчать чисельні шматки глиняної обмазки та відбитки стовпів на окремих з них.

Для розуміння цієї конструкції корисний етнографічний матеріал, одержаний нами в 1968 р. в результаті огляду старих будинків на Поділлі. Стіни однієї напівзруйнованої будівлі початку ХХ ст. з с. Устя були споруджені таким чином: по лінії стін на відстані 0,5 м один від одного вбивалися кілки товщиною близько 10 см, між якими закладалися глиняні вальки. Очевидно, аналогічні стіни мало ранньослов'янське двокамерне житло з Городка. Зверху на них укладалися як основа даху повздовжні деревини. Найімовірніше, обидві камери перекривалися одним двосхилим солом'яним дахом, його коньковий прогон, певно, мав ще й додаткову опору, яка стояла в простінку між камерами.

Можлива й інша реконструкція цього житла. До загибленої напівземлянки з двосхилою покрівлею було прибудовано господарське приміщення з односхилим солом'яним дахом. Такі споруди трапляються й тепер у сільській місцевості на Поділлі. У цьому випадку у верхній частині покрівля прибудови збігається з нижнім рівнем даху житла, противлегна сторона — нижча. Висота господарського приміщення повинна дорівнювати невисокій наземній частині стін напівземлянки, що не відповідало б його функціональному призначенню. Тому більш імовірна перша реконструкція, при якій спільній двосхилий дах забезпечував потрібну висоту обом камерам.

Ранньослов'янські двочасні житла виявлено також на поселенні в Ужгороді (ур. Радванка), на Новотроїцькому городищі та селищі поблизу с. Городище в Білорусії²².

²¹ Е. Е. Линович. Расчет и конструирование частей гражданских зданий. К., 1955, стор. 371, рис. 341.

²² К. В. Бернікович. Исследования древнеславянского поселения VIII—IX вв. в г. Ужгороде.—КСИА АН УССР, вып. 3. К., 1954, стор. 40—41, рис. 1; 2; И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое.—МИА, № 74. М.—Л., 1958, стор. 132, рис. 87, 2; А. Г. Митрофанов. Селище VI—VIII вв. близ дер. Городище.—Древности Белоруссии. Минск. 1969, стор. 246, рис. 3, 1.

Таким чином, в третій чверті І тисячоліття н. е. слов'янське населення досягало значних успіхів у розвитку житлового будівництва. В цей час виникає певна структура внутрішнього планування житла: виробляються основні прийоми зрубної конструкції, які дожили на Поділлі до початку XIX ст.²³, мають місце перші спроби переходу до глинобитних стін, що набули значного поширення в наступний час.

Досліджені на Поділлі житла відтворюють процес розвитку й удосконалення ранньослов'янського житлобудування. Найбільш примітивними і майже віджилими на той час були землянки. На Поділлі їх виявлено три: в Городку (житло № 17), Купині (ур. Берести) та Студениці. Наступний вищий етап — це появі напівземлянки з каркасними стінами. Вона досконаліша, але зберігає багато архаїчних рис (спорудження дерев'яно-земляного даху, землянка підсипка стін тощо).

Особливо поширилась в третій чверті І тисячоліття н. е. зрубна напівземлянка з солом'яним дахом, яка стала завершальною ланкою в процесі удосконалення ранньослов'янського житла та вироблення основних будівельних прийомів на даному етапі. В цей час починається процес зародження багатокамерних жителів.

О. М. ПРИХОДНЮК

Раннеславянское жилище на Подолии

Резюме

На территории Подолии исследовано 88 раннеславянских жилищ, представляющих собой прямоугольные или квадратные помещения площадью 9—23 м² с основной, опущенной в грунт на 0,6—1,5 м. Для них характерны печи-каменки, открытые очаги, материковые лежаки, припечные и хозяйственные ямы. Иногда прослеживаются выступающие наружу входные приямки. Все жилища можно разделить на землянки глубиной 1,4—1,5 м и полуzemлянки глубиной 0,6—1,1 м. Последние встречаются с ямками по углам и вдоль стен, а также без них.

Исследованные на Подолии археологические памятники отображают процесс развития и усовершенствования раннеславянского жилищного строительства. Наиболее примитивной и почти отжившей к тому времени была землянка. Последующим, более высоким этапом, стала каркасная полуzemлянка с земляным перекрытием, сохранившая, однако, много архаичных черт. Завершающее звено в этом процессе — срубная полуzemлянка с соломенной крышей, наиболее распространенная в третьей четверти I тысячелетия н. е. Это время является началом возникновения многокамерных жилищ.

О. В. СУХОБОКОВ

Деякі проблеми вивчення роменської культури

Проблема ранньослов'янських старожитностей на території Дніпровського Лівобережжя (VIII—X ст.), відомих як пам'ятки роменського типу, посідає значне місце у вітчизняній археології і з моменту їх відкриття постійно привертає увагу дослідників¹. Неодноразово робились спроби

²³ К. Мощенко. Досліди селянського будівництва..., стор. 180.

¹ Н. Е. Макаренко. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 году.— ИАК, вып. 22. СПб., 1907; його ж. Материалы по археологии Полтавской губернии.— Труды Полтавской ученої архивной комиссии, вып. 5. Полтава, 1908.

визначити територію поширення цих поселень, з'ясувати їх культурну та етнічну належність, місце в історії східних слов'ян². Інтерес до роменських поселень зростає у зв'язку з введенням у науковий обіг групи ранньослов'янських городищ на Дону³, які в загальних рисах подібні до роменських. Це дало змогу деяким археологам об'єднати обидві групи пам'яток під назвою «роменсько-боршевської культури»⁴.

Вже наприкінці 30-х років значне розширення джерелознавчої бази сприяло приблизному визначенням ареалу культури та виділенню основних типів поселень, а також грунтовнішій інтерпретації пам'яток та розробці їх хронології. За аналогією до боршевських городищ, час яких встановлено завдяки знайденим там арабським монетам, підтвердилося запропоноване М. О. Макаренком та іншими археологами датування роменських поселень VII—Х ст. Одночасно робилися спроби визначення соціальної природи городищ роменської та боршевської груп, що розглядалися як осередки первіснородового колективу⁵. В результаті розкопок більш чітке уявлення склалось і про матеріальну культуру населення, яке залишило пам'ятки цих типів⁶. І. І. Ляпушкін запропонував об'єднати під спільною назвою обидві групи ранньослов'янських пам'яток VII—Х ст. незважаючи на те, що П. П. Єфименко та П. М. Третьяков при публікації матеріалів розкопок боршевських поселень вказували на ряд суттєвих відмінностей їх матеріальної культури від роменських⁷. Пізніше П. М. Третьяков підтвердив це спостереження і підтримав думку Б. О. Рибакова про слов'янський характер сіверянських старожитностей Лівобережжя, що існували вже в античний період як своєрідна етнічна група⁸.

Незважаючи на суперечливі погляди з деяких питань роменської проблематики, наприкінці 50-х років вдалось визначити найбільш характерні риси цієї культури, сформульовані І. І. Ляпушкіним: 1) укріплені поселення в районах, що межують зі степом, і неукріплені в областях, віддалених від степу; 2) напівземлянковий тип жител з печами-кам'янками або печами, вирізаними в материковій глині; 3) здебільшого ліпна кераміка; 4) домінуючий обряд поховання — трупоспалення; 5) примітивність та архаїзм культури⁹.

Внаслідок післявоєнних розвідувальних досліджень основних лівих приток Дніпра значно збільшилась кількість відомих роменських посе-

² А. А. Спицын. Историко-археологические разыскания.— ЖМНП, т. XIX, 1909; Д. Я. Самоквасов. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. М., 1908; його ж. Могильные древности северянской Черниговщины. М., 1916; В. Е. Козловская. Славянские курганы и городища как исторический источник. К., 1914; П. Н. Третьяков. Расселение древнерусских племен по археологическим данным.— СА, VI, М., 1939; його ж. Восточнославянские племена. М.—Л., 1953; Б. А. Рыбаков. Поляне и северяне.— СЭ, VI—VII. М.—Л., 1947.

³ П. П. Ефименко. Раннеславянские поселения на Дону.— СГАИМК, № 2. М.—Л., 1931; П. П. Ефименко, П. Н. Третьяков. Древнерусские поселения на Дону.— МИА, № 8. М.—Л., 1948.

⁴ И. И. Ляпушкин. О датировке городищ роменско-боршевской культуры.— СА, IX, М., 1947.

⁵ П. П. Ефименко. Вказ. праця, стор. 8; В. В. Мавродин. Образование древнерусского государства. Л., 1945, стор. 114.

⁶ Д. Н. Эдинг. Экспедиционная работа московских археологов в 1937 г.— ВДИ, № 1. М., 1938; Б. А. Рыбаков. Анты и Киевская Русь.— ВДИ, 1(6). М.—Л., 1939, стор. 319 і дал.; П. М. Третьяков. Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли.— Археология, т. I. К., 1947, стор. 123 і дал.; И. И. Ляпушкин. Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян VIII—X вв.— КСИИМК, вып. XII. М., 1946, стор. 117 і дал.

⁷ И. И. Ляпушкин. О датировке...— СА, IX, М., 1947, стор. 126—127; П. П. Ефименко, П. Н. Третьяков. Древнерусские поселения на Дону, стор. 7—8.

⁸ П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена, стор. 242.

⁹ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое.— МИА, № 74. М.—Л., 1958, стор. 168.

лень. Крім того була виділена група пам'яток волинцевського типу, які істотно відрізняються від поселень роменської культури¹⁰.

Проведені за останні десятиріччя розкопки сприяли уточненню хронології роменських та волинцевських поселень, періодизації датування деяких городищ, характеристиці планування житлових і господарських споруд, вивченю господарських комплексів у масштабах цілого городища та соціальної організації його населення¹¹.

Польові дослідження дали змогу чіткіше окреслити територіальне поширення пам'яток роменської культури. Північна межа її проходить за лінією Курськ — Чернігів, утворюючи трикутник, вершина якого розташована вище Брянська¹². Ця межа не виходить за лінію Брянськ — Курськ з північного сходу і Брянськ — Любеч з заходу. Оскільки на території Чернігова у нижніх нашаруваннях знайдено кераміку роменського типу¹³, можна вважати Дніпро крайньою західною межею роменської культури, а південно-східною слід визнати лінію Задонецьк (нижня течія р. Уди) — Решетники (р. Ворскла). Крайньою південною точкою її ареалу є, очевидно, Войнська Гребля — давньоруське місто, гавань Войн на Сулі, де в нижніх шарах виявлена також роменська кераміка¹⁴. Таким чином, південну межу необхідно перенести на 90—95 км¹⁵.

Матеріали розкопок в Опішні та Полтаві, на Волинцевському, Новотроїцькому, Донецькому та інших поселеннях дали підстави переглянути традиційну характеристику роменської культури; цьому сприяли численні знахідки знарядь землеробства та ремесла, різні металеві прикраси та інші металеві предмети побуту і господарства. Серед них виявлені наральники (Битицьке, Волинцевське, Новотроїцьке поселення), серпи (Донецьке, Гочівське, Волинцевське, Новотроїцьке), мотики (Волинцевське, Донецьке, Битицьке), коси (Новотроїцьке), тесла, ложкоризи, предмети ковалського ремесла (Битицьке, Новотроїцьке тощо), уламки кольчуги (Волинцевське та ін.). Аналогічні знахідки відомі й на інших поселеннях Лівобережжя (Шуклінському — коса-горбуша, наральник; Воргольському — трубчасте тесло та ін.). Значну кількість металевих знарядь господарства та ремесла виявлено Г. М. Москаленко на городищі Тітчиха, яке належить до боршевської групи слов'янських пам'яток кінця I тисячоліття н. е. Численні землеробські знаряддя поряд із значною кількістю зернових ям, а також залишків продуктів сільсько-господарського виробництва у вигляді зерен або їх відбитків (жито, ячмінь, м'яка та тверда пшениця, льон, горох, просо) вказують на основне заняття населення — землеробство, що доповнювалось скотарством та промислами.

Значна кількість виявлених на роменських поселеннях металевих виробів і шлаків та інших залишків металургійного виробництва¹⁶ дає підставу стверджувати, що ця галузь ремесла вже була загальнодоступ-

¹⁰ Д. Т. Березовець. Дослідження на території Путивльського району Сумської області. — АП, III. К., 1952, стор. 242; його ж. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр. — АП, V. К., 1955.

¹¹ И. И. Ляпушкин. Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне Ворсклы и некоторые выводы из них. — СА, XV. М.—Л., 1951, стор. 17 і дал.; його ж. Раннеславянские поселения днепровского лесостепного Левобережья. — СА, XVI. М.—Л., 1952, стор. 7 і дал.; його ж. Городище Новотроицкое.

¹² М. В. Воеводский. Городища Верхней Десны. — КСИИМК, XXIV. М.—Л., 1949, стор. 67.

¹³ В. А. Богусевич. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. — АП, V, стор. 5—11.

¹⁴ В. И. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Давньоруське місто Войн. К., 1966, табл. I, рис. 11, 14, 15.

¹⁵ И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. — МИА, № 104. М.—Л., 1961, стор. 217.

¹⁶ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое, стор. 112; його ж. Днепровское лесостепное Левобережье..., стор. 237, 300—302; Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца. Харьков, 1962, стор. 310.

ною для населення роменської культури. Більш певно можна говорити про гончарське ремесло. Кружальна кераміка з Волинцевського та Битицького поселень, поєднання в одному комплексі ліпної та гончарної кераміки на городищах Монастирище і Гочеве, Курган поблизу с. Волинцеве, а також наявність гончарської печі на Донецькому¹⁷ свідчать, що вже відбулося виділення цього ремесла принаймні на деяких пам'ятках роменської культури.

Інші галузі ремісничого виробництва репрезентовані окремими знаряддями у вигляді проколок, кочедиків, голок для плетіння сітей, амулетів тощо, які значною кількістю було знайдено на всіх поселеннях роменської культури. Це дало підставу вважати кістяні вироби найбільш масовим матеріалом після керамічних залишків. До того ж кістка вважалась звичайним матеріалом для виготовлення знарядь праці та предметів побуту¹⁸. Тепер, після розкопок Тітчих, Новотроїцького і Донецького городищ, доводиться змінити співвідношення на користь металу.

Знахідки деревообробних інструментів¹⁹ та деякою мірою залишки житлових і господарських споруд вказують на розвинуте деревообробне ремесло. Таким чином, поглиблene вивчення роменської культури вже тепер дає змогу охарактеризувати різноманітні галузі господарства та ремесла лівобережних слов'ян VIII—Х ст., які досягли досить значного рівня розвитку. Без перебільшення можна вважати, що в цей період створились передумови наступного етапу в історії розвитку економіки східнослов'янських племен X—XIII ст., пов'язаного з утворенням феодальної держави.

Раніше поселення слов'ян Лівобережжя розглядались як осередки первіснородових колективів з патріархальним ладом, великими родинами, колективною обробкою землі та незначною майновою і соціальною диференціацією²⁰. Однак тепер їх слід вважати територіальними общинами, а мешканців — землеробами-общинниками. Таке визначення підтверджується виділенням окремих житлово-господарських комплексів з індивідуально-побутовим та господарським інвентарем. На користь цього можуть свідчити незначні розміри жител і господарських споруд, що належали, очевидно, невеликим родинам. Знайдені в деяких домівках скарби диргемів та коштовних прикрас²¹ вказують на існування і більш заможних родин.

Роменські та боршевські пам'ятки визнаються безперечно слов'янськими, і питання про їх етнічну належність не викликає сумнівів. Характер і топографія поселень, влаштування жител, заняття населення — все збігається з існуючими писемними свідченнями про слов'ян. Відповідає їм і спосіб поховання та його обрядність (тілоспалення на стороні).

За літописом, Дніпровське Лівобережжя було територією сіверян — у своїй північно-східній та центральній частині (у басейнах рік Десни, Сейму та Сули). Це підтвердили археологічні дослідження, що вказали на поширення слов'янських поселень також у басейнах Псла, Ворскли та у верхів'ях Сіверського Дінця. Знахідки так званих «сіверянських» скроневих кілець у похованнях, характер останніх свідчать про

¹⁷ М. Макаренко. Орнаментація керамічних виробів у культурі городищ роменського типу; Niederlív Sborník. Obzor praehistoricíky. Praha, 1925, табл. II, стор. 338; Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, стор. 76; В. И. Довженок. Розкопки біля с. Волинцевого Сумської області.— АП, III, К., 1952; Д. І. Бліфельд. Стан дослідження археологічних пам'яток періоду утворення Київської Русі.— Вісник АН УРСР, № 7, К., 1957, стор. 20; Б. А. Шрамко. Раннеславянское поселение VIII—Х вв. на Донецком городище.— Древние славяне и их соседи.— МИА, № 176. М., 1970, стор. 107, рис. 2.

¹⁸ П. П. Ефименко. Вказ. праця, стор. 8—9; П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена, стор. 242—247.

¹⁹ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое, табл. I; XXXIX.

²⁰ В. М. Мародин. Вказ. праця, стор. 114 і далі; П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена, стор. 265; П. П. Ефименко. Вказ. праця, стор. 9.

²¹ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое, стор. 24—26, 188.

належність роменської культури сіверянському племінному об'єднанню, що, очевидно, складалось з якихось дрібніших етнічних утворень. Останнє положення обґруntовується наявністю певних особливостей в походженнях різних районів поширення роменської культури²².

Питанням хронології роменської культури приділялось достатньо уваги. Деякі дослідники намагались переглянути її датування, визнаючи нижню дату VI—VII ст., щоб таким чином пов'язати цю культуру з «старожитностями антів» або «старожитностями русів»²³. Але здобуття нових даних допомогло уточнити хронологію роменських пам'яток і підтвердило традиційне їх датування. Проте остаточно це питання не можна вважати розв'язаним внаслідок складного характеру самих пам'яток та незначної кількості датуючих знахідок. Ускладнюється його розв'язання також довільними висновками деяких дослідників. Так, відповідно до своїх концепцій дехто намагався розглядати волинцевські поселення як старожитності VII—VIII або V—VI ст., зараховуючи їх до пам'яток ранньороменського етапу²⁴.

У наш час датування полегшується знахідками східних монет безпосередньо на території поширення роменських пам'яток. Таким шляхом підтверджено, що їх загальні хронологічні рамки — VIII—X ст., хоч, зрозуміло, не всі вони існували одночасно. Так, Новотроїцьке та Опішнянське поселення виникли раніше Донецького, роменський шар якого датується табаристанською монетою 780 року, що може вказувати на першу третину IX ст.²⁵

В пізніших нашаруваннях роменських городищ не знайдено жодної східної монети або речей салтівського походження. На наш погляд, ця обставина підтверджує думку І. І. Ляпушкіна про можливість виділення груп слов'янських поселень VIII—X ст., які продовжували існувати в пізніший час²⁶.

Припинення життя на більшості роменських городищ, очевидно, слід пов'язувати з появою печенігів, під натиском яких слов'яні примушенні були залишити обжиті місця Лівобережжя. Це однаковою мірою стосується й племен салтівської культури, з якими місцеве слов'янське населення підтримувало тісний зв'язок. Їхній вплив, помітний у керамічному матеріалі, прикрасах та інших речах з роменських поселень, був особливо значним у суміжних районах, зокрема у верхів'ях Ворскли та Сіверського Дінця. Очевидно, з салтівцями, а через них і з східним світом велась торгівля, про що свідчать численні знахідки монет. Можна припустити, що арабські диргеми у слов'ян виконували і грошову функцію, а не тільки використовувались як прикраси. Заслуговує на увагу факт, що в той час на території Лівобережної України з'являється значна кількість скарбів не лише справжніх арабських монет, а і їх імітацій²⁷.

У зв'язку з цим В. Л. Янін висловив думку, що на території роменської культури (в східній її частині) був центр виробництва фальшованої східної монети. До речі, саме під Харковом поблизу с. Безлюдівки

²² В. В. Мавроди и. Очерки истории Левобережной Украины. М., 1940, стор. 54—60; Г. Ф. Соловьев а. Славянские союзы племен по археологическим материалам VIII—XIV вв.—СА, XXV. М.—Л., 1956.

²³ Б. А. Рыбаков. Анты и Киевская Русь, стор. 337; його ж. Поляне и северяне; його ж. Древние русы.—СА, XVII. М., 1953, стор. 42, 94.

²⁴ Д. Т. Березовець. Дослідження...—АП, III. К., 1952, стор. 244; його ж. Археологические памятники летописных северян.—КСИА АН УССР, вып. 2. К., 1953, стор. 26; М. Ю. Брайчевский. Походження Русі. К., 1968, стор. 60.

²⁵ Б. А. Шрамко. Древности..., стор. 313—314.

²⁶ И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье..., стор. 244.

²⁷ А. Марков. Топография кладов восточных монет. СПб., 1910, стор. 38 і далі; В. В. Кропоткин. Экономические связи Восточной Европы.—Славяне и Русь. М., 1967, стор. 121.

знайдено скарб, що нараховував кілька десятків справжніх диргемів і кілька сотень імітацій.²⁸

Територія сіверян увійшла до складу Київської держави наприкінці IX ст. Якщо це припущення слухне для основної частини території сіверянського союзу племен, то навряд чи воно вірогідне для районів басейну Ворскли та Сіверського Дінця. Найімовірніше, населення цих районів перебувало деякий час поза межами Руської держави, у сфері впливу Хазарського каганату, тим більше, що саме тут простежуються тісні контакти слов'ян з алано-болгарським світом. Подібне явище мало місце і на боршевських городищах кінця X ст.²⁹

Для інтерпретації роменських городищ даних поки що недостатньо. Проте є підстави вважати окремі з них поселеннями міського типу. Очевидно, таким було Донецьке городище, що підтверджується деякими особливостями його на відміну від більшості роменських городищ, зокрема більш потужними оборонними спорудами, елементами планування вулиць, залишками ремісничого виробництва тощо. Про наявність інших подібних до нього пунктів на Лівобережжі говорити важко, хоч дехто з дослідників схильний вбачати в Битицькому поселенні своєрідний адміністративний центр³⁰. Однак більшість їх відноситься до сільського типу (подібні до Новотроїцького)³¹.

Тепер відомо близько сотні роменських поселень, але вивчено їх дуже мало. Шляхом розкопок досліджувались Опішня, Волинцеве, Донецьке, Петровське. В межах поширення роменської культури повністю розкопано Новотроїцьке; Тітчиха належить до пам'яток воронезької групи, які, на думку Г. М. Москаленко, неправомірно об'єднувати з роменськими в одну роменсько-боршевську культуру, оскільки ті й інші мають свої специфічні особливості, зумовлені різною племінною належністю³². Справді, вивчення серій черепів лівобережних слов'ян і населення боршевських пам'яток встановлює фізичну відмінність між ними, фіксуючи наявність давнього східного расового компонента в останніх³³. У всяком разі, матеріали розкопок на Дону дають можливість порушити питання відносно сталого терміна «роменсько-боршевська» культура.

До цього часу дискусійним залишається питання походження роменської культури. Мають місце значні суперечності про генетичні зв'язки її з пам'ятками попередніх та наступних епох. Зараз існує дві концепції. Першу з них сформулював П. М. Третьяков, на думку якого носії роменської культури прийшли на територію сучасної Лівобережної України з останньою хвилею слов'ян, які переселилися із земель, розташованих на північний захід від України (сучасна Східна Білорусія та області РРФСР)³⁴. До цього так чи інакше приєднуються й інші дослідники³⁵.

Автор другої концепції Д. Т. Березовець вважав роменську культуру на території її поширення автохтонною, вбачаючи характерні риси, властиві пам'яткам цього типу, в старожитностях Лівобережжя що їм передують³⁶. Водночас усі дослідники погоджуються в питанні про належ-

²⁸ В. Л. Янин. Денежно-весовыe системы русского средневековья. Домонгольский период. М., 1956; Б. А. Шрамко. Древности..., стор. 312.

²⁹ А. Н. Москаленко. Городище Титчиха. Воронеж, 1965, стор. 150.

³⁰ Д. Т. Березовець. Слов'яни й племена салтівської культури.—Археологія, XIX, К., 1965, стор. 53.

³¹ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое, стор. 223 і далі.

³² А. Н. Москаленко. Вказ. праця, стор. 172.

³³ Т. А. Трофимова. Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья.—СЭ, № 1. М.—Л., 1946.

³⁴ П. Н. Третьяков. Зарубинецкая культура и поднепровские славяне.—СА, № 4. М.—Л., 1968, стор. 68; його ж. Об истоках культуры роменско-боршевской древнерусской группировки.—СА, № 4. М.—Л., 1969, стор. 89.

³⁵ М. И. Артамонов. Вопросы расселения славян и советская археология.—Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, стор. 62; пор.: М. Ю. Брайчевський. Вказ. праця, стор. 88—91.

³⁶ Д. Т. Березовець. Сіверянин (Перед образованием Київської Руси). Автограф дисертації. М., 1969, стор. 18.

ність роменських пам'яток до східнослов'янського племінного об'єднання — сіверян, згадуваних у «Повісті временных літ». Категорично заперечував місцеве походження цієї, безумовно, слов'янської культури І. І. Ляпушкін, хоч і не зміг показати її дійсне генетичне коріння³⁷.

На наш погляд, альтернативного розв'язання тут не може бути: воно, певно, виявиться компромісним. У зв'язку з цим слід докладніше зупинитися на точці зору Д. Т. Березовця, який у своїх працях висловив

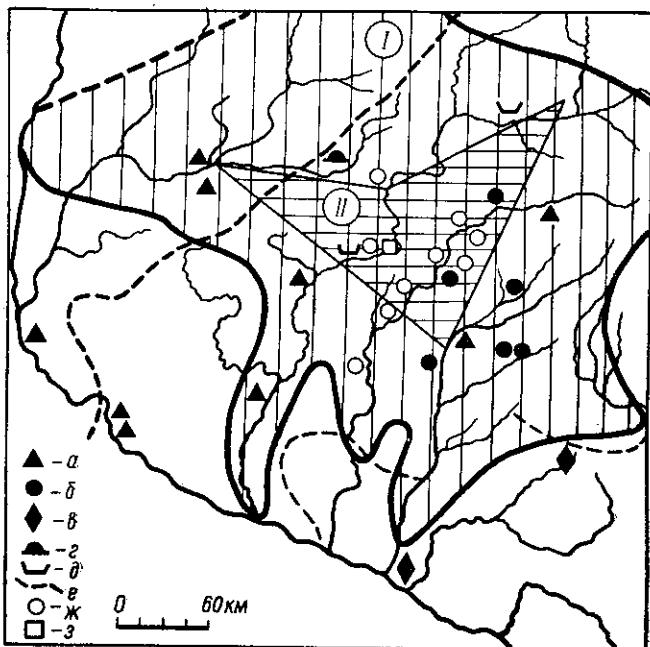

Рис. 1. Схема поширення волинцевських та роменських пам'яток:

I — ареал роменської культури; II — поширення пам'яток волинцевського типу.
 а — речі з емаллю; б — скарби; в — окремі знахідки; е — кургани;
 д — безкурганні поховання; е — межі Лісостепу (а, б, в, г, д, е — за
 І. І. Ляпушкіним); ж — відкриті поселення; з — городище (за
 В. А. Іллінською).

припущення про генетичну спадкоємність між двома типами пам'яток, а саме про трансформацію волинцевських у роменські. Найбільш чітко ця гіпотеза сформульована дослідником у його дисертації³⁸.

Деякі археологи вважають такі спроби невдалими, стверджуючи, що волинцевські пам'ятки генетично пов'язані з черняхівськими³⁹. Інші зовсім не визнають будь-якої різниці між старожитностями волинцевськими та роменськими, дуже близькими за часом і розташованими на тій самій території⁴⁰. Найімовірнішою є точка зору Д. Т. Березовця, з приводу якої виникає лише кілька зауважень. Насамперед, звертає увагу розбіжність ареалів волинцевських та роменських культурних проявів (перші були поширені на території у трикутнику Сосница — Путівль — Хухри, в той час як роменська культура виходила за межі Лівобережжя і взагалі Сіверянської землі (рис. 1)). Далі, говорячи про спо-

³⁷ І. І. Ляпушкін. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства.— МИА, № 152. Л., 1968, стор. 118 і далі, 170—173.

³⁸ Д. Т. Березовець. До питання про літописних сіверян.— Археологія, VIII. К., 1953, стор. 49; його ж. Сіверяни перед утворенням Київської держави. Рукопис дисертації.— Архів ІА АН УРСР.

³⁹ М. Ю. Брайчевський. Вказ. праця, стор. 90.

⁴⁰ І. І. Ляпушкін. Славяне Восточной Европы..., стор. 61—62.

рідненість обох типів пам'яток, навряд чи можна замовчувати відмінність між ними, тим більше, що це стосується таких суттєвих сторін культури, як похованальні обряди та керамічний комплекс. Здається, тут близче до істини П. М. Трет'яков. За його концепцією, волинцевські пам'ятки залишені нащадками давніших слов'янських угруповань (третя четверть I тисячоліття н. е.), в культурі яких роменські (сіверянські) елементи виявляються потужним суперстратом⁴¹.

Проте було б необережно відкидати припущення Д. Т. Березовця, що пояснює згадані відмінності явищами хронологічного ряду. Це ніби то підтверджується деякою близькістю матеріалів власне Волинцевського поселення та одного з ранніх роменських городищ — Опішнянського, нижня межа існування якого може бути датована на підставі ранніх салтівських імпортів — серединою VIII ст.⁴² По-перше, обидва поселення зближує відмінність їх від типово роменських: на Волинцевському зовсім відсутні оборонні споруди, а укріплення Опішнянського досить невиразні, так що не можна напевно стверджувати їх існування. По-друге, в керамічному комплексі останнього поселення присутня значна кількість більш архаїчних горщиків банковидної форми поряд з типово роменськими, але без властивого їм «вірьовочного орнаменту». Це й не дивно, якщо прийняти гіпотезу про розселення носіїв роменського орнаменту з півночі десь на рубежі VIII і IX ст.⁴³, з чим не можна погодитись. До згаданих вище властивостей цих поселень слід додати, що й на Волинцевському, і на Опішнянському поселеннях в керамічному комплексі є горщики з вертикальними вінцями, відомі також у кераміці роменських городищ, таких, як Новотроїцьке та більш пізні — Скоробагатьки, Горналь (Велике)⁴⁴.

Отже, на нашу думку, зв'язок між старожитностями обох типів не може бути безпосереднім; не можна говорити про пряму трансформацію волинцевських пам'яток у роменську культуру. Імовірно, що поселення типу Опішні і є проміжною ланкою, яка пов'язує ці групи пам'яток.

Розглядаючи проблеми походження слов'янських старожитностей на Лівобережжі, слід врахувати гіпотезу М. І. Артамонова про те, що у формуванні пам'яток волинцевського типу взяли участь кочові або напівкочові племена, які займали цю територію і яким належала кераміка пастирського типу. Такими племенами дослідник вважає сармато-аланів. На думку М. І. Артамонова, десь на початку VIII ст. опір їх було зламано хозарами, а слов'яни, які в цей час розселились під егідою Хозарського каганату, швидко асимілювали залишки сармато-аланського або праболгарського населення і утворили слов'янське племінне об'єднання під назвою сіверян⁴⁵.

Існування сармато-аланських племен на Лівобережному Подніпров'ї незаперечне. Але викликає сумніви інша теза М. І. Артамонова — про відсутність осілого життя на цій території. Наявні археологічні дані свідчать про давні землеробські традиції на Лівобережжі, а сучасні археологічні відкриття спростовують думку, ніби тут до VIII ст. н. е. осілості не було⁴⁶.

⁴¹ П. Н. Трет'яков. Об истоках культуры... — СА, № 4. М. — Л., 1969, стор. 90.

⁴² И. И. Ляпушкин. Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян VIII—Х вв., стор. 24; Д. Т. Березовець. Сіверяни... — Архів ІА АН УРСР, стор. 122.

⁴³ П. Н. Трет'яков. Об истоках культуры..., стор. 90.

⁴⁴ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое, рис. 23; його ж. Диепровское лесостепное Левобережье..., стор. 250, 307.

⁴⁵ М. И. Артамонов. История хазар. Л., 1962, стор. 289 і далі; його ж. Этническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура.—Археология, № 3. БАН. София, 1969, стор. 8; його ж. Вопросы расселения славян и советская археология, стор. 62.

⁴⁶ И. И. Ляпушкин. Диепровское лесостепное Левобережье..., стор. 182; його ж. Славяне Восточной Европы..., стор. 56; М. И. Артамонов. Вопросы расселения славян и советская археология, стор. 60—62.

Мова йде про пам'ятки типу Артюхівки і Курган Азака⁴⁷, залишенні осілім землеробським населенням, якому був властивий обряд поховання тілоспалень у грунтових могильниках. Як показали дослідження, ці пам'ятки досить поширені на всьому Лівобережжі⁴⁸ і виходять за його межі, сягаючи на півночі до Верхньої Десни, а на південному сході — до Сіверського Дінця (за матеріалами розвідки Б. Шрамка у 1968 р.). Вони охоплюють майже ту саму територію, що й роменські наприкінці I тисячоліття н. е.⁴⁹

Таким чином, поширення пам'яток раннього середньовіччя (VI—VIII ст.) начебто спростовує тезу про відсутність осілого населення на Лівобережному Подніпров'ї. Слід взяти до уваги також їх характер (відкриті поселення з житлами напівземлянкового типу стовпової конструкції з вогнищами у правому задньому кутку; кераміка з домішками шамоту в тісті, яка має тюльпановидні або банковидні циліндрично-конічні форми; поховальний обряд — тілоспалення з похованням в урнах у безкурганних могильниках) та загальноісторичну ситуацію у тогочасній Східній Європі, зумовлену рухом слов'ян на південь. У такому світлі носії цих пам'яток виступають як предки слов'ян, що згодом утворили сіверянське племінне об'єднання. Отже, теза М. І. Артамонова недостатньо обґрунтована. Але не можна заперечувати інше його положення згідно з яким сармато-алани взяли участь у формуванні сіверян. Сама назва останніх, мабуть, пов'язана із стародавньою іранською ономастикою на Лівобережжі, що виступає як область давніх балто-слов'янсько-іранських контактів, за даними лінгвістичних досліджень⁵⁰. Питому вагу цього аланського населення, його внесок та форми взаємопливів зараз визначити не можна, проте цілком слушно говорити про дуже давні зв'язки між слов'янським та неслов'янським світом. На користь цього свідчать деякі дані археології. Йдеться про відомий Харівський скарб, знайдений у горщику волинцевського типу. Він містив поряд з іншими речі, що могли потрапити до слов'ян тільки через аланські племена, які мали безпосередні стосунки з Кавказом і через нього зі Сходом. Так, у складі скарбу були черепашки *Surgaea Moneta*, що водяться тільки у Червоному морі⁵¹.

Мабуть, на давні алано-слов'янські зв'язки вказує і знахідка С. О. Плетньової, яка виявила під час розкопок Дмитрівського катакомбного могильника салтівської культури слов'янські горщики, трактовані як поховання і датовані VII—VIII ст.⁵²

У зв'язку з цим глибокого вивчення потребує проблема взаємовідносин сіверянського та салтівського населення. Цілком ясно, що територіальна близькість та політичний вплив Хозарського каганату повинні були знайти відображення і в археологічному матеріалі. Деякі дослідники припускають можливість культурного впливу салтівської культури на слов'ян і водночас наявність зворотного процесу. Так, С. О. Плетньова робить спробу довести, що салтівці запозичили у слов'ян тип житла у вигляді напівземлянки з піччю-кам'янкою у кутку, а також деякі фортифікаційні прийоми⁵³. Тим часом Д. Т. Березовець вважає, що слов'янська культура не мала помітного впливу на більш розвинуту салтів-

⁴⁷ В. А. Ильинская. Новые данные о памятниках середины I тысячелетия н. э. в днепровской левобережной лесостепи. — Славяне и Русь. М., 1968, стор. 56 і далі; Звіт про розвідки О. В. Сухобокова за 1958 р. — НА ІА АН УРСР.

⁴⁸ В. А. Ильинская. Новые данные о памятниках..., рис. 1.

⁴⁹ П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, рис. 70; Й. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье..., рис. 88.

⁵⁰ В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., 1962, стор. 230—232.

⁵¹ Д. Т. Березовець. Харівський скарб. — Археологія, VI. К., 1952, стор. 109.

⁵² С. А. Плетнева. Работы Северскодонецкого отряда. — Археологические открытия 1967 года. М., 1968, стор. 62—63.

⁵³ С. А. Плетнева. О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами в VIII—X вв. — СА, № 1, М., 1962, стор. 83 і далі.

ську⁵⁴. На його думку, саме в салтівців перейняли слов'янини гончарський круг, а відсутність у роменського населення успадкованих прийомів у будівництві фортифікаційних споруд і виникнення останніх у другій половині VIII або навіть у IX ст. зводить наївець думку С. О. Плетньової.

Більше того, Д. Т. Березовець стверджує, що контакти між салтівськими і слов'янськими племенами були дуже своєрідними, і простежити якісні культурні взаємовпливи неможливо, бо навіть при спільному проживанні на одному поселенні (Саркел — Біла Вежа)⁵⁵ спостерігається

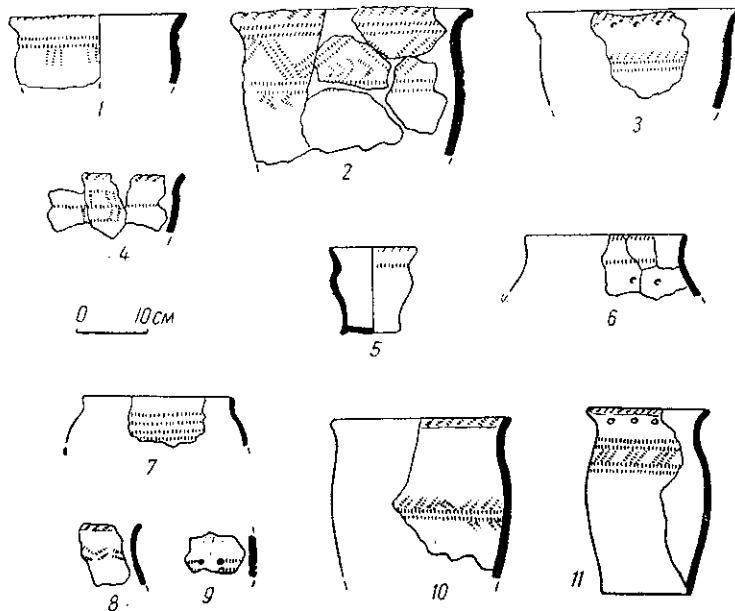

Рис. 2. Кераміка з «вірьовочним» орнаментом з Троїцького городища (за І. Г. Розенфельдт) (1—11).

розмежування етнічних елементів. Однак наведеним міркуванням суперечать інші положення Д. Т. Березовця, де визначаються археологічні комплекси, які є синтезом слов'янських та салтівських традицій у керамічному виробництві (Молдавія, Румунія, Болгарія). Тут вказується також, що на цих територіях в процесі осідання кочовиків-салтівців в умовах феодалізації відбувалося злиття салтівської та слов'янської культур⁵⁶. Подібне явище має місце і на слов'янських пам'ятках борщевського типу⁵⁷.

Безумовно, таких випадків і знахідок дуже мало, але було б неслучним ігнорувати ці, хай нечисленні факти, особливо важливі для розробки проблеми походження ранньослов'янської культури Лівобережного Подніпров'я. Таким чином, і ця проблема, до речі, дуже близька до питання про формування ранньослов'янської культури українського Лівобережжя, все ще чекає на свого дослідника.

Щодо північного походження носіїв роменських пам'яток слід зауважити, що в статті П. М. Третьякова мова йде не про саму культуру, а про кераміку та поява вірьового орнаменту⁵⁸. Але наведені ним дані, тобто посилення на кераміку Троїцького городища під Москвою та горщи-

⁵⁴ Д. Т. Березовець. Слов'янини та племена салтівської культури. — Археологія, XIX, К., 1965, стор. 59.

⁵⁵ С. А. Плетнєва. Кераміка Саркела — Білої Вежі. — МІА, № 75. М. — Л., 1959.

⁵⁶ Д. Т. Березовець. Слов'янини та племена салтівської культури, стор. 62—65.

⁵⁷ А. Н. Москаленко. Городище Титиха, стор. 107 і далі.

⁵⁸ П. Н. Третьяков. Об истоках... — СА, № 4. М. — Л., 1969, стор. 83.

ки з довгих курганів Смоленської області навряд чи можуть бути використані при розробці питання. В першому випадку цьому заважають насамперед зовсім інший, ніж у посуду роменської культури, склад домішок у тісті, цілком відмінні форми кераміки, орнаментальні композиції з горизонтальним вірьовочним пояском (рис. 2, 1—7, 9—11), чого, до речі, взагалі немає серед типово роменського орнаменту⁵⁹.

З наведених І. Г. Розенфельдт зразків посуду Троїцького городища лише один⁶⁰ за орнаментом нагадує роменський (рис. 2, 8), але за

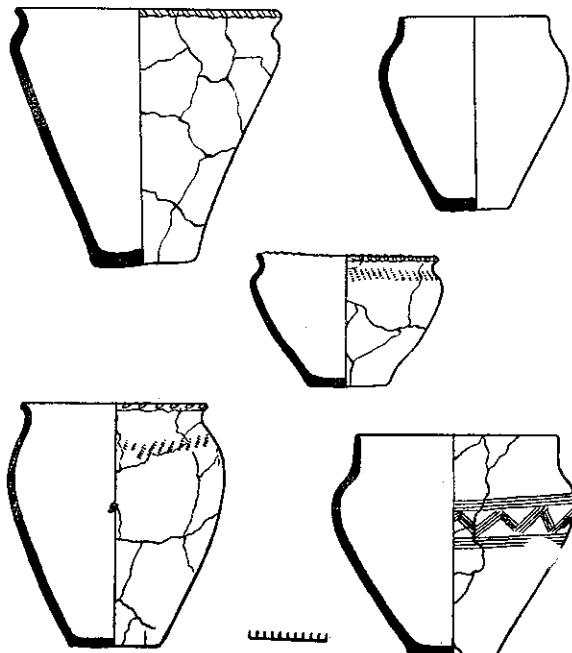

Рис. 3. Основні форми роменського посуду з городища Новотроїцького (за І. І. Ляпушкіним).

формою він разюче відрізняється від останнього⁶¹, який характеризується дуже чітким профілюванням, конічним тулубом та вузеньким дніщем (рис. 3). До цього слід додати і дуже великий відрізок часу між існуванням Троїцького городища та роменською культурою (за І. Г. Розенфельдт, верхній шар пам'ятки датується III—IV ст.)⁶². Кераміка довгих курганів поблизу с. Слобода Глушиця Смоленської області (рис. 4) також відрізняється від роменської і має найближчі аналогії на поселеннях Подоння. Сукупність датуючих речей з довгих курганів (намистини VIII—X ст., пряжки зувігнутими боковинами, шпора та ін.—рис. 5, 1—9) може вказувати на їх хронологічні рамки. Що ж до бронзових літих бляшок аварського типу (рис. 5, 10—12), відомих з VII—VIII ст.⁶³, то вони з'явились у Верхньому Подніпров'ї не раніше VIII ст. Отже, цей могильник і кераміку з нього слід віднести до VIII—IX ст., що відповідає сучасному датуванню роменської культури на Лівобережжі. Таким чином, проблему її походження не вирішує і ця, безумовно, цікава спроба П. М. Трет'якова. Проте археологічні дослідження на Лівобережному Подніпров'ї дають певні підстави, щоб саме тут шука-

⁵⁹ І. Г. Розенфельдт. Кераміка Троїцького городища.—СА, № 1. М.—Л., 1965, рис. 2 (7); 4 (4, 5, 7); 5 (2, 5); 6 (2, 5, 6, 8, 9).

⁶⁰ Там же, рис. 6 (6).

⁶¹ І. І. Ляпушкін. Городище Новотроїцьке, рис. 18—25.

⁶² І. Г. Розенфельдт. Вказ. праця, стор. 192.

⁶³ П. Н. Трет'яков, Е. А. Шмидт. Древние городища Смоленщины. Л., 1963. стор. 186.

ти джерела цієї дуже своєрідної культури. Можливо, коріння її і знайдеться у дороменських пам'ятках Лівобережжя.

У підсумку слід зауважити, що роменська проблематика ще не розроблена належним чином. Навряд чи можна вважати висвітленими питання господарської діяльності ранньослов'янського населення Дніпровського Лівобережжя у другій половині I тисячоліття н. е. Зовсім не розроблене питання про роль та місце роменських пам'яток в процесі

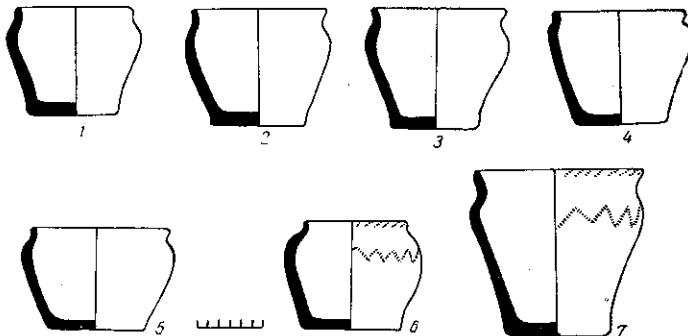

Рис. 4. Кераміка з «довгих» курганів поблизу с. Слобода Глушиця Смоленської обл. (за Е. А. Шмідтом):

1 — курган № 13; 2 — курган № 11; 3—4, 6, 7 — курган № 2; 5 — курган № 5.

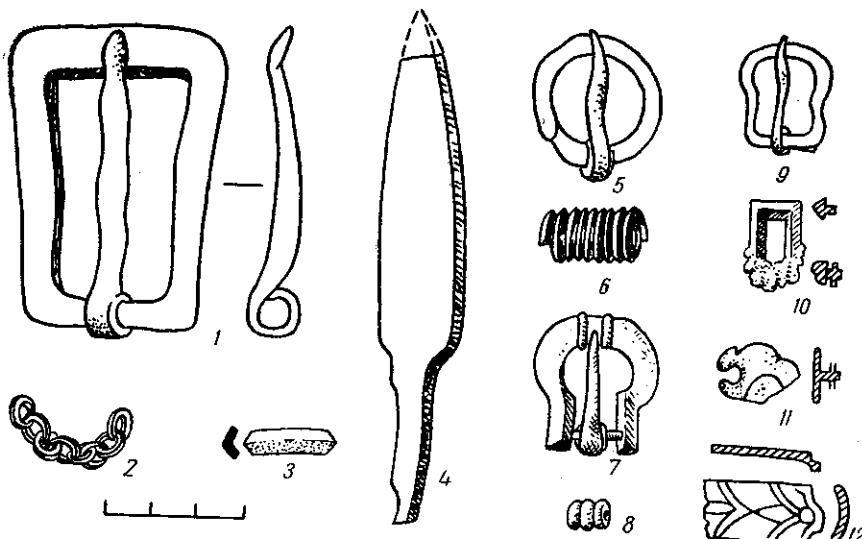

Рис. 5. Датуючі речі з «довгих» курганів поблизу с. Слобода Глушиця (за Е. А. Шмідтом):

1—4 — курган № 2; 5—6 — курган № 5; 7—8 — курган № 13; 9—12 — курган № 11.

формування культури Київської Русі. Зараз можна лише стверджувати, що її передумови виникли саме в роменську епоху, але спроби археологічно простежити переростання елементів культури слов'ян VIII—X ст. у культуру Київської держави досі були невдалими.

Зазначені напрямки вивчення роменської проблематики є провідними, на нашу думку, тим більше, що саме у VII—X ст. створювалися основи Давньоруської держави.

О. В. СУХОВОКОВ

Некоторые проблемы изучения роменской культуры

Резюме

В статье рассматривается состояние изучения роменской культуры славян Днепровского Левобережья VIII—X вв. Несмотря на значительные успехи, все еще имеется ряд малоизученных вопросов, в частности касающихся дороменского населения Левобережья и происхождения роменской культуры; генетических связей ее памятников с предшествующими древностями. Дальнейшего исследования требуют такие вопросы, как участие неславянского населения Левобережного Поднепровья в формировании северянского племенного союза, а также социально-экономическое развитие и политическое устройство северян догосударственного периода и др.

Новейшие археологические исследования Днепровского Левобережья показали распространенность памятников дороменского времени от Верхнего Подесенья до бассейна Северского Донца. Характер и топография их, равно как и полученные материалы, позволяют говорить о давних земледельческих традициях оседлого населения, оставившего эти памятники.

По мнению автора, на современном уровне изучения культуры населения Левобережного Поднепровья появляется возможность по-новому подойти к решению ряда вопросов роменской проблематики.

ПОВІДОМЛЕННЯ ТА ПУБЛІКАЦІЇ

Ю. Г. КОЛОСОВ

Багатошарова мустєрська стоянка Заскельне V

В кінці літа — на початку осені 1970 р. Кримська палеолітична експедиція Інституту археології АН УРСР приступила до стаціонарних багаторічних розкопок ряду ранньопалеолітичних стоянок у районі скелі Ак-Кая (Біла скеля), поблизу Білогорська.

Ці стоянки відкриті в 1969 р. Кримським палеолітичним загоном, який досліджував, знайдене в 1964 р. В. Ф. Петрунем, мустєрське місцевознаходження Заскельне¹. Тоді в балці Красній та під урвищами стінами вапнякових нумулітів скелі Ак-Кая вдалося виявити 11 окремих ранньопалеолітичних стоянок, а за 3 км на захід від них, під скелею Сари-Кая — ще чотири. У 1970 р. було виявлено місцевознаходження Заскельне IX.

Тепер в одному мікрорайоні скелі Ак-Кая нараховується 18 об'єктів; 14 з них простяглися на 1-кілометровій відстані під уступчастими скелями вапнякових нумулітів балки Красної та Ак-Кая (рис. 1). Таке велике сккупчення палеолітичних стоянок в Криму відкрито вперше. Їх концентрація пояснюється винятково сприятливими умовами для життя давніх мисливських груп. Тут у давнину були великі гроти й навіси — природні житла, внизу по долині протікала широка і повноводна ріка Біюк-Карасу, а поруч, в мергелистих відслоненнях Ак-Кая та трохи далі на південь залягали багаті поклади желваків чорного і плитки сірого кременю, на захід від стоянок, у районі скелі Сари-Кая, на поверхні квости — розсипи гальки жовто-коричневого кременю. Цікаві дані щодо сировини наводить В. Ф. Петрунь, який на місцевознаходженні Заскельне знайшов знаряддя, зроблене з кварцитовидного пісковика, в зламі червоно-коричневе з голчасто-сферолітовою структурою. Як вважає дослідник, цей матеріал в Крим міг потрапити, напевне, з Придніпров'я². Ак-Кая, що височить над навколоишньою місцевістю понад сотню метрів, була немов би природною сторожовою вишкою, звідки давні мисливці могли оглядати свої угіддя. Жодне стадо тварин не могло підійти непомітно до водопою. Урвиsti скелі були зручні також для облогового полювання. Це й приваблювало сюди людей ранньопалеолітичного часу.

Дослідження розпочали на стоянці Заскельне V. Невеликими за масштабом розкопками (20 m^2) виявлено чотири культурні шари мустєрського часу (рис. 2).

Найнижчий культурний шар виявлено на глибині майже 4,5 м, прямо на скелястому дні зруйнованого в давнину грота або навису. Усі чотири шари залягають в літологічно однорідній товщі (3,5 м) вапнякового піску, що є продуктом розпаду скелястого склепіння грота або навису. Пісок має світло-жовтий колір і складається з дресви, представленої уламками нумулітів дрібних форм і цілих черепашок, а також вапнякових уламків розміром 0,1—0,25 см. Четвертий шар, поєднувшись вище з світло-жовтим вапняковим піском, особливо виразно відокремлюється

¹ В. Ф. Петрунь. О материале каменных орудий крымского палеолита.—КСИА АН ССР, вып. 117. М., 1969.

² Там же, стор. 10—12.

від нього своїм темним, майже чорним кольором. Такого забарвлення він набрав за рахунок великої кількості кісткового вугілля — від найменших часток до великих шматків кісток. Потужність його на південній ділянці досягає 0,5 м, а на північ, в бік скельної стіни, поступово зменшується і викилиється, оскільки в цьому місці стіна скісно підходить до культурного шару. Останній особливо багатий на кремінь (рис. 3), кістки тварин та кісткове вугілля. За попередніми підрахунками, зробленими тільки для одного метрового квадрата (бралися не вся

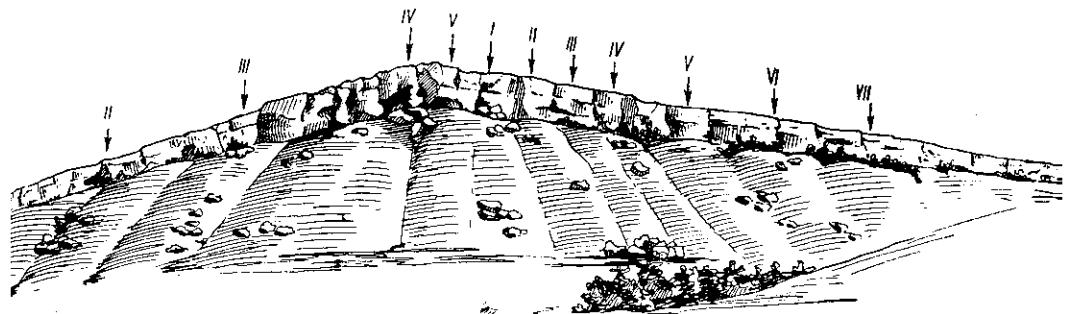

Рис. 1. Розміщення ранньопалеолітичних стоянок Ак-Кая I—V та Заскельнє I—VIII.

півметрова товща шару, а лише 4 см), кількість кременю досягає 700 екземплярів, з них знарядь одно- та двобічної обробки — понад 40. Деякі знаряддя мають пізньопалеолітичний характер. До них належать кінцеві скребки на ножевидних пластинках та відщепах. Попередньо цю індустрію можна віднести до мікромустеє з двобічною обробкою * (розмір знарядь з досліджуваного квадрата в середньому дорівнює 4,2 см).

Третій шар, що залягає на глибині 3,7—3,4 м, має потужність до 30 см і відокремлений від нижнього стерильним прошарком завтовшки 30 см. Він добре простежується в південній та східній стінках розкопу, а в напрямку до скелі поєднується з другим. У ньому знайдено велику кількість кременю (рис. 4), кісток тварин та кісткового вугілля. Його колір порівняно з четвертим значно світліший. Знаряддя набагато більші. Переважають двобічно оброблені ножі та гостроконечники. В південній стінці розкопу, над стерильним прошарком, що відокремлює третій шар від другого, чітко виділяється тонкий, товщиною 4—5 см, бурого кольору прошарок, який, можливо, належить похованому ґрунту.

Другий культурний шар, потужністю в середньому 30 см, простежується на глибині 3,2—2,9 м. В північно-західній ділянці розкопу виявлено скupчення кісток і бивнів мамонтів, кременів та кісткового вугілля. Зрідка трапляються шматочки червоної та жовтої вохри. Біля скupчення кісток та бивнів мамонтів, як правило, лежить досить велике каміння, призначене, очевидно, для сидіння під час обробки знарядь та туш забитих тварин (рис. 5). Аналогічні знахідки трапилися і в східній частині розкопу. Біля них також лежали овальні камені. Знаряддя другого шару переважно великого розміру, іноді досягають 10 см або і більше (рис. 6; 7; 8). Значну кількість, як і в третьому шарі, становлять двобічно оброблені знаряддя. Для другого і третього шарів характерними є двобічно оброблені ножі, що часто зберігають живневу кірку плитчастого кременю, та скребла-ножі трикутних і сегментовидних обрисів одно- і двобічно оброблені з ретушшю по боках. Серед них одним з найкращих виробів є ніж, зроблений на тонкій плитці коричневого кременю, довжи-

* Під мустеє з двобічною обробкою ми розуміємо ті стоянки, у яких двобічно оброблені знаряддя становлять 10 і більше процентів по відношенню до всіх знарядь пам'ятки в цілому.

ною 16,2 см і ширину 9 см. По краях кремінь просвічує. З двох боків ніж має ділянки з жовневою кіркою (рис. 6). Ним зручно було, очевидно, різати м'ясо мамонтів та інших тварин.

У центрі розкопу виявлено велике вогнище, направлене в стінку західної частини, поглибленої лише до другого культурного шару.

Перший шар, що залягає на глибині 1,85—1,7 м, відокремлюється від другого майже метровим стерильним прошарком світло-жовтого вапнякового піску і має потужність у середньому 15 см. В ньому знайдено менше кременю та кісток тварин. Він наскрізь пронизаний шматочками кісткового вугілля. Знаряддя такі самі, як і у двох нижніх шарах, з тією лише різницею, що, можливо, вони дещо меншого розміру (рис. 9).

Зверху лежить шар темно-жовтого в'язкого суглинку з щебенем, потужністю 0,7 м. Тут знахідок немає. Ще вище розташований горизонт ґрунту неоднакової потужності на різних ділянках розкопу. Колір — від темно-сірого до чорного. Шар густо пронизаний корінням рослин і має вапняковий щебінь.

На стрімкому схилі правого боку Красної балки хаотично розкидані великі брили вапняку. Багато з них глибоко ввійшли в ґрунт, а деякі виходять на поверхню. Необхідно було з'ясувати: чи це вихід корінної породи, чи частина склепінь, які в давнину зруйнувались. Для цього на схилі була за кладена траншея розміром 1×3 м. Вона починалася від брили, яка лежала на 15 м нижче основного розкопу стоянки Заскельне V і трохи виступала над поверхнею. В транші, заглиблений на 1,6—1,7 м, вдалося розкрити велику плиту з рівною поверхнею. Розкопана частина плити мала довжину 5 м. Вже тут з'ясувалось, що брила є частиною зруйнованого карніза. На глибині 1,6 м у західній стінці траншеї знайдено уламок потиличної частини черепа викопної людини, який лежав у світло-жовтому вапняковому піску,

Рис. 2. Стратиграфія південної стінки розкопу стоянки Заскельне V:
1—4—залагання культурних шарів мустєрського часу.

та велику кількість кременів мустєрського часу. Серед них значний процент становлять скребла, ножі, гостроконечники та ін. Знайдено та кож одне масивне рубило з жовтого кварциту. В міру поглиблення траншеї частіше траплялися кістки тварин, які значно краще збереглися, ніж ті, що були у різних шарах розкопу Заскельне V. В їх числі виявлено два невеликих зуби мамонта. Уламок черепа, знайдений серед мустєрських знарядь, відщепів та кісток тварин, відноситься до мустєрського часу. Він є свідченням того, що в районі скелі Ак-Кая можливі знахідки поховань мешканців стоянок цієї доби. По всьому схилу та в транші ніяких знахідок пізніших епох не виявлено. В наступному році дослідження на схилі будуть поновлені.

Експедиція розпочала також дослідження іншої мустєрської стоянки — Ак-Кая III, розташованої за поворотом балки Красної на відстані приблизно 300 м від Заскельного V. В 1969 р. тут був закладений шурф, який дав знахідки кременю і кісток тварин (дикого коня та первісного зубра). У ньому виявлені мустєрські знаряддя і так званий ніж з рукояткою, який дуже нагадує сучасний шевський³.

В цьому році розкоп площею 6 м² був розбитий поруч з торішнім шурфом, в центрі валоподібного насипу, такого, як і в Заскельному V.

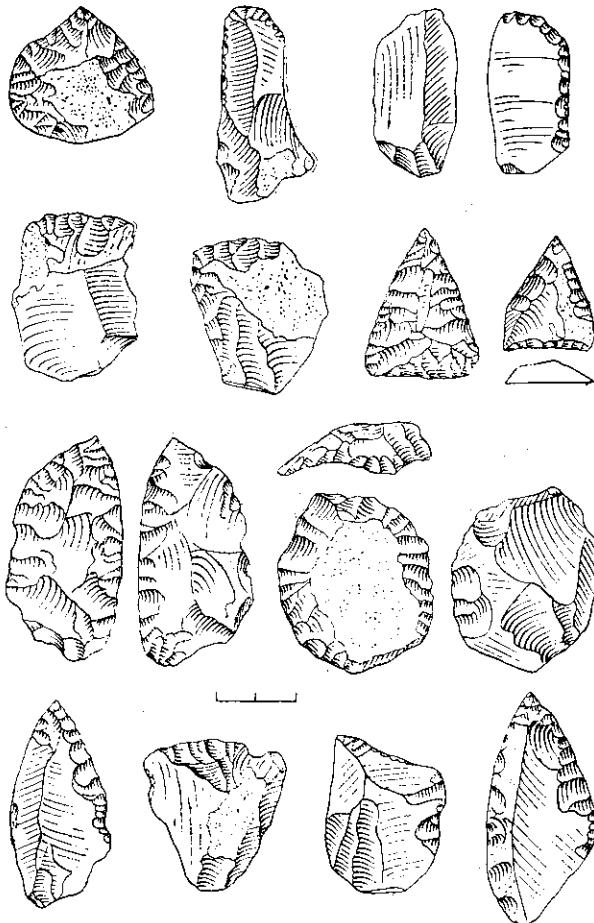

Рис. 3. Крем'яні знаряддя з IV культурного шару.

Знахідки виявлені майже біля самої поверхні і траплялися до глибини 1,7 м. Розкоп був доведений до скелястої підлоги, яка залягала на глибині 2,2 м від поверхні. Стратиграфія стоянки Ак-Кая III відрізняється від стратиграфії Заскельного V. Тут майже від самої поверхні і до глибини 2 м нашарування буровато-сірого суглинку, нижче світлішого, дуже насичені щебенем та великим камінням нумулітового вапняку. Знахідки майже рівномірно розподіляються у всій 1,7-метровій товщі, серед щебеню і каміння. Зараз важко сказати, чи тут один, чи кілька культурних шарів, бо стратиграфія нечітка, а типологічно-статистичний аналіз кременю по глибинах ще не провадився. Поруч з кістками тварин у розкопі знайдені нуклеуси, відщепи, луска та знаряддя. Останні представлені скреблами, ножами, біфасами, гостроконечником. Знаряддя одно-

³ Ю. Г. Колосов. Роботи кримської палеолітичної експедиції в 1969 р.—Археологічні дослідження на Україні в 1969 р., вип. 4. К., 1971.

та двобічної обробки. Судячи з цих матеріалів та значної колекції кременю, зібраного на схилі біля Ак-Кая III в 1969—1970 рр., такі знаряддя характерні й для стоянки Заскельне V.

Таким чином, в результаті разкопок у Заскельному V було одержано чотири культурні шари муст'єрського часу. За кількістю, чіткістю стратиграфії, чисельністю знарядь досліджувана пам'ятка набуває ве-

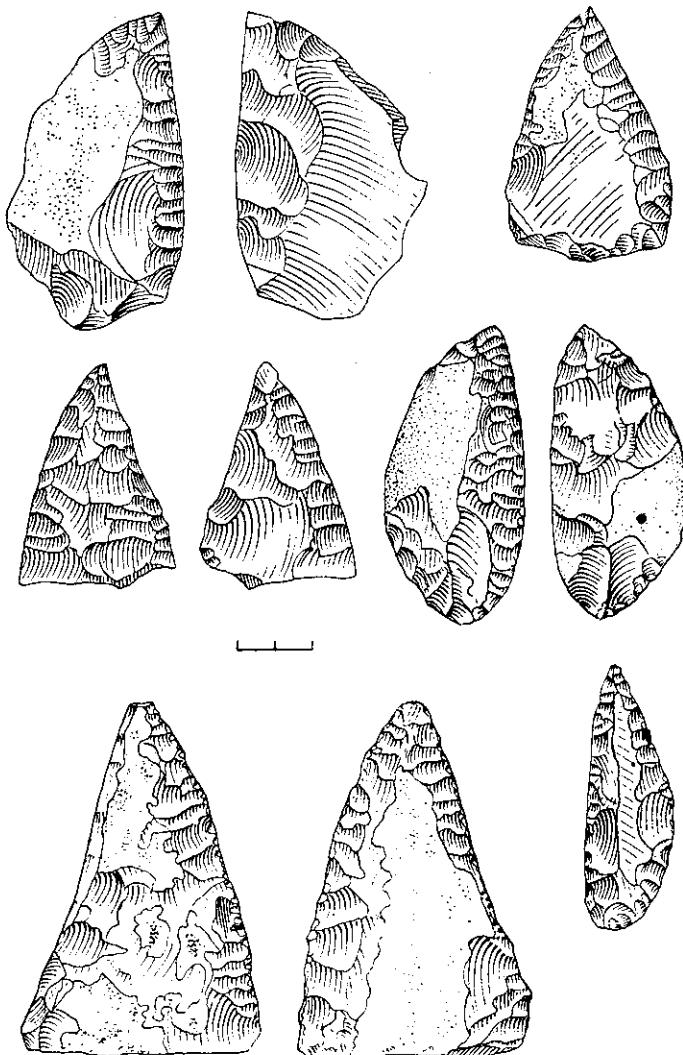

Рис. 4. Крем'яні знаряддя з III культурного шару.

ликового значення. Обробка крем'яних знахідок з кожного культурного шару дасть змогу типологічно-статистичним методом визначити їх культурно-історичну належність і встановити відносне датування, оскільки можна з впевненістю твердити про стратиграфічну послідовність різних культурних шарів.

Аналізуючи підйомний матеріал та одержаний з шурфів багатьох стоянок і місцезнаходжень у районі скелі Ак-Кая, вдалося простежити відмінність крем'яної індустрії цих пам'яток від інших, розташованих, головним чином, в південно-західній частині Криму. Був виділений новий для Криму тип кам'яної індустрії Ак-Кая Заскельне. Зараз впевнено можна стверджувати наявність у східній частині півострова першої

Рис. 5. Ділянка розкопок II культурного шару.

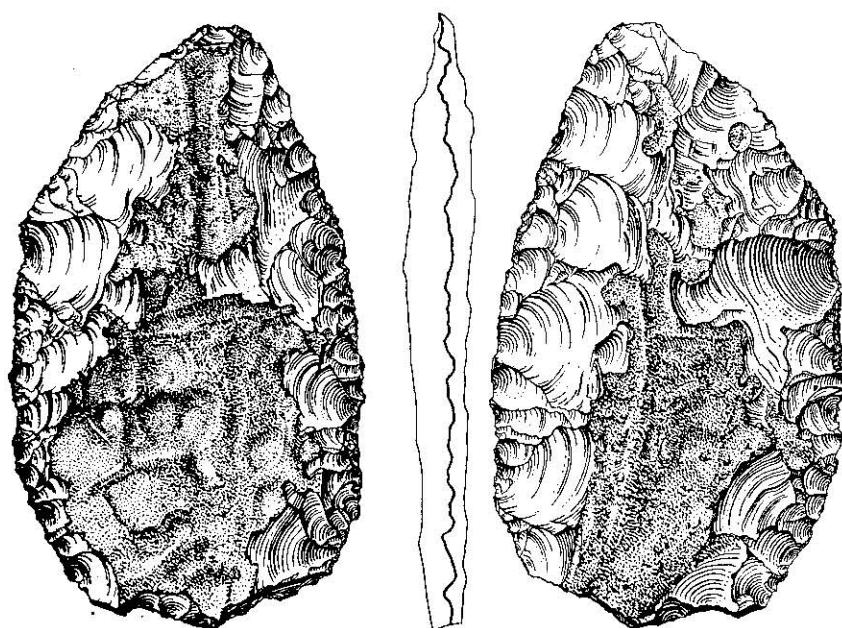

Рис. 6. Крем'яний піж з II культурного шару.

в Криму своєрідної культури мустьєрського часу — Ак-Кайської. Вона охоплює понад 20 стоянок і місцезнаходжень, до яких належать десять пам'яток Заскельного, п'ять — Ак-Кая, чотири — Сари-Кая та стоянки в печері Аджі-Коба (нижній шар), Чагорак-Коба. Перелічені пам'ятки виділено в окрему культуру на підставі того, що в їх колекціях є серії характерних тільки для неї знарядь: скребла-ножі двобічної

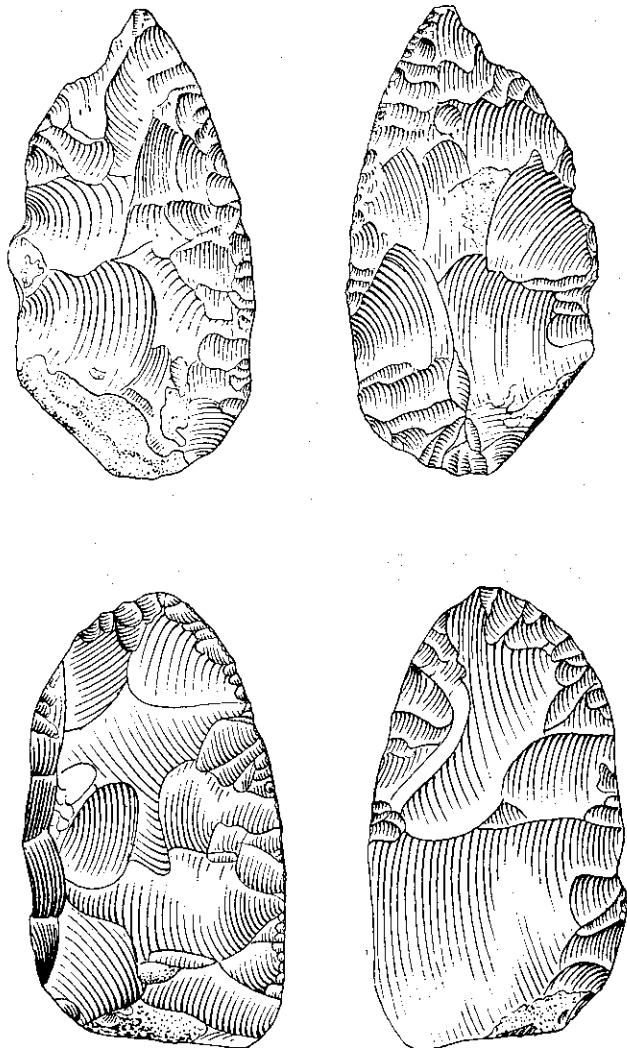

Рис. 7. Крем'яні знаряддя з II культурного шару.

обробки на плитчастому кремені, часто з жовневовою кіркою по боках, і скребла-ножі сегментовидно-трикутної форми дво- і однобічної обробки з ретушшю на робочих лезах. Для цих стоянок характерний великий процент двобічно оброблених знарядь.

Названі пам'ятки розташовані на території, яка охоплює на півдні перше гірське пасмо (Аджі-Коба) і на півночі район, де друге пасмо межує з степом (стоянки околиці скелі Ак-Кая). В меридіональному напрямку ця територія простягається приблизно на 25 км, а в широтному напрямку окреслювати її поки що передчасно, хоча для західного кордону можливе виділення одного з шарів стоянки Чокурча, розташованої в східній частині Сімферополя. На жаль, крем'яний матеріал з Чокурчі не зберігся, а дослідник цієї стоянки М. Л. Ернст не зазначив

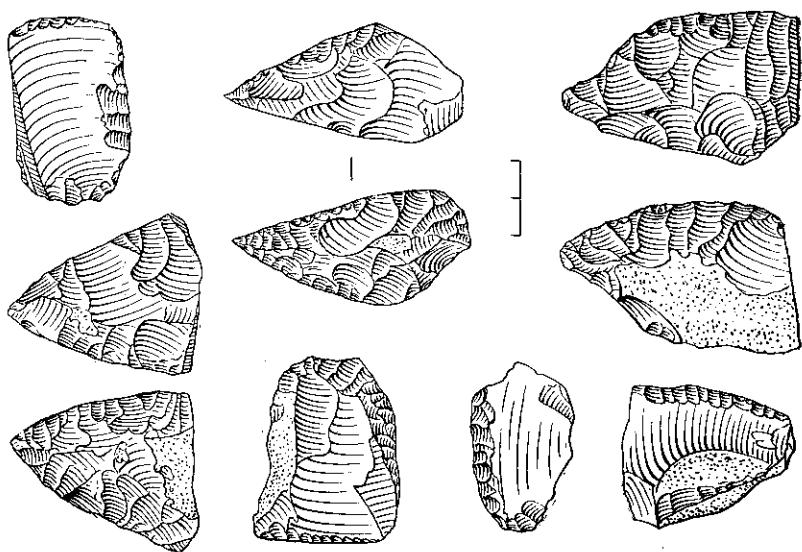

Рис. 9. Крем'яні знаряддя з І культурного шару.

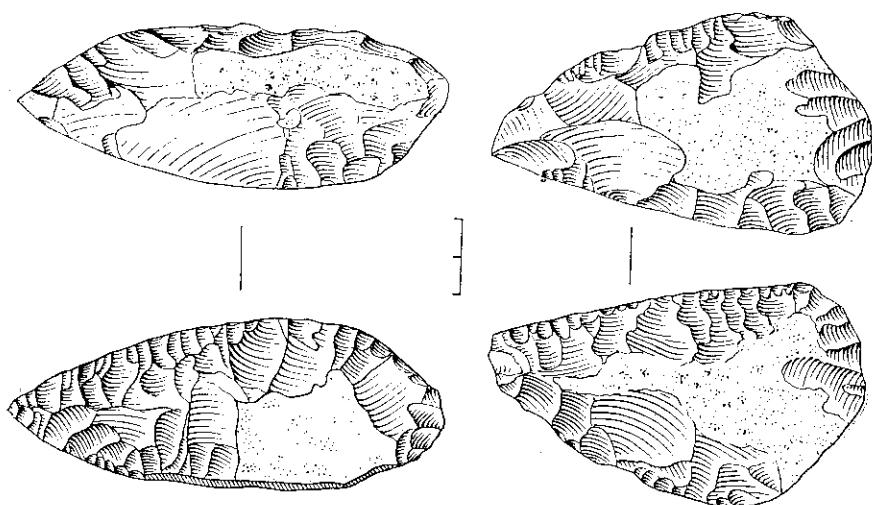

Рис. 8. Крем'яні знаряддя з ІІ культурного шару.

належність знарядь до того чи іншого шару, бо вважав їх одночасними.

Такі висновки можна зробити зараз на основі дослідження мустєрських пам'яток східної частини Криму. Безперечно, вони ще потребують докладнішого вивчення.

Ю. Г. КОЛОСОВ

Многослойная мустерьская стоянка

Заскальное V

Резюме

В 1970 г. Крымская палеолитическая экспедиция приступила к стационарным исследованиям ряда стоянок мустерьского времени в восточной части Крыма вблизи Белогорска, у скалы Ак-Кая. Были начаты раскопки стоянок Заскальное V и Ак-Кая III. В результате раскопок первой стоянки обнаружено четыре культурных слоя мустерьского времени. Нижний (IV) слой предварительно можно отнести к варианту микромустье с традицией двусторонней обработки, а три верхние отвечают мустье с двусторонней обработкой. На основании характерных серий кремневых орудий из трех верхних слоев Заскальное V из культурного слоя Ак-Кая III, а также сборов с ряда других мустерьских стоянок и местонахождений района скалы Ак-Кая можно выделить первую для Крыма мустерьскую культуру под названием Ак-Кайская.

М. І. ГЛАДКИХ

Крем'яний інвентар

пізньопалеолітичного поселення Межиріч

Пізньопалеолітичне поселення Межиріч розташоване в с. Межиріч Канівського району Черкаської області. Воно було відкрите в 1965 р. і досліджувалось І. Г. Підоплічком у 1966 р.¹ Внаслідок розкопок на площі 53 м² виявлено розвал круглого житла з кісток мамонта. Оброблений кремінь зосереджений на площі житла і двох скupчень попелу поблизу чного. Трапляються також поодинокі знахідки кременю. Всередині житла він розміщений на «точку» (місце розщеплення кременів) і рівномірно на підлозі. Вдалося простежити деякі особливості у розташуванні окремих категорій інвентаря. Так, на самому «точку» знайдено три нуклеуси з 16 зібраних на площі квадрата та багато реберчастих відколків. Серед 17 виробів з вторинною обробкою, знайдених на «точку», налічується 11 скребачок і 2 різці. Ступінь насиченості культурного шару знахідками високий: на 1 м² площі розкопу їх припадає 150—250.

Колекція крем'яних виробів складається з 4518 добре збережених предметів (див. табл. 1). Здебільшого кремінь не патинований, і лише деякі вироби покриті легкою голубуватою патиною. Сировиною був жовневий кремінь трьох сортів: чорний, сірий (різних відтінків), кольоровий. Останній мешканці поселення одержували з жовнів нерівномірного забарвлення (від чорного всередині до світло-коричневого на поверхні). Ці різновиди використовувались однаковою мірою, з незначним переважанням кременю чорного кольору. 10% кременю мають вторинну обробку.

Техніка розщеплення кременю характеризується високим рівнем використання сировини; цілих невикористаних жовен на поселенні не виявлено. Мало знайдено нуклевидних уламків і облупнів. Кількість нуклеусів досить велика, хоч вони становлять тільки 1,6% всього інвен-

¹ И. Г. Пидопличко. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. К., 1969, стор. 111—144.

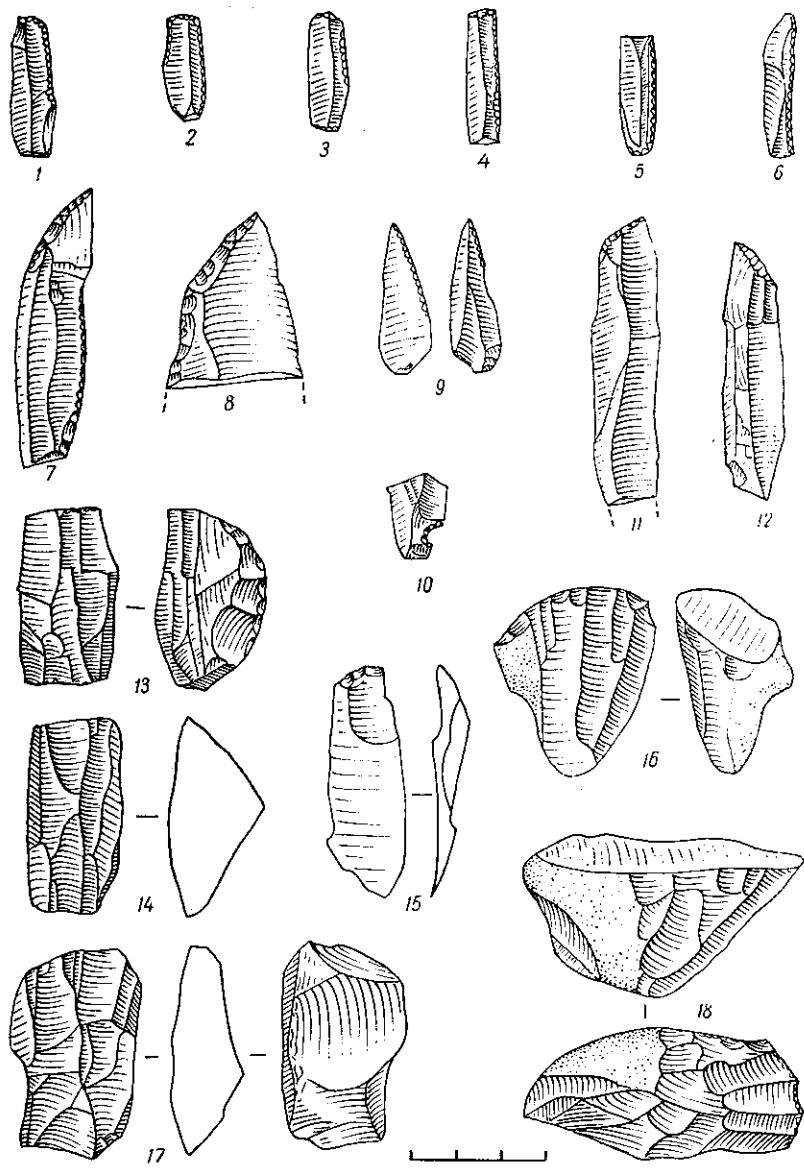

Рис. 1. Крем'яний інвентар пізньопалеолітичного поселення Межиріч:
1—6 — мікропластини з притупленим краєм; 7—9 — вістря; 10 — скобель; 11, 12 —
пластини зі скощеним кінцем; 13, 14, 16—18 — нуклеуси; 15 — пластина з підтесу-
ванням основи черевця.

таря. Звичайні розміри нуклеусів — 4—6 см. Здебільшого у них на спинці зберігається живневе покриття. Ударні площини, як правило, рівні. Переважають двоплощинні нуклеуси (рис. 1, 13, 14, 17), зокрема однобічні (27 екземплярів), із суміжними робочими поверхнями (7) і двобічні (2). За формую однобічні діляться на призматичні — 14, підрядомокутні — 9, піддовальні — 1. Крім того три мають робочу поверхню на вузькій грані відколка. Серед 10 двоплощинних нуклеусів з суміжними ударними площинами є шість екземплярів, у яких ударні площини й робоча поверхня розташовані на різних ділянках і не звязані між собою. Робоча поверхня чотирьох екземплярів використовувалась як вторинна ударна площаадка.

З одноплощинних нуклеусів (рис. 1, 16, 18) — 13 конічних, 3 призматичні, 4 підрядомокутні, 2 підтрикутні, 1 підклиновидний; робочі поверхні чотирьох знарядь розташовані на вузьких гранях. Два конічних нуклеуси, у яких робоча поверхня займає майже весь периметр, за формую наближаються до олівцевидних. Загалом для виробів характерна незначна опуклість робочої поверхні. Типових плоских нуклеусів у комплексі не виявлено.

Серед знарядь найбільше різців, їх довжина коливається від 3 до 6 см. Більшість виробів зроблено на пластинах, незначна кількість — на реберчастих відколках. З відщепів і заготовок інших типів виготовлено 13 знарядь.

Прості різці (рис. 2, 8—11, 14, 16) у 65 випадках з 149 мають зламану основу. В оформленні характерне багаторазове підправлення ріжучого краю знаряддя, про що свідчить переважання вторинних різцевих відщепків над первинними. Інколи траплялось, що відколок знімав не тонкий відщепок по краю заготовки, а розколював її навпіл, в результаті чого знаряддя ставало схожим на масивний різцевий відщепок (рис. 2, 10). Для простих бокових різців властива незначна кількість (19) виробів з ретушшю, що спускається на довгий край заготовки. Інколи бокові різці переоформлялись у кутові за допомогою поперечного різцевого скола. Лише два різці з виїмкою на кінці.

Серед подвійних, здебільшого бокових різців, більше третини має відколки на одному довгому краї заготовки (рис. 2, 13). У трьох виробів підтесане також черевце. Разом з ретушшю, нанесеною збоку спинки, це загострює кінець знаряддя (рис. 2, 15).

Друге місце за чисельністю належить скребачкам. Серед них переважають однолезові (рис. 2, 1—5), частина яких має трохи скосене лезо. Заготовками для скребачок були пластини і пластинчасті відщепи. Типові відщепи, що застосовувалися для цього, становлять $\frac{1}{8}$ від загальної кількості використаних заготовок. Прості кінцеві скребачки, як і різці, часто мають обламану основу (53 з 111). Їх довжина коливається в межах 1—5 см, а цілих виробів — 2,3—6,5 см, більшість з них завдовжки 3—4 см. Виділено чотири знаряддя з ретушшю не на всій ширині заготовки, внаслідок чого на одному з кутів залишається «шип» (рис. 2, 3, 4). Їх не можна зараховувати до незавершених знарядь. Крім межиріцького комплексу вони є серед матеріалів Пушкарів I.

Подвійні скребачки (рис. 2, 6, 7) виготовлені на уламках ножевидних пластин укорочених пропорцій. Три вироби завдовжки менші, ніж завширшки. Чотири простих і одна подвійна скребачки мають пошкоджені серединні, найбільш опуклі ділянки леза, що сталося, напевно, внаслідок інтенсивного тиску на знаряддя під час роботи. Скребачки-різці (рис. 2, 17) звичайно являють собою комбінацію бокового різця і простої опуклої скребачки.

В інвентарі стоянки чимало мікропластинок з притупленим краєм (рис. 1, 1—6). Заготовки для них — це правильні невеличкі пластинки з паралельними краями. Довжина цілих виробів 2,5—4 см при ширині 0,4—1 см. Здебільшого вони завширшки 0,5—0,7 см. Ретуш, що, як пра-

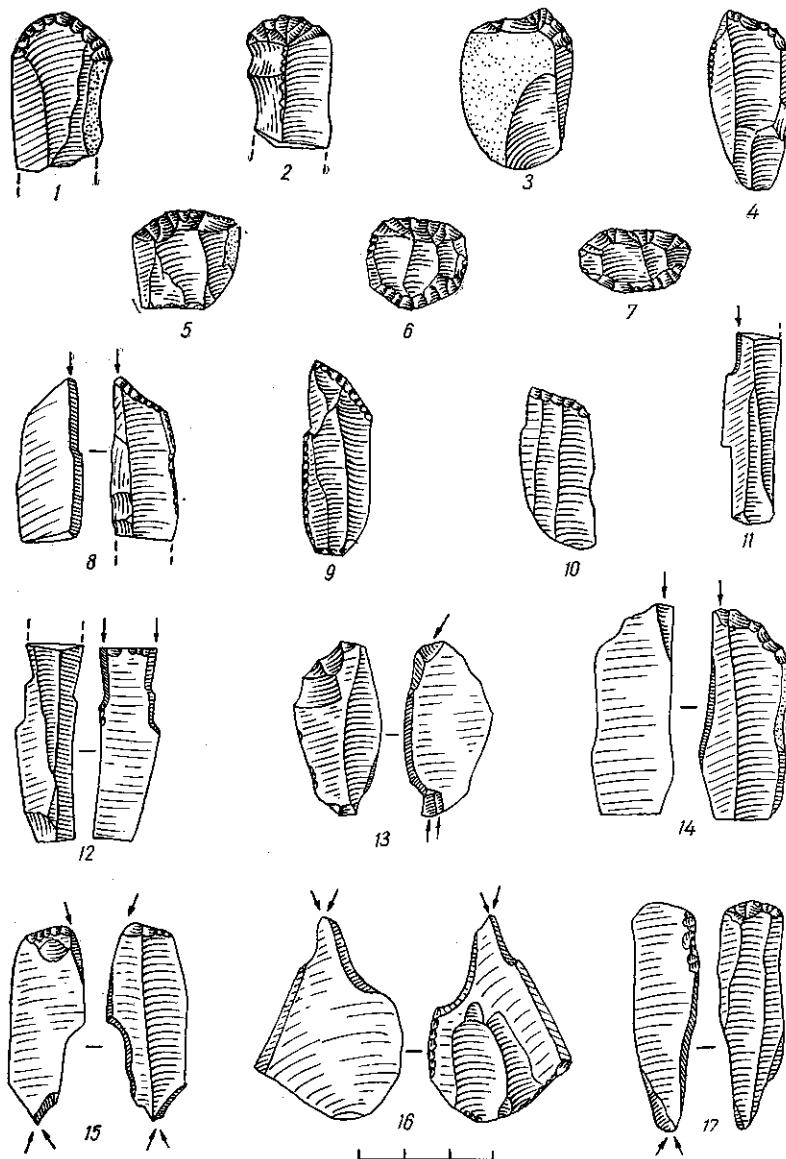

Рис. 2. Крем'яний інвентар пізньопалеолітичного поселення Межиріч:
1—7 — скребачки; 8—16 — різи; 17 — скребачка-різець.

вило, знімає край заготовки, на черевці буває дуже рідко. Майже третина цих виробів прямокутної форми (рис. 1, 2, 4). У них зрізані під прямим кутом кінець і основа заготовки, інколи тільки кінець, якщо природна форма основи не потребує додаткової обробки. Інші екземпляри цієї групи — прості пластинки з повністю або частково ретушованими краями. У дев'яти виробів ретуш заходить на основу, знімаючи п'ятку (рис. 1, 5) і лише у шести з них розташовується на двох краях. Мікростер не виявлено.

Звичайні вістря складають досить виразну серію (рис. 1, 7—9), у якій переважають так звані ріжучі — асиметричні, ретушовані з одного краю (рис. 1, 7—8). Лише одне з цих знарядь має прямий край, загострений ретушшю. Вони виготовлені на звичайній пластині, в одному випадку — на грубій реберчастій. Довжина цілих виробів — від 4 до

6 см, три довжиною 2,5—5,5 см з обламаною основою. У трьох симетричних вістер кінці оформлені протилежною ретушшю (рис. 1, 9). Вони виготовлені на цілих пластинах довжиною 3,5; 4,5; 7,3 см. У двох випадках жальця виробів зламані. До цієї групи близькі пластинки зі скосеним кінцем (рис. 1, 11, 12). Їх довжина 2,7—6,3 см, кінець навскіс зрізаний крутого, притупляючою ретушшю. У однієї пластинки він крім того ретушований з боку черевця.

Т а б л и ц я 1
Чисельне співвідношення інвентарних груп колекції поселення Межиріч

Інвентарні групи	Кількість
Різці бокові	82
» серединні	36
» на зламаній пластині	20
» кутові	11
» подвійні	35
Скребачки прості	111
» подвійні	22
Скребачки-різці	13
Мікропластини з притуленим краєм прості	34
» » » прямо- кутні	16
Вістря асиметричні	9
» симетричні	3
Пластини зі скосеним кінцем	10
Скобелі на пластинах	7
» на відщепах	1
Проколки	1
Пластини з підтесаною основою черевця	3
Відщепи ретушовані	5
Пластини ретушовані	33
Відбійники	4
Відщепи з слідами використання	9
Пластини з слідами використання	95
Всього знарядь	560
Уламки кременю	59
Нуклевидні уламки	8
Облупні	4
Нуклеуси двоплощинні	46
» одноплощинні	27
Уламки нуклеусів	9
Поздовжні відколки з нуклеусів	18
Поперечні відколки	11
Реберчасті відколки	181
Відщепи та лусочки	1719
Пластини	1801
Різцеві відщепки первинні	26
» » вторинні	49
Всього відходів виробництва	3958
Р а з о м	4518

Інші типи знарядь нечисельні. З восьми скobelів один зроблено на відщепі, а сім на пластинах (рис. 1, 10), де виїмка розташована по краю і лише в одному випадку на кінці, в двох — виїмки оформлені з боку черевця. Проколка знайдена лише одна — на пластині довжиною 4 см. Знаряддя має характерне жальце з заплічками. На трьох пластинах підтесана основа черевця (рис. 1, 15). Ударний горбик у них знятий широким фасом — по всій ширині пластини, з легкою підправкою.

Інвентар поселення з його подвійними скребачками і плескатими нуклеусами датується кінцем пізнього палеоліту і синхронізується з

пам'ятками суміжних територій (Гінці, Бугорок, Добранічівка). Культурна своєрідність пам'ятки визначається співіснуванням у комплексі прямокутних вкладишів та асиметричних вістер з ретушшю по одному краю. Аналогічне співіснування зафіковано в інвентарі деяких більш ранніх стоянок лісової зони України — Погон, Клюси, Пушкарі I, які разом з Межирічем утворюють єдину генетичну лінію розвитку пізньо-палеолітичної культури.

М. М. ГЛАДКИХ

Кремніевый инвентарь позднепалеолитического поселения Межирич

Резюме

Позднепалеолитическое поселение Межирич, исследуемое И. Г. Пидопличко, получило известность в среде палеолитоведов благодаря, главным образом, жилищу со своеобразной обкладкой из нижних челюстей мамонтов. В меньшей мере известен каменный инвентарь поселения. Целью данной статьи является публикация коллекции кремневых изделий, собранных за время раскопок в 1966 году. Анализ коллекции, для которой характерно сочетание прямоугольных вкладышей и асимметричных острій с ретушью по одному краю, позволяет говорить о ее генетическом родстве с более ранними комплексами Среднего Приднепровья — Пушкари I, Клюсы, Погон.

Н. О. ЛЕЙПУНСЬКА

Методика класифікації амфорного матеріалу

Амфори та їх фрагменти — найбільш поширені категорія знахідок античних городищ. У Північному Причорномор'ї вони були у побуті з часу заснування грецьких колоній до середньовіччя. Тривале існування амфор, чисельність місць їх виробництва і масовий характер цього матеріалу відіграють особливу роль у використанні його як хронологічного критерію та у визначення напрямків економічних зв'язків з іншими централами античного світу.

Нагромадження речей цієї категорії іде дуже швидкими темпами, тому фіксація і вивчення їх потребує уніфікації термінів, системи описів, вироблення типології на основі об'єктивних критеріїв.

У цій праці використано частину амфорного матеріалу, що походить з Ольвії. Вся багаторічна робота по збору та аналізу його може бути зведена до таких процесів.

1. Підрахунок фрагментів амфор при польових роботах сприяє встановленню процентного відношення їх до інших видів знайденої кераміки. Іноді на основі візуального вивчення можна зафіксувати і відносну перевагу тих чи інших типів.

2. Частина екземплярів, що потрапила до камеральної обробки, продовжує вивчатися. Відомі типи фасоських, сінопських, гераклейських та інших амфор визначаються досить точно за аналогіями і візуально встановленими ознаками — якість глини, характер окремих деталей, клейма тощо.

3. Після попередньої обробки лише незначна частина матеріалу досліджується, публікується і йде в науковий обіг.

Недоліком такої системи є те, що певна частина ольвійських амфор залишається невизначеною, оскільки не всі матеріали можна віднести

до згаданих вище типів. Спроби використати класифікацію І. Б. Зеест не завжди дають бажаних наслідків, бо в ній відсутні аналогії багатьом типам, які часто можна знайти в Ольвії.

Неясне питання про місцеве виготовлення амфор в Ольвії. Існування тут керамічного виробництва засвідчено поки що тільки для перших століть нашої ери¹. Інші центри Північного Причорномор'я випускали свої амфори починаючи з раннього часу². Отже, можна припустити, що в Ольвії це виробництво виникло значно раніше. Для з'ясування всього кола питань необхідний типологічний аналіз матеріалу.

В археологічній літературі основним методом обробки і класифікації амфор є виділення типів головним чином за морфологічними ознаками. В основу цієї методики покладено зовнішні ознаки, встановлені візуально,— найхарактерніші форми окремих деталей, колір та характер глини³. Такий описовий метод класифікації, безумовно, має велике значення — він дає уявлення про загальні зовнішні риси посудин, повторюваність деяких ознак, у ряді випадків характеризує кераміку певного центру і часу тощо. З допомогою його проведено досить значну роботу, виділено нові типи, в основному на боспорському і частково на херсонеському матеріалі, висловлено ряд цікавих гіпотез⁴.

Однак такий опис і класифікація амфорної тари вже не можуть задовольнити дослідників. Зібрались величезна кількість фрагментованого і цілого амфорного матеріалу, врахувати і класифікувати який стає дедалі важче. Крім того, істотним недоліком викладеної вище методики є суб'єктивний підхід до вибору характерних ознак та їх оцінки. Важко визначити візуально найтипівіше сполучення з усієї сукупності ознак, суть і значення цих сполучень, виділити головні характеристики, узагальнити результати вивчення багатьох екземплярів тощо. Отже, на даному етапі необхідно знайти по можливості найбільш об'єктивні критерії, які сприятимуть створенню єдиної класифікаційної системи амфорного матеріалу. Одним з шляхів у цьому напрямі є використання метричних характеристик.

Амфора являє собою одну з найскладніших керамічних форм. Об'єм її можна роздрібнити на самостійні простіші об'єми. Тому що розміри і співвідношення для кожної самостійної частини мінливі, у виділенні типологічних варіантів можуть відіграти роль тільки сполучення цих співвідношень. Звичайно, на основі простих описів посуду різницю в сполученнях важко вловити. Тут стануть у пригоді тільки статистичні методи, з допомогою яких на першому етапі можна зареєструвати найбільш типові сполучення і відхилення від них. Далі необхідно знайти характерні комбінації морфологічних і метричних ознак для типологічного аналізу та виділення типів. І тільки тоді робиться спроба визначити реальні умови формування хронологічних або інших груп. Кроком на цьому шляху було врахування дослідниками максимальної висоти і діаметра посудин з тим, щоб мати загальне уявлення про основні її пропорції — витягнутість або приплюснутість, кулястість або конусоподібність тулуба тощо. Іноді додатково враховується висота і діаметр

¹ Р. И. Ветштейн. Керамическое производство Ольвии первых веков нашей эры. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. К., 1953.

² И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.— МИА СССР, № 83. М., 1960, стор. 97, 98, 107; М. М. Кобылина. Фанагория (по материалам археологических раскопок).— МИА СССР, № 57. М., 1956, стор. 18, 47—48.

³ Винятком є невелика група боспорських амфор (О. Ю. Круг. Оптическое исследование боспорской керамики.— МИА СССР, № 83. М., 1960, стор. 128—133) та світлоглиняних амфор (О. Ю. Круг и И. Э. Бажанов. Классификация и хронология светлоглиняных амфор II—IV вв. н. э.—СА, № 1, 1967).

⁴ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.; И. Б. Брашинский. Амфоры из раскопок Елизаветовского могильника в 1959 г.— СА, № 3, 1961; Р. Б. Ахмеров. Амфоры древнегреческого Херсонеса.— ВДИ, № 1, та ін.

шийки. Однак докладніше посудину не вимірюють, що, природно, знаходить відображення і в її метричній характеристиці.

Автор пропонує досвід первісної обробки невеликої групи (20 екземплярів) амфор, що походять з Ольвії. Вибраний комплекс добре визначений за походженням. Це дає змогу розв'язати методичне завдання, абстрагуючись поки що від історичної сторони питання, а також провести ряд порівнянь і виробити певні еталони.

Комплекс є частиною великого складу, виявленого у 1947 р. Тут було розкрито яму-погріб, де знайдено 59 амфор⁵, з яких до цього часу збереглося лише 30 (у музеї Ольвійського заповідника). Легко можна визначити серед них за характером глини, формами і клеймами 20 гераклейських амфор, 8 фасоських і 1 з ковпачковою ніжкою.

Фасоські екземпляри належать до типу біконічних амфор IV ст. до н. е. І. Б. Зеест зазначає чітке співвідношення частин посудини — ширина плечей дорівнює висоті верхньої частини, яка становить $\frac{2}{5}$ вертикального розміру. Шийка розширені внизу і переходить до максимального діаметра, низ конусовидно звужується, створюючи високу профільовану в підошовній частині ніжку, оперізану грануванням. Вінця мають характерний розріз, який наближається до трикутника, верхня частина твірної горизонтальна, зовнішня різко скошена до горла. На амфорах є рельєфні клейма ΛΑΒΡΟ ΔΑΜΑΣ ταΤΙ/ΘΑ ΔΑ, датовані раннім часом. Деякі автори відносять їх до початкового етапу клеймування Фасоса⁶.

Гераклейські амфори також датуються IV ст. до н. е. Щодо своїх зовнішніх контурів вони стоять найближче до І групи (за класифікацією І. Б. Зеест)⁷. З усіх особливостей цих амфор до нинішнього часу досліджувалися лише їх клейма. У процесі роботи над ними І. Б. Брашинський вимірював посудини і встановив, що вони групуються за певними об'ємами — від 4,0 до 11,3 л⁸. Майже всі амфори мають енгліфічні клейма на шийках. За класифікацією І. Б. Брашинського⁹, 11 екземплярів належать до І групи, 5 — до ІІ, 4 клейма важко визначити. Обидві групи І. Б. Брашинський відносить до раннього періоду клеймування Гераклеї Понтійської, тобто початку IV ст. до н. е. — першої його чверті.

У питанні про хронологію комплексу ще немає повної єдності думок. Щодо характерних особливостей профілю посудини, гераклейські зразки, як уже говорилося вище, можуть бути зараховані до І групи (середина — друга половина IV ст. до н. е.). Однак, за іншими ознаками амфори складу не потрапляють до цієї категорії, в них часто спостерігаються інші варіанти вінець і еліптичні шийки, відомі в ІІІ та ІV групах. До більш раннього часу відносить ці амфори І. Б. Брашинський.

Біконічні фасоські амфори датуються IV ст. до н. е., однак необхідно врахувати, що клейма їх більш раннього походження¹⁰. Як показують стратиграфічні умови знахідки, комплекс потрапив у землю одночасно, в IV ст. до н. е.¹¹. Проте автор не має на меті переглянути хронологію комплексу. Останній є моделлю для розв'язання методичних завдань обробки керамічного, зокрема амфорного матеріалу.

Застосування статистичних методів у дослідженні кераміки вимагає, як уже згадувалось, певної обробки матеріалу, уніфікації термінів і методів фіксації.

⁵ Т. Н. Кніпович. Ольвійська експедиція.— КСИМК, 27. М., 1949, стор. 25—26.

⁶ І. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора..., стор. 83, 144, табл. VIII.

⁷ Там же, стор. 100, 158, табл. XXII.

⁸ І. Б. Брашинський. Керамические клейма Гераклеї Понтійской.— НЭ, V. М., 1965, стор. 17.

⁹ Там же, стор. 20.

¹⁰ V. Grace. Early thasian stamped amphoras.— AJA, I—III, 1946.

¹¹ Т. Н. Кніпович. Ольвійська експедиція..., стор. 26.

Фіксація. Перший її етап — обміри кожного екземпляра. Результати обмірів зводилися в таблицю (табл. 1) і потім переносилися на вигорблену в процесі дослідження картку (табл. 2).

Таблиця 1
Основні розміри амфор (см)*

N _o	H	H ₁	H ₂	H ₃	D	D ₂	D ₄	D ₆
1	66,5	39,4	27,1	18,4	26,2	8,0	13,7	4,5
2	62,8	36,8	26,0	20,9	26,2	7,3	13,2	4,0
3	64,4	36,4	28,0	21,5	27,0	7,7	14,0	5,0
4	64,5	38,6	26,9	21,5	26,0	8,0	13,3	4,3
5	62,7	34,8	27,9	19,7	27,0	8,2	11,8	4,9
6	71,4	43,4	28,0	20,0	26,5	6,6	12,2	4,7
7	64,0	39,0	25,0	18,1	26,3	8,7	12,7	4,3
8	66,8	41,2	25,6	18,2	25,7	6,2	12,7	4,5
9	63,4	37,8	25,6	19,5	25,0	8,3	11,7	4,5
10	67,2	39,2	28,0	20,2	26,0	6,8	13,9	4,6
11	67,1	38,8	28,3	20,5	26,5	7,7	15,5	4,5
12	63,1	36,0	27,1	20,9	26,3	6,7	16,7	4,5
13	65,8	38,8	27,0	19,9	27,0	7,1	15,2	4,5
14	69,3	40,0	29,3	22,5	27,0	7,8	14,0	4,5
15	65,6	37,3	28,3	20,7	26,7	7,5	13,2	5,0
16	61,4	35,9	25,5	18,7	24,3	8,2	11,3	4,3
17	63,7	36,2	27,5	21,4	26,3	8,3	14,7	4,3
18	67,8	39,3	28,5	21,7	26,0	7,3	14,0	4,3
19	66,0	39,1	26,9	20,0	27,3	7,3	14,8	5,2
20	67,1	39,1	28,0	20,2	24,5	6,0	12,3	4,5
						8,0		

Таблиця 2
Картка опису амфор

A	B		C		D	
	Шифр	H		H		D
1	Опис вінець	Висота вінець			Діаметр вінець	
2	Опис шийки	Висота шийки			Діаметр шийки	
3	Опис ручок	Висота ручок			Діаметр ручок	
4	Опис тулуба	Висота тулуба			Діаметр тулуба	
5	Опис ніжки	Висота ніжки			Діаметр ніжки	
6	Опис глини					
7	Орнамент, клейма і т. д.					

Тулуб посудини умовно ділиться на дві частини по максимальному діаметру (рис. 1). Крім діаметра вимірюється загальна висота і висота нижньої частини, включаючи ніжку, та верхньої разом з шийкою, тому

* Див. умовні позначення на стор. 67.

що окрім висоту плечей визначити нелегко: її можна обчислити лише за іншими параметрами *. Іноді, в разі потреби, береться кілька діаметрів тулуба, тоді обов'язково вказується висота, на якій вони були визначені. Вінця вимірюються по максимальних висоті та ширині. Для обміру шийки береться кілька діаметрів: устя разом з вінцями, внутрішній, безпосередньо під вінцями, і нижній, при переході до плічка. Якщо шийка еліпсовидна, враховується два діаметри. Ручки вимірюються по висоті і одному або двох діаметрах, якщо їх стан еліпсовидний, а ніжка — по висоті, діаметрах найвищої і найширшої частини. Природно, коли профіль складніший, береться більше числа розмірів.

Таким чином, складається повне уявлення про розміри посудини і окремих її частин. Деталі посудини зарисовуються, і їх рисунки додаються до картки. Контур кожної амфори обводиться в натуральну величину.

Другим етапом фіксації є опис морфологічних ознак. Враховуючи те, що твірні контури планів і розмірів звичайно більші, ніж близькі до форми геометричних фігур, в описах вживаються терміни, прийняті в геометрії. Незважаючи на певну умовність такого методу, він дає об'єктивне уявлення про елементарні ознаки посудини. Наприклад, вінця, одна з найскладніших профільованих частин амфори, описуються так: «Розріз наближається до кола, твірна ділиться на три частини, внутрішня її частина опукла, верхня горизонтальна, зовнішня скосена. є підсічка». За цим же принципом можна охарактеризувати й інші деталі. В даному разі було зроблено спробу поєднати геометричні й чисто описові методи.

Усі метричні й морфологічні ознаки вносяться в картку. На картці зафіковано всі основні дані, які досить повно відображають властивості досліджуваного екземпляра. Це дає можливість машинної обробки нагромадженої інформації.

Побудова типологічного ряду.

Поставлене в статті методичне завдання полягає в тому, щоб визначити основні шляхи обробки і використання метричних характеристик амфор ** для типологічного аналізу цього матеріалу. Кожний окремий екземпляр, природно, має свої, лише йому властиві характеристики. Однак закономірності змін останніх спільні для певної сукупності екземплярів. Змінність метричних ознак покладена в основу побудови типологічного ряду.

Вище вже зазначалося, що вся посудина умовно ділиться на кілька об'ємів. Співвідношення висот і діаметрів кожного з них повинно дати

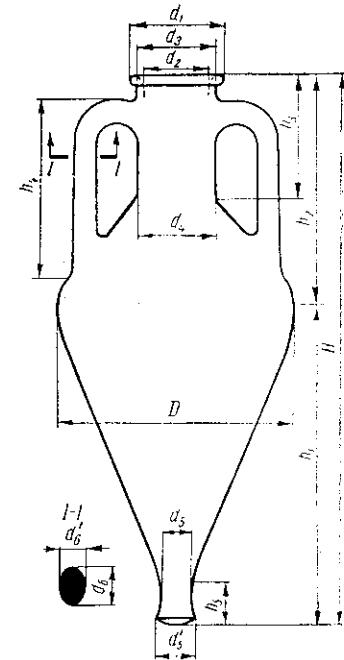

Рис. 1. Основні виміри висот та діаметрів амфори.

* В роботі прийнято такі умовні позначення частин посудини: D — максимальний діаметр, D_1 — діаметр устя разом з вінцями, D_2 — внутрішній діаметр шийки, D_3 — діаметр шийки безпосередньо під вінцями, D_4 — нижній діаметр шийки при переході до плічок, D_5 — верхній діаметр ніжки, H — максимальна висота, H_1 — висота нижньої частини амфори разом з ніжкою, H_2 — висота верхньої частини амфори, H_3 — висота шийки.

** Якісні та морфологічні ознаки поки що не досліджуються, хоч вони мають важливе, а іноді й вирішальне значення.

наближену характеристику амфори (табл. 3). Для того, щоб вибрати найістотніші, характеристічні співвідношення з безлічі можливих варіантів, застосовувався метод математичної класифікації кераміки, запропонований О. Ю. та Г. К. Круг¹². Спочатку було обчислено середньоарифметичне значення * всіх основних розмірів і відхилення від них у бік збільшения

Таблиця 3
Значення основних співвідношень, покладених в основу класифікації

№	H/H_1	H_2/H_3	D/D_4	№	H/H_1	H_2/H_3	D/D_4
1	1,7	1,5	1,9	11	1,7	1,3	1,7
2	1,7	1,3	2,0	12	1,7	1,3	1,6
3	1,8	1,3	1,9	13	1,7	1,3	1,8
4	1,7	1,3	2,0	14	1,7	1,3	1,9
5	1,6	1,4	2,3	15	1,7	1,3	2,1
6	1,6	1,5	2,1	16	1,7	1,3	1,9
7	1,6	1,4	2,1	17	1,7	1,3	1,8
8	1,6	1,4	2,0	18	1,7	1,3	1,8
9	1,7	1,3	2,1	19	1,7	1,3	1,8
10	1,7	1,3	2,1	20	1,7	1,3	2,0

шення або зменшення, потім — коефіцієнти кореляції для взаємодій ознак¹³ (співвідношень), за абсолютною величиною яких і встановлюються найбільш істотні ознаки. Їх найменування вміщуються в горизонтальних і вертикальних графах таблиці (табл. 4).

Таблиця 4

D	H	H_1	H_2	H_3	D_2	D_4	D_5
D	-0,24	+0,04	+0,09	+0,23	+0,28	+0,38	+0,09
H		+0,61	0	-0,27	+0,19	0,09	+0,14
H_1			+0,19	-0,23	-0,09	0	+0,28
H_2				+0,38	+0,23	0	+0,33
H_3					+0,19	+0,29	-0,09
D_2						+0,14	+0,04
D_4							+0,04
D_5							

Найхарактерніші взаємодії ознак відбираються за абсолютною величиною коефіцієнтів: чим вона більша, тим важливіше дане сполучення для того, щоб включити посудину в досліджувану групу.

Найбільші коефіцієнти за їх абсолютною величиною мали такі взаємодії (співвідношення):

$$\begin{aligned}
 RHH_1 &= 0,61 & RD_4H_3 &= 0,29 \\
 RH_2H_3 &= 0,38 & RDD_2 &= 0,28 \\
 RDD_4 &= 0,38 & RH_1D_5 &= 0,28 \\
 RH_2D_5 &= 0,33 & RHH_3 &= 0,27
 \end{aligned}$$

¹² Г. К. Круг и О. Ю. Круг. Математический метод классификации древней керамики.—МИА СССР, № 129. М., 1965, стор. 318—326; О. Ю. Круг и И. Э. Бажанов. Классификация и хронология...

* Середня арифметична дорівнює сумі всіх значень ознак, поділеної на кількість ознак, $\bar{x} = \frac{\sum x}{n}$. Середні величини дають тільки найбільш загальні характеристики.

¹³ Г. К. Круг и О. Ю. Круг. Математический метод..., стор. 323. Під взаємодією тут розуміється спільний вплив ознак, який зумовлює належність до класу, групи і т. д. Коефіцієнт кореляції характеризує ступінь цієї залежності, щільність зв'язку.

Порогове значення коефіцієнта умовне — 0,29. Тоді перші чотирип'ять взаємодій можна вважати найбільш значимими для типологічного визначення даного комплексу *.

Вище було встановлено, що таким є співвідношення H і H_1 — 0,61. Далі йдуть рівноцінні: D і D_4 та H_2 і H_3 (0,38). Співвідношення H_2 і D_5 здобуло коефіцієнт 0,33. Отже, найбільш визначальним є відношення максимальної висоти і висоти нижньої частини амфори. Ця величина має серйозну перевагу над іншими. Дуже істотне співвідношення діаметрів максимального і нижньої частини шийки, висоти шийки та верх-

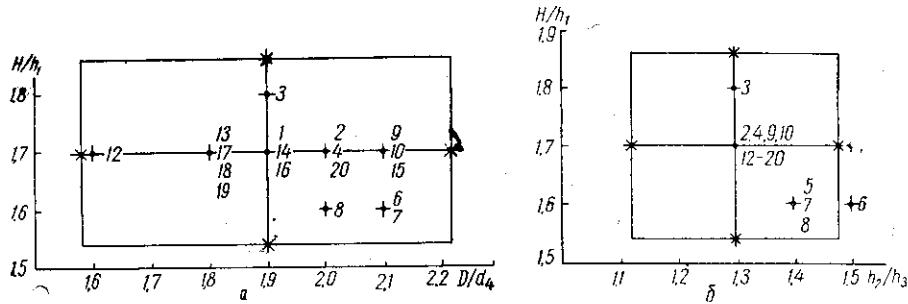

Рис. 2. Графік співвідношень (вимірюв. а, б).

ньої частини амфори. Перелічені співвідношення мають лягти в основу класифікації. Оскільки їх пари для кожного екземпляра можуть бути виражені певними точками в системі прямокутних координат, для виявлення закономірностей в розподілі було побудовано точкові графіки. По осях x і y відкладались коефіцієнти найбільш значущих співвідношень, які являють собою результат ділення чисельника на знаменник (наприклад — $D : D_4 = 26,2 : 13,7 = 1,9$). За цими даними було побудовано графіки таких пар: для першого графіка — H і H_1 та D і D_4 , для другого H і H_1 та H_2 і H_3 **. Розглянувши рисунок амфори, можна переконатись, що ці співвідношення досить повно характеризують посудину, тому що включають у себе найважливіші висоти і діаметри. У різних посудин ми порівнюємо їх виходячи з загальних пропорцій. На графіках (рис. 2, а, б) проведенні лінії середнього значення коефіцієнтів і обчислено інтервали $x \pm 2\sigma$ (імовірність 0,95) ¹⁴. Квадратичне відхилення σ виявилося рівним для H/H_1 — 0,08, для D/D_4 — 0,16, H_2/H_3 — 0,09. Відповідно 2σ дорівнюють 0,16, 0,32 і 0,18. Таким чином, була обмежена основна група амфор з найбільш типовим відношенням взятих величин.

На графіках цілком очевидний розподіл значень коефіцієнтів по горизонтальних і вертикальних напрямках. На цій основі було побудо-

* Інша частина методики, що використовується для з'ясування належності екземпляра до групи, свідомо не була застосована.

** Можливо, досить було б обмежитись однією парою співвідношень, але другу пару взято в даному разі для контролю.

¹⁴ До формули довірчого інтервалу $\bar{x} \pm 2\sigma$ входять середнє арифметичне \bar{x} і середнє квадратичне відхилення σ . Різниця між конкретним окремим значенням, ознаки та середнім арифметичним називається відхиленням від середньої (Б. В. Урланис. Общая теория статистики. М., 1962, стор. 203). Найважливішим показником коливання є σ^2 , середній квадрат відхилень окремих значень від середнього арифметичного — дисперсія. Середнє квадратичне відхилення обчислюється шляхом добування кореня з цієї величини, $\sigma = \sqrt{\frac{\sum(x - \bar{x})^2}{n}}$, для малих виборок $\sigma = \sqrt{\frac{\sum(x - \bar{x})^2}{n-1}}$. Інтервал значень між

середнім арифметичним і можливим відхиленням від нього і є довірчим інтервалом (величина можливової помилки). При цьому теорію ймовірностей встановлено, що при відхиленні на 1σ 68% випадків близькі до середнього значення і відповідно 2σ — 95%, 3σ — 99%. Практично буває досить 2σ , часто і 1σ (В. Б. Ковалевская (Депік). Применение статистических методов к изучению массового археологического материала. — МИА СССР, № 129. М., 1965, стор. 293; A. Spaulding. Statistical description and Comparison of Artifact assemblages. — The applications of quantitative methods in Archaeology. Chicago, 1960, стор. 60—83).

вано розподільну сітку, клітинка якої дорівнює інтервалу, прийнятому на графіку, в даному разі — 0,1. Кожна клітинка сітки відповідає точці на графіку. Наприклад, екземпляри, які мають координати 1,7 по осі x і 1,9 по осі y зайняли одну клітинку, посудини з координатами відповідно 1,7 і 2,0 — сусідню і т. д. Завдяки цьому наочнішим стає розташування окремих екземплярів у загальній системі та їх послідовність і підпорядкування (рис. 3, а, б).

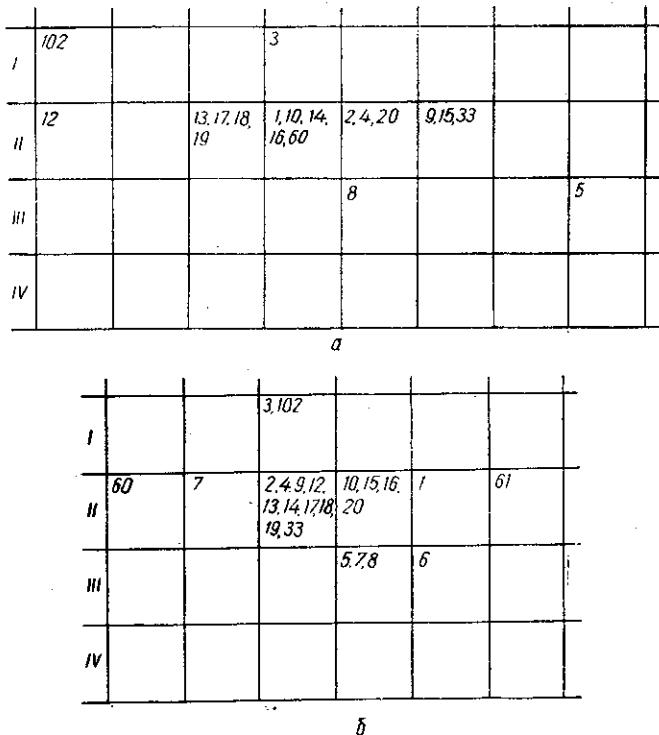

Рис. 3. Розносна сітка (а — відповідає графіку рис. 2, а; б — відповідає графіку на рис. 2, б).

Після побудови такої сітки є можливість конкретно говорити про певні типологічні ряди і підгрупи. В даному разі вийшло три ряди (І—ІІІ) і вісім стовпців у першому графіку (три у другому). Розподіл екземплярів схожий на обох графіках: І ряд — 3; ІІ — 1, 2, 4, 9, 10, 12—20; ІІІ — 5—8.

Враховуючи, що в ділянку 2σ потрапили амфори І, ІІ і ІІІ рядів, вони, мабуть, визначають основні типологічні ряди. При цьому другий включає в себе 70% усього комплексу, третій містить лише чотири екземпляри (20%), з яких п'ятий не увійшов в ділянку $x \pm 2\sigma$ за першим графіком. Очевидно, він потребує окремого дослідження. Таким чином, група ІІ ряду є визначальною.

Розглянемо основні ознаки амфор по групах.

Група І ряду (рис. 5). До неї належить тільки одна амфора. Вона має вінця, які наближаються до типу Гераклея I*, і ніжку з округлою підошвою, що розширяється, та конічною ямкою. Ручки еліпсовидні, з наміченими жолобками, поставлені вертикально, мають пальцеві вдавлення в основі. Шийка кругла в плані з опуклістю у місці прикріплення ручок, плавно розширена до плечей. Під вінцями і на верхніх частинах

* За відомим авторові гераклейським матеріалом було проведено типізацію вінців, які дістали умовні найменування Гераклея І, ІІ, ІІІ (рис. 4).

ручок — червона фарба. На шийці вміщено клеймо, $\xi\circ/\xi\circ N$, ретроградно, в серцеподібному листі (II група І. Б. Брашинського, 370—330 рр. до н. е.)¹⁵.

Група II ряду (рис. 6). Вона основна в комплексі і складається з перелічених вище 15 екземплярів. Амфори розрізняються за деякими деталями. Основною формою вінець є тип Гераклея I (рис. 4, 2). Тільки

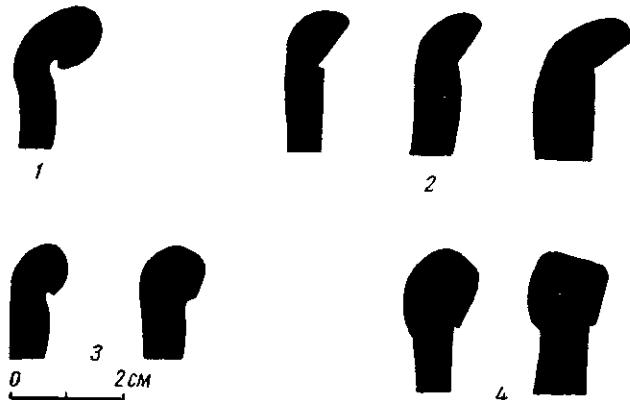

Рис. 4. Вінця гераклійських амфор:
1 — вінця амфори 9; 2 — вінця типу Гераклея I; 3 — вінця типу Гераклея II; 4 — вінця типу Гераклея III.

амфора 2 має вінця, круглі у розрізі (рис. 4, 3). Зовсім незвичайної форми вони у 9-ї — у розрізі наближаються до кола, а із зовнішнього боку сильно нависають над стінкою шийки з глибокою прямокутною підсічкою (рис. 4, 1). За іншими ознаками ця посудина нічим з комплексу не виділяється.

Майже всі амфори основної групи мають характерні гераклійські ніжки з розширеною і округлою підошвою, конічною ямкою. Тільки амфора 2 має плоску підошву і невеликий виступ у центрі ямки. Вінця цієї амфори круглі в розрізі. За іншими ознаками посудини не відрізняються. Цікаво відзначити, що 2—9 потрапили в одну клітинку розподільної сітки за другим графіком і в сусідні за першим. Це свідчить про схожість їх морфологічних і метрических ознак. Шийки амфор тут циліндричні, бувають і круглі в плані, і еліпсовидні, плавно розширяються при переході до плечей, іноді в місці прикріплення ручок мають опуклості. Ручки еліпсовидні, поставлені вертикально, з наміченими жолобками, пальцевими вдавленнями в основі. На багатьох амфорах є врізні пояски по шийці, вінця та верхня частина ручок забарвлені.

Усі амфори клеймовані. Клейма належать до І і ІІ групи за І. Б. Брашинським¹⁶.

Група III ряду (рис. 5). Ця група складається з чотирьох екземплярів, причому амфора 5 за першим графіком випадає з ділянки 2 σ. Всі він-

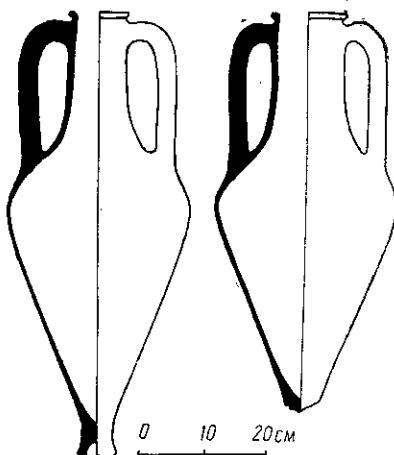

Рис. 5. Амфори I і III рядів.

¹⁵ И. Б. Брашинский. Керамические клейма..., стор. 20—24.

¹⁶ Там же.

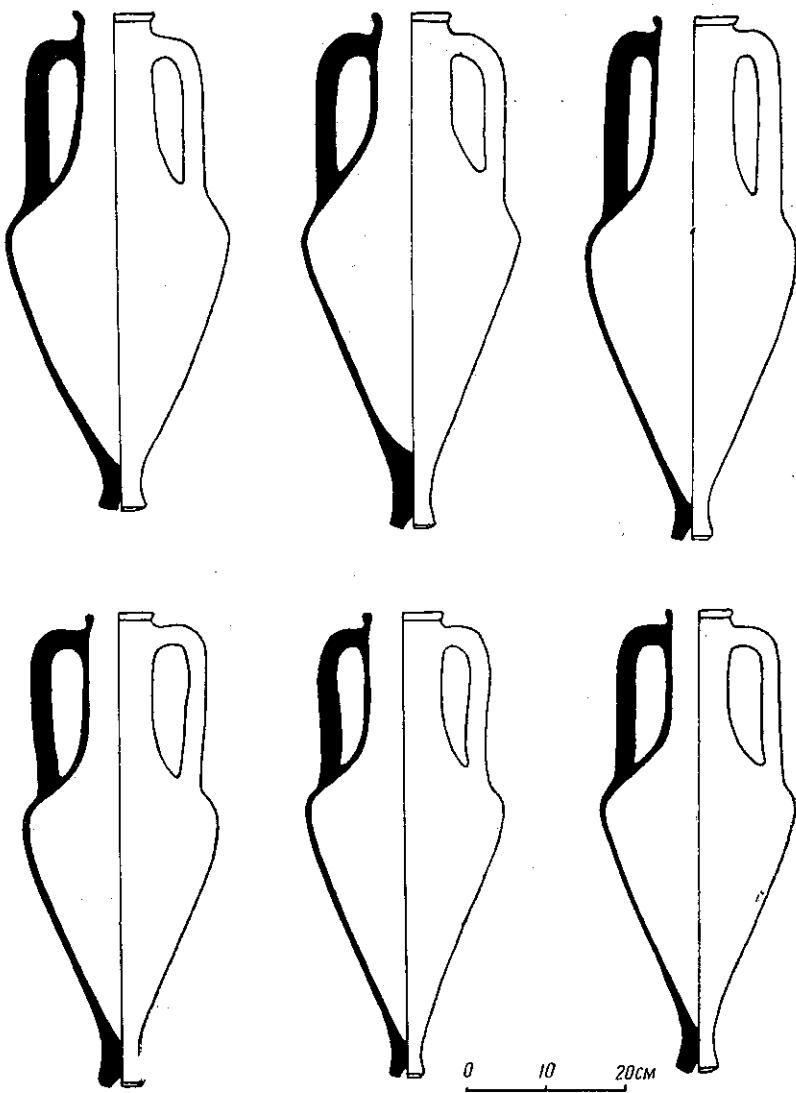

Рис. 6. Амфори ІІ ряду.

ця амфор наближаються до типу Гераклея I з невеликими варіаціями (рис. 5, 2). Форма ніжок неоднакова і відрізняється від звичайних гераклейських. Так, амфора 5 має рельєфне оперізуюче гранування, трохи профільовану підошовну частину, конічну ямку, а 6 — високу, майже циліндричну, заокруглену у верхній частині ямку з великим виступом у центрі. Підошва, яка розширяється, дещо профільована. Ніжка амфори 7 має конічну ямку, профільовану підошву з різко позначеними гранями, закраїну по відкритій частині ямки. У 8-ї вона найближча за формою до звичайної гераклейської, але підошовна її частина більш різко профільована. Шийки амфор 6—8 еліпсовидні, 5-та має в плані коло. Ручки всі еліпсовидні, з характерною жолобчастою будовою, поставлені вертикално до плечей, в основі пальцеві вдавлення, у амфор 6 і 7 — дещо притиснуті у нижній частині. Червона фарба під вінцями є на амфорах 6—8. Клейма належать до першої групи (за класифікацією І. Б. Брашинського), з них ті, що мають імена Орфесілай і Сатуріонаса, є в групі ІІ ряду. Клеймо Діонісія відрізняється розміщенням літер (по сторонах трикутника).

Отже, цей поділ на ряди має поки що типологічний і методичний характер. Проте він допомагає виділити основну групу ознак цих амфор, за якими в ході розробки пропонованої методики можна буде атрибутувати і фрагменти гераклейських амфор, не визначених типологічно іншими методами.

З метою використання одержаних графіків як еталонів було перевірене розположення на них ряду гераклейських амфор, що походять з різних місць. Амфора 5 на одному графіку в утворених рядах не вийшла за $x \pm 2\sigma$, а на другому опинилася за її межами. Отже, за однією з істотних ознак вони становлять відхилення і мають розглядатися окремо. Залишаються амфори, які не виходять за межі основних двох груп.

До групи I ряду належить дуже цікава амфора (№ 102, Б 6613), унікальна за формою деталей і оригінальним клеймом. Важливо, що за своїми кількісними характеристиками вона потрапила в еталон складу. При вивченні її морфологічних ознак помічається значна схожість з гераклейськими за одними особливостями і зближення з амфорами іншого типу — за другими.

Вінця посудини в розрізі наближаються до кола, подібного до типу Гераклея III. Підсічки немає, вся твірна заокруглена, її скошена верхня частина трохи плоска. Шийка в плані еліпсовидна, циліндрична, з опуклістю біля ручок, яка часто буває у гераклейських амфор. В основі шийки — два врізних пояски. Ручки еліпсовидні, з характерною жолобчастою будовою (слабо виявленою). Петля у верхній частині їх дещо відходить від вертикаль. В основі ручок пальцеві вдавлення. Загальні контури тулуба характерні для гераклейських амфор, однак перехід до ніжки і сама вона відрізняються. Це конусовидна, з вузькою підошвою ніжка ($D=2,6\text{ см}$), плавно звужена.

Амфора має рідкісне енгліфічне клеймо з чітким відбитком. Літери, розміщені у вигляді хреста, утворюють напис, очевидно, ΗΡΑΚΛΕΔΑ. Найімовірніше, що воно належить до I групи I. Б. Брашинського

У групі II ряду значно більше екземплярів.

№ 33, 0-48-5044. Амфора схожа з амфорами комплексу в типологічному відношенні, але викликає деякі сумніви. Справа в тому, що клеймо цієї посудини може бути віднесено до найпізнішого етапу клеймування¹⁷. Крім того впадають в око більш вугласті обриси, різке ребро. Що ж до інших деталей, то вони схожі з ознаками амфор комплексу. Вінця наближаються до типу Гераклея III, в розрізі вони мають форму кола, є підсічка. Шийка в плані кругла, з врізним пояском на 8,5 см нижче вінець. Ручки еліпсовидні з наміченими жолобками, поставлені вертикально. Ніжка з невеликими розширеннями, неглибокою конічною ямкою.

№ 60, Б 6599, 0912. Амфора, що навіть у своїх деталях дуже нагадує амфори складу. Вінця її належать до типу Гераклея III, наближаються до кола в розрізі, з невеликою підсічкою. Шийка циліндрична, в плані еліпс, з невеликою опуклістю в місці прикріплення ручок. Ніжка з округленою знизу підошвою, що розширюється, та конусовидною ямкою. Слабо вдавлене клеймо трирядкове: ΑΡΙΣΤ.../...Ν.../Δ... Мабуть, це ΑΡΙΣΤΟΚ/ΛΗΣΑΡΤΩΝ/ΔΑ, наявне у екземплярів складу 11 і 18. Обидва мають вінця типу Гераклея I, в іншому амфори схожі.

№ 62 Б 6620, з пошкодженою ніжкою, але за співвідношеннями вона цілком підходить до комплексу. Вінця близькі до типу Гераклея I, шийка еліптична, але з дуже маленькою різницею в осіях. Ручки еліпсовидні, поставлені вертикально, в основі пальцеві вдавлення. Під вінцями вертикальний мазок червоною фарбою. Клеймо дворядкове — ΘΕΟΓ/ΕΝΟ, належить до I групи I. Б. Брашинського.

До групи III ряду віднесена амфора № 161, 0-49-В-8. Вона має вінця типу Гераклея I, шийку, в плані круглу, плавний перехід до плічок, які

¹⁷ И. Б. Брашинский. Керамические клейма..., стор. 26.

наближаються до горизонталі. Ручки еліпсовидні, з пальцевими вдавленнями, поставлені вертикально. Ніжка з характерною конічною ямкою. Клеймо належить до ІІ групи (за І. Б. Брашинським).

Запропонована методика може сприяти розв'язанню хронологічних та історичних завдань.

При виготовленні амфор грецький майстер наслідував якийсь певний зразок, що був для нього стандартом, еталоном. Додержання таких умов знайшло вираз у більшій або меншій точності, у співвідношеннях діаметрів і висот посудини та її частин. З цього випливає, що саме кількісні характеристики, їх аналіз і зіставлення повинні лягти в основу вивчення основних стандартів грецької кераміки та відхилень від них. Звичайно, майстер вносив і свої зміни, нерозривно зв'язані з творчим характером діяльності стародавнього гончаря, він міг якось змінити встановлені обриси вінець, ніжки тощо. Саме тому тільки форми цих деталей не можна вважати придатними для класифікації та вироблення певних еталонів. Що ж до основних стандартних пропорцій посудини та її частин, то вони дотримувались досить суворо. Виявлення закономірностей в їх змінах сприятиме у майбутньому розв'язанню ряду завдань. Так, вивчення стандартів відомих груп кераміки даст змогу простежити явища, зв'язані з хронологічними причинами. Знаючи закономірності зміни найважливіших співвідношень для частин посудини, можна визначити на основі тих чи інших їх фрагментів тип або належність до відомої вже групи.

Вже тепер, на початковому етапі застосування цієї методики, стало можливим виділити ряд амфор, типологічно близьких до розглянутого комплексу *. Як свідчить розміщення їх у клітках розподільної сітки, здобуті ряди дають підставу для того, щоб ввести типологічно близькі екземпляри в цю саму систему **.

Можливо, зміна в положенні екземплярів у сітці пояснюється хронологічними причинами, в чому можна переконатись, дослідивши більшу кількість матеріалу.

Очевидно, всі чисельні зміни у формі та ознаках посудин викликані технологічними, економічними та іншими причинами. З'ясування їх і точніше хронологічне визначення матеріалу є одним із завдань дальших досліджень.

Н. А. ЛЕЙПУНСКАЯ

Методика класифікации амфорного матеріала

Резюме

В статье ставятся определенные методические задачи, связанные с описанием и классификацией греческих амфор. Предлагается форма карточки, куда заносятся морфологические, метрические и качественные признаки сосудов, описанные по определенной системе. На основании применения некоторых статистических методов указывается способ построения типологических рядов сосудов. Для моделирования этих построений взят комплекс гераклейских амфор из Ольвии. Полученные графики дали возможность использования их в качестве эталонов для сравнения с ними других гераклейских амфор.

* Всі амфори знайдено в різний час і в різних місцях, вони не зв'язані між собою.

** Екземпляри, далекі від основної групи, поки що мають розглядатися не як виняток, а як модифікація категорії.

В. М. КОРПУСОВА

Біконічні посудини перших століть нашої ери з Причорномор'я

У керамічному комплексі пам'яток пізньоантичного Боспору є невелика серія чорнолощених кружальних посудин з низько розташованим біконічним бочком, які за своїми розмірами займають місце між глечиками та кубками і кухлями. За технікою виготовлення і за якістю черепка (глина добре відмулена, опалювання рівномірне, повне) ці посудини можна віднести до кружальної кераміки, досить поширеної в Північному Причорномор'ї в перші століття н. е.

Спостереження за формами боспорської кераміки дало змогу дослідникам виділити посудини з вказаними особливостями¹. Були висловлені припущення про генетичні зв'язки їх з формами, характерними для посудин сармато-аланського населення Прикубання (Армавір, станиця Ладозька, Пашковський могильник). Серед кераміки попереднього і синхронного періоду з інших грецьких центрів (Херсонес, Ольвія) та сарматської кераміки того самого часу степової частини України й Поволжя аналогії не спостерігались. Проте в керамічному комплексі черняхівської культури автору вдалося знайти аналогічний посуд, який привернув увагу не тільки своєю специфічною формою, а й тим, що територія його поширення не пов'язана строго з межами однієї археологічної культури. За таких обставин постає завдання — виявити джерела та характер даного явища шляхом типологічного вивчення форм цих посудин на конкретних територіях у певний хронологічний період.

У статті використано опубліковані й неопубліковані матеріали, що зберігаються у фондах Інституту археології АН УРСР (табл. 1). Для дослідження була взята серія непошкоджених посудин з 22 екземплярів сармато-меотських комплексів Північно-Східного Кавказу, боспорських пам'яток Керченського та Таманського півостровів і черняхівських пам'яток, розташованих на території Північного Причорномор'я, Придунав'я СРСР та Румунії.

В основу типологічного вивчення цієї серії покладені морфологічні, декоративні ознаки та кількісні характеристики форм посудини. Враховуючи кількісні характеристики, ми користуємося методом, запропонованим для класифікації кераміки Н. М. Кравченко² і розробленим Н. О. Лейпунською³.

Наводимо список ознак, найбільш характерних для обраної серії посуду: 1) кружальний спосіб виготовлення; 2) поверхня залощена; 3) вінця плавно відігнуті; 4) шийка широка, не виділена; 5) тулуб біконічний з чітко виділеним, низько розташованим ребром; 6) ручка одна, розташована у верхній частині посудини: *a* — кругла; *b* — підпрямокутна; 7) дно: *a* — плоске, *b* — на кільцевій ніжці; 8) наявність декору. За технікою виконання він класифікується в такий спосіб: *a* — пластичний

¹ И. Т. Кругликова. О местной керамике Пантикея и ее значении для изучения состава населения этого города.—МИА, № 33. М., 1954, стор. 100—112, табл. IV, 3—6; И. Д. Марченко. Раскопки восточного некрополя Фанагории.—МИА, № 57. М., 1956, стор. 126—127, рис. 5, 7; И. И. Гущина. Некоторые формы сарматской керамики из Пантикея.—Труды ГИМ, вып. 37, М., 1960, стор. 110, рис. 1, 23, тип IX.

² Н. М. Кравченко. Косановский могильник как источник для изучения истории населения Побужья первой половины I тыс. н. е. Автореферат диссертации, представленной на соискание ученой степени кандидата исторических наук. К., 1967, стор. 9 і далі.

³ Н. О. Лейпунська. Методика класифікації амфорного матеріалу (див. цей випуск).

Таблиця I
Місцезнаходження матеріалу та його джерела

	Місце знахідки	Джерело	№ посудин (за автором)
Північно-Східний Кавказ	Тарка	Е. И. Крупнов. Новый памятник древних культур Дагестана.— МИА, № 23. М., 1951, стор. 216—218, рис. 11, 1.	2
	Мекенська	Е. И. Крупнов, Н. Я. Мерперт. Курганы у станицы Мекенской.— Древности Чечено-Ингушетии. М., 1963, стор. 22, рис. 8, 1.	1
Боспор	Фанагорія	И. Т. Кругликова. О местной керамике Пантакапея и ее значении для изучения состава населения этого города.— МИА, № 33. М., 1954, стор. 110, т. IV, 6.	15
	Фанагорія	И. Д. Марченко. Раскопки восточного некрополя Фанагории.— МИА, № 57. М., 1956, стор. 126, 127, рис. 5, 7.	13
	Фанагорія	И. Т. Кругликова. О местной керамике..., т. IV, 4.	9
	Пантікаль	Там же, т. IV, 3.	16
	Пантікаль	Е. Г. Кастанаян. Художественные элементы в лепной керамике.— Античные города Северного Причерноморья. М., 1955, стор. 401, рис. 18, 2.	11
	Заморське	Фонди ІА АН УРСР. Матеріали могильника III—IV ст. н. е., розкопки В. М. Корпусової, інв. № 108.	10
Північне Причорномор'я	Жовнин	Фонди ІА АН УРСР. Матеріали черняхівського могильника, розкопки А. І. Кубишева, інв. № 1.	3
	Вили Ярузькі	Фонди Держ. Ермітажу. Матеріали черняхівського могильника, розкопки М. І. Артамонова, інв. № 2020/35.	4
	Заплази	М. А. Тиханова. О локальных вариантах черняховской культуры.— СА, № 4. М., 1957, стор. 177, рис. 3, 2.	5
	Нерушай	Н. М. Кравченко. Памятники черняховского типа в Буджакской степи.— Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг., вып. 1. К., 1967, стор. 226, рис. 2.	6
Придунав'я	Тиршор	Gh. Diaconu. Tigrisor necropola din secolele III—IV en. Bucureşti, 1965, CXXII, 6.	7
	Тиршор	Там же, т. CIV, 2.	8
	Тиршор	Там же, т. CXXXII, 1.	14
	Тиршор	Там же, т. XCVII, 2.	18
	Куркань	B. Mitrea, C. Preda. Necropole din secolul al IV-lea e. n. in Muntenia. Bucureşti, 1966, т. 229, 4.	17
	Індепенденца	Там же, т. 121, 4.	21
	Олтені	Там же, т. 167, 4.	12

Продовження табл. 1

	Місце знахідки	Джерело	№ посудин (за автором)
Придністров'я	Олтені	B. Mitrea, C. Preeda. Necropole din secolul al IV-lea e. n. in Muntenia Bucuresti, 1966, т. 168, I.	19
	Спанцов	Там же, т. 49, 3.	20
	Ізворул	Там же, т. 182, 4.	22

(окремі валики); б — орнаментальний, пролощений (сітчастий, зигзагоподібні, навскісні, прямі лінії та їх поєднання); в — пластичний (чеканно-штампований); г — пластичний (прикраси з додатковим профілюванням — зооморфна обробка ручок посудини). Перші п'ять ознак постійні і спільні для всієї серії, ознаки 6—8 виступають у різноманітних варіаціях у кожному конкретному екземпляру; 9) кількісна характеристика посудин.

З цього погляду в даній серії розміри їх коливаються в межах: висота 10—14 см, діаметр вінець 6,9—10 см, діаметр тулуба 9—12 см, діаметр

Кількісні дані парних співвідношень*

Таблиця 2

№ посудин	H_1/H_2	H/H_2	H/D_1	H/D_2	H_1/D_2	H/D_3	D_1/D_3	D_2/D_1	D_2/D_3	$\frac{D_1+D_2}{2} : \frac{D_2+D_3}{2}$
1	3,8	4,8	1,2	0,9	0,7	1,5	1,2	1,3	1,6	1,0
2	3,2	4,2	1,4	1,2	0,9	2,7	1,8	1,2	2,2	1,2
3	2,6	3,6	1,2	1,0	0,7	1,9	1,5	1,2	1,9	1,2
4	2,7	3,6	1,6	1,1	0,8	2,4	1,6	1,2	2,0	1,1
5	2,6	3,6	1,3	1,0	0,7	1,6	1,3	1,2	1,7	1,1
6	2,8	3,8	1,7	1,2	0,8	2,4	1,4	1,4	2,0	1,1
7	3,6	4,6	1,3	1,1	0,8	2,8	2,1	1,1	2,5	1,3
8	2,6	4,0	1,3	1,0	0,7	2,2	1,6	1,3	2,1	1,2
9	2,2	3,2	1,6	1,1	0,7	2,5	1,5	1,4	2,2	1,1
10	2,3	3,3	1,8	1,1	0,8	2,3	1,2	1,5	2,0	1,0
11	1,5	1,6	1,6	1,0	0,6	2,5	1,2	1,6	2,5	1,1
12	2,1	3,1	1,4	1,5	0,7	2,6	1,5	1,5	2,3	1,1
13	2,1	2,8	1,8	1,1	0,8	2,7	1,4	1,5	2,2	1,1
14	2,4	3,4	1,3	1,0	0,7	2,1	1,6	1,2	2,1	1,2
15	1,7	3,0	1,8	1,1	0,7	2,6	1,4	1,5	2,3	1,1
16	1,8	2,8	1,4	1,0	0,6	2,4	1,7	1,4	2,4	1,2
17	2,2	3,2	1,4	0,9	0,7	2,2	1,6	1,4	2,1	1,2
18	2,1	3,2	1,6	1,1	0,8	2,5	1,5	1,1	2,2	1,2
19	2,3	3,3	1,2	1,1	0,7	2,0	1,6	1,1	1,8	1,2
20	2,2	3,2	1,4	1,1	0,7	1,7	1,1	1,3	1,6	1,0
21	2,4	3,4	1,3	1,0	0,7	2,7	1,6	1,2	2,0	1,2
22	2,2	3,2	1,7	1,1	0,7	2,3	1,3	1,5	2,0	1,1

* В деяких випадках обчислення розмірів проводилося по фото і малюнках, що неминуче приводить до незначних помилок, які в рахунок не беремо. Номери посудин збігаються з номерами, позначеними у табл. 1.

дна 4,8—7,1 см. Співвідношення основних розмірів * (рис. 1), що характеризують форму посудин, є їх ознаками ** (табл. 2). Кількість останніх може бути значна, але, враховуючи порівняно просту геометричну форму даних посудин, доцільно обмежитися двома найбільш значущими ознаками (співвідношеннями) і простежити їх зміну в рамках серії.

* За основні розміри беруться: загальна висота посудини, позначена через H ; висота верхньої частини — H_1 , нижньої — H_2 ; діаметр устя — D_1 ; максимальний діаметр тулуба — D_2 , дна — D_3 ; середній діаметр верхньої частини посудини $\frac{D_1+D_2}{2}$ та нижньої $\frac{D_2+D_3}{2}$.

** Ці ознаки не слід плутати із загальними (1—9), зазначеними у тексті.

Співвідношення не беруться довільно. Вони вибрані у відповідності з найбільшим абсолютним значенням коефіцієнта кореляції для парних взаємодій ознак ($+0,73$) *, якими є співвідношення H_1/H_2 і H/H_2 **.

Принцип класифікації такий: за спільними ознаками виділяється серія посуду, за кількісними — групи, за морфологічними — типи, за декоративними — варіанти.

За рядом показників (1—9) весь посуд належить до однієї серії кружальних лощених біконічних посудин. В межах її за кількісними ознаками виділяються дві основні групи, розгляд яких подано нижче.

Вказані найбільш значущі ознаки H_1/H_2 і H/H_2 розміщуються в прямокутній системі координат (по осі x відкладаємо H_1/H_2 і по осі y H/H_2). Кожна з одержаних точок визначає своїм положенням відповідний екземпляр посудини (рис. 1). Їх сукупність становить статистичний ансамбль, який в даному випадку характеризується законом нормального розподілу, а центр рівноваги ансамблю — середньоарифметичним вибраних параметрів.

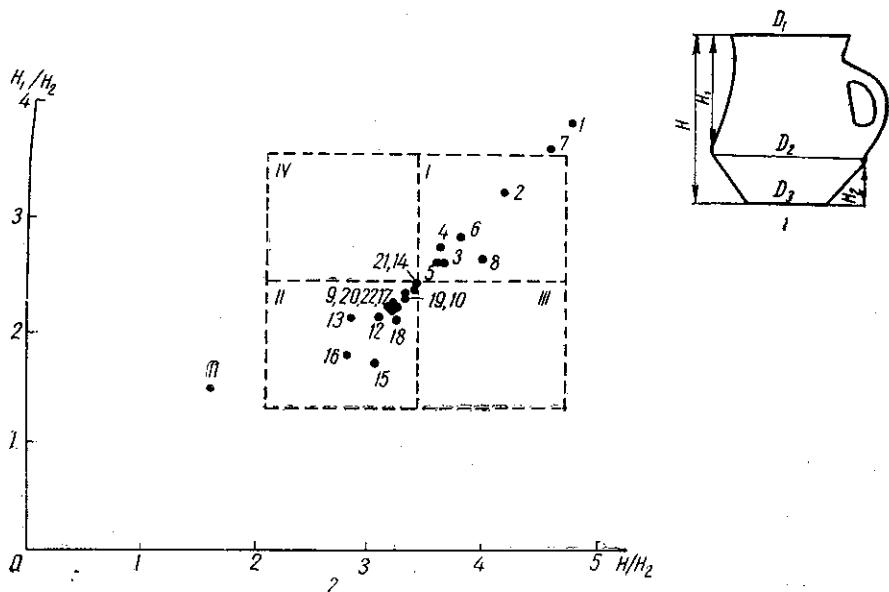

Рис. 1. Схема основних розмірів посуду (1) та розподіл його за кількісними ознаками (2).

Для визначення поля, що включає найтипівіші випадки, обчислюються величини 2σ (95% імовірності) ⁴ і відкладаються значення останніх по обидва боки від центра рівноваги вздовж осі H_1/H_2 і H/H_2 . Статистичний ансамбль складається з двох досить виразних угруповань. Для зручності умовно розчленуємо поле за допомогою прямих, проведених паралельно осям координат через одержані точки і центр рівноваги. Вони утворюють чотири квадрати. Позначимо їх I—IV. Квадрати III і IV виявилися порожніми, а в I і II розміщені точки, що характеризують посудину у відповідності із заданими параметрами. Отже, ті екземпляри, місце яких визначено цими квадратами, становлять дві групи (рис. 1, б). I група включає посудини 2—6, 8 ***; II — 9, 10, 12—22.

* Метод вибору найбільш значущих ознак див. у вказаній статті Н. О. Лейпунської.

** Кількісне значення співвідношень див. у табл. 2.

⁴ Н. О. Лейпунська. Вказ. праця; Н. М. Кравченко. Вказ. праця; В. Б. Ковалевская (Депопик). Применение статистических методов к изучению массового археологического материала. — МИА, № 129, М., 1965, стор. 293, 300.

*** Тут і далі номери посудин відповідають номерам, позначенням у табл. 1 і 2.

Поза межами поля опинились посудини 1, 7, 11. Посудини 1 і 7 характеризуються більшим значенням параметра H^1/H_2 , крім того 1 відрізняється більшим значенням H/H_2 , що й обумовило їх положення на графіку. Але вони примикають до поля I групи, до якої в нашій класифікації умовно можуть бути зараховані. Посуд 11, розміщений поруч з полем II групи, відрізняється від нього меншим значенням параметра H/H_2 і також умовно включається в дану групу *. В межах кожної з них виділені типи за морфологічною ознакою (6, а — форма перетину ручки). Нумерація типів суцільна.

I група включає два типи: до першого належать посудини (1, 2) з ручкою, круглою в перетині, а до другого — з підпрямокутною (3—8) (рис. 2).

Рис. 2. Посуд I групи:
1—2 — тип 1а; 4 — тип 2а; 5—7 — тип 2б; 3, 8 — тип 2в.

II група — це третій тип посудин (9—15) з ручкою, круглою в перетині (рис. 3). В ній екземпляри 16—22, у яких ця ознака нам невідома (рис. 4), умовно зараховуються до четвертого типу.

Зазначимо також, що посудини першого типу мають плоске дно, другого — на кільцевій ніжці, третій поєднує обидві ці форми, а четвертий представлений лише другою формою.

В межах кожного типу виділено варіанти за декором (ознака 8, а). Перший має один варіант: посудини прикрашені додатковим профілюванням (ручка зооморфна) разом з пролощеним орнаментом (рис. 2, 1, 2).

Другий тип складається з трьох варіантів. Посудини оздоблені: а — пластичним декором (валики) (рис. 2, 4); б — валиками, поєднаними з пролощеним орнаментом (рис. 2, 3, 5—7) і в — чеканно-штампованим орнаментом (рис. 2, 8).

* Не виключено, що при нагромадженні матеріалу навколо посудин 1, 7, 11 можуть утворитись групи.

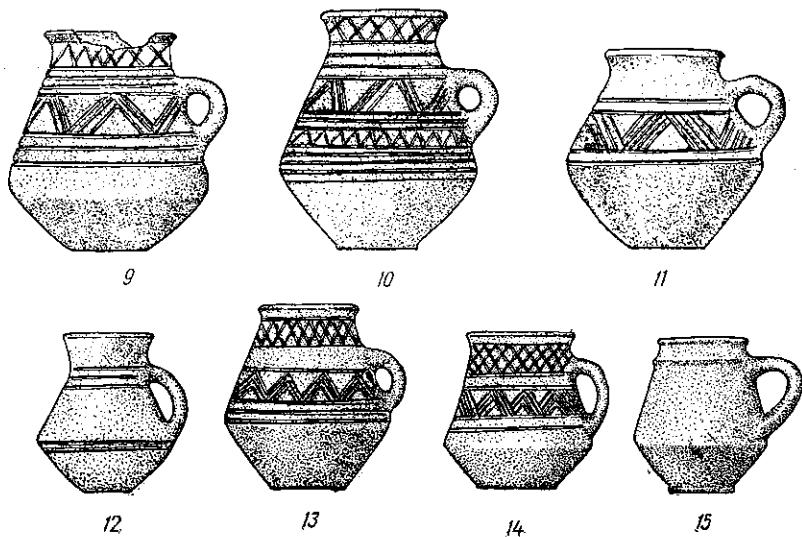

Рис. 3. Посуд II групи:
9—14 — тип 3а; 15 — тип 3б.

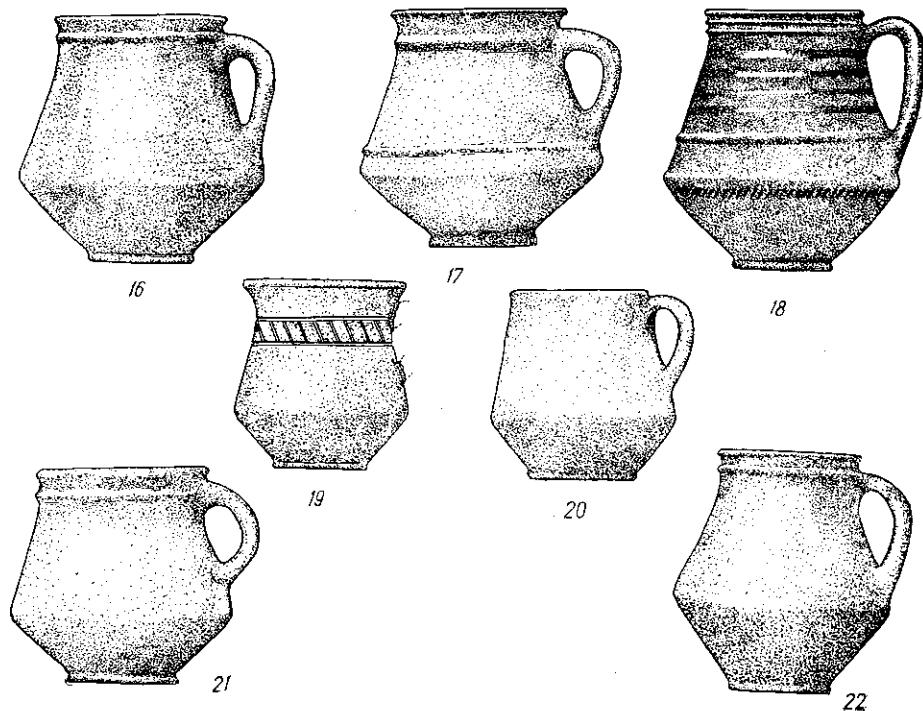

Рис. 4. Посуд II групи:
16, 17, 21, 22 — тип невизначений; 18, 19 — тип 4б; 20 — тип 4в.

Третій тип характеризується двома варіантами: а — посудини з пролощеним орнаментом (рис. 3, 9—14), б — з пластичним декором (валиками) (рис. 3, 15).

Четвертий тип має варіанти:
а — декор у вигляді валиків (рис. 4, 16, 17, 21, 22); б — у вигляді валиків, поєднаних з пролощеним орнаментом (рис. 4, 18, 19); в — без орнаменту (рис. 4, 20).

В цілому класифікація даної серії посуду може бути представлена схемою (рис. 5).

Картографування типів посудин (рис. 6) показує, що екземпляри першого типу поширені на території Північно-Східного Кавказу, другого — у степовому і частково лісостеповому Північному Причорномор'ї та Придунав'ї. Поширення кераміки третього типу пов'язано з територією Керченського і Таманського півостровів і, як виняток, з Придунав'ям. Ареал посудин першого типу збігається з територією місцевих племен, а також з сарматською культурою Північно-Східного Кавказу (Тарка, станиця Мікенська) (рис. 6, I, II). Другий тип відомий в півден-

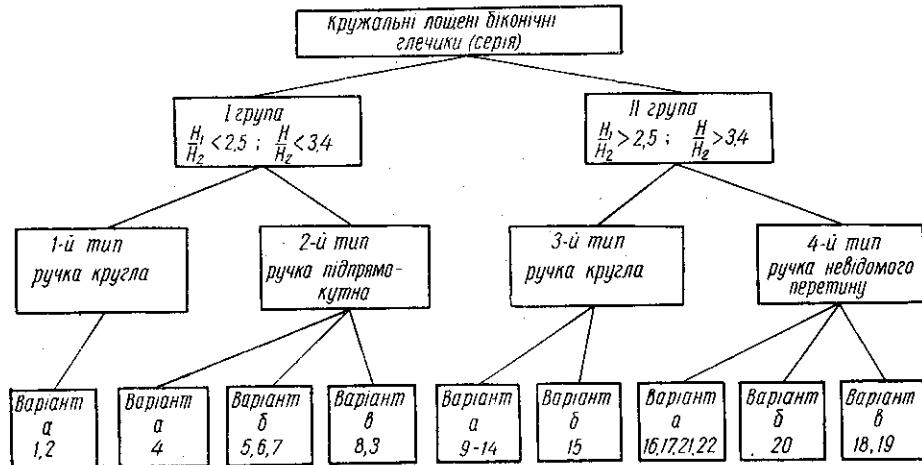

Рис. 5. Класифікаційна схема посуду.

рією Керченського і Таманського півостровів і, як виняток, з Придунав'ям. Ареал посудин першого типу збігається з територією місцевих племен, а також з сарматською культурою Північно-Східного Кавказу (Тарка, станиця Мікенська) (рис. 6, I, II). Другий тип відомий в півден-

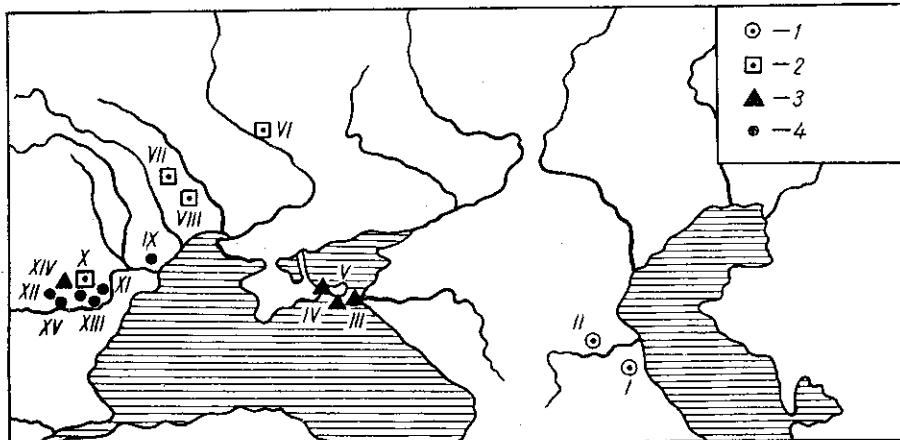

Рис. 6. Схема поширення типів біконічних посудин:

I — Тарка (2); II — ст. Мікенська (1); III — Фанагорія (9—11); IV — Пантікапей (12, 13); V — Заморське (14); VI — Жовнин (5); VII — Вили Ярузькі (8); VIII — Заплази (7); IX — Нерушай (19); X — Тиргшор (3, 4, 6, 15); XI — Індепенденца (16); XII — Куркань (17); XIII — Спанцов (18); XIV — Олтені (20—21); XI — Ізворул (22).

но-західних пам'ятках черняхівської культури (Жовнин, Вили Ярузькі, Заплази, Тиргшор) (рис. 6, VI, VII, VIII, X), а третій трапляється в основному в боспорських пам'ятках (Фанагорія, Пантікапей, Заморське) (рис. 6, III, IV, V), як виняток — черняхівських (Тиргшор) (рис. 6, X).

Таким чином, функціональна і формальна схожість у посудинах нашої серії, з одного боку, дає підставу розглядати їх як вироби однакового походження (в розумінні запозичення форм), з другого — ви-

ділити такі типологічні особливості, які вказують на їх належність до певної історико-культурної групи пам'яток. Про це свідчить характер деталей (в нашій класифікації — ознаки 6 і 8), зокрема форма перетину ручки і техніка виконання та мотиви декору. У північнокавказькій та пізньобоспорській кружальний кераміці незалежно від форми посудин поряд з іншими переважають круглі в перетині ручки, а в черняхівських — підпрямокутні. Фігурне (зооморфне) оформлення ручок характерне для північнокавказьких посудин, пластичний орнамент (валики) властивий черняхівським. Пролощений орнамент у чистому вигляді трапляється в зразках боспорської кераміки.

Розглянута серія походить з різних територій у межах I ст. до н. е.— IV ст. н. е. Вивчення датованих комплексів дозволяє віднести посудини першого типу до I ст. до н. е.— II—III ст. н. е.*, а третього — до наступного періоду III і III—IV ст. н. е. Дещо пізнішим часом — III—IV і IV ст. н. е. датуються посудини другого типу. Отже, найбільш ранній тип відомий на сході ареалу досліджуваної серії. Імовірно, він генетично пов'язаний з керамікою племен, які заселяли район Дагестану, де подібна форма ліпного посуду відома ще з VI ст. до н. е. (Моздок).⁵

Характер поширення даної серії та спостереження за розвитком наявних у ній типів посудин дає підставу припустити, що цей процес пов'язаний з просуванням з району Північно-Східного Кавказу на захід певної групи населення (сармато-аланів?), які запозичили у місцевого населення таку форму посуду. Вона з'явилась на Боспорі не раніше III ст. н. е., а дещо пізніше була запозичена черняхівськими гончарями.

В. Н. КОРПУСОВА

**Биконические сосуды
первых веков нашей эры
с Причерноморья**

Резюме

В статье изложены результаты исследования серии чернолощенных кружальных биконических сосудов, характерных для керамического комплекса различных народов, населявших Северное Причерноморье в первые века нашей эры. Внимание автора привлекла не только специфическая форма сосудов, но и тот факт, что территория их распространения не связана строго с рамками одной археологической культуры. Для выяснения истоков и характера данного явления применен типологический метод исследования сосудов.

Классификация их проведена по следующему принципу: вся серия делится на группы на основании количественных характеристик сосудов (парных соотношений высоты и ее частей). Группы подразделяются на типы в соответствии с морфологическими признаками (форма сечения ручки). В свою очередь, в типах выделены варианты по декоративным признакам (техника нанесения и мотивы орнамента).

Картографирование типов сосудов показало их принадлежность к определенным историко-культурным группам.

Изучение хронологии указанной серии, характер распространения и наблюдаемое развитие типов позволили автору высказать предположение о том, что данная форма сосудов (идея формы) распространяется с востока на запад. Наиболее ранние хронологически (I в. до н. э.— II—III вв. н. э.) экземпляры первого типа, вероятно, генетически связаны с керамикой местных племен, заселявших Дагестан. Отсюда форма сосуда была заимствована не ранее III в. н. э. античными (боспорскими) гончарами и в то же время или несколько позднее — черняховскими.

* Датування посудин див. у працях, вказаних у табл. 1.

⁵ А. А. Иессен, Б. Б. Пиотровский. Моздокский могильник. Л., 1940, табл. XI, 6, 1.

Є. О. ПЕТРОВСЬКА

Стародавні знахідки з с. Ораного на Київщині

У 1967—1969 рр. в ур. Борок поблизу с. Ораного Іванківського району Київської області випадково було знайдено залізний меч, три глиняних пряслиця та уламки глиняної цицілки, а також залізний наконечник стріли та шиферне пряслице¹.

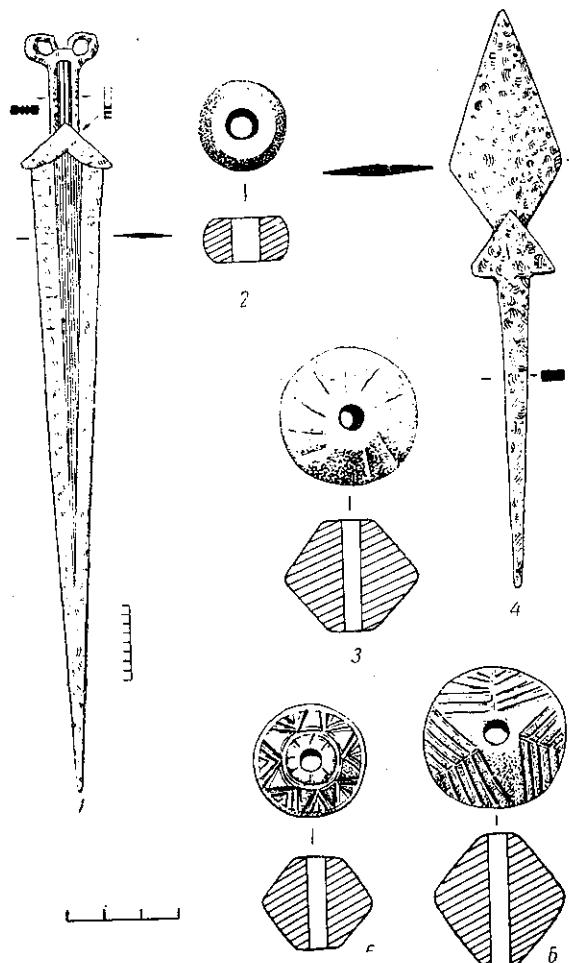

Рис. 1. Знахідки з с. Ораного:
1 — залізний меч; 2 — шиферне пряслице; 4 — залізний наконечник стріли; 3, 5, 6 — глиняні пряслиця.

Ур. Борок являє собою велику піщану гряду, низька рівна частина якої періодично розорюється². Урочище розташоване в заплаві правого берега р. Тетерів за 1 км на південь від села.

¹ Наконечник стріли передав до Інституту археології АН УРСР учень з с. Ораного О. В. Сінозацький, меч знайшов житель цього села Д. О. Петренко, а передав його до Інституту співробітник Держплану УРСР І. Ф. Злобенко.

² У грудні 1970 — квітні 1971 р. наукові співробітники Інституту Є. О. Петровська та Є. В. Максимов з'ясували на місці умови знахідки цих речей. Меч та глиняні пряслиця були знайдені на території поселення, на якому виявлено численні уламки типово підгірцівського посуду.

Меч, пряслиця та уламки циділки походять з культурного шару поселення відкритого типу, яке існувало тут за скіфської доби. Меч виявлено в землі у вертикальному положенні, гострим кінцем дотори. Він відноситься до типу великих скіфських мечів (рис. 1, I). Його довжина 80 см, на клинок припадає 67 см, на перехрестя 2 см, рукоять 7 см, навершя 4 см.

Клинок зроблено плоским, його найбільша товщина по центру 4 мм, він двогострий. В плані клинок має вигляд витягнутого трикутника. По його довжині, на обох площинах нанесено кілька вузьких борозенок. Вони, як і клинок, утворюють фігуру витягнутого трикутника. На клинку помітні сліди від шкіряних піхов.

Перехрестя меча за формою метеликоподібне. Рукоять плоска, прямокутна. На ній з обох боків є прямокутної форми заглибини, на дні яких по довжині простежуються два валики. Збоку на рукоятці біля перехрестя нанесені поперечні насічки. Навершя меча антеновидне, має вигляд стилізованих кігтів хижого птаха, іх кінці трохи потоншені і прилягають до рукояті. Рукоять та клинок виконані з одного куска металу, а навершя та перехрестя приварені до них, оскільки слідів заклепок не простежується.

Мечі з антенним навершям та метеликоподібним перехрестям були поширені не тільки на території Скіфії, а й поза її межами. Тому знахідка меча поблизу с. Ораного на Тетереві, де у скіфську добу жили племена підгірцівської культури, не є явищем незвичайним. До того ж відомо, що підгірцівське населення користувалось зброєю скіфського типу, на що вказує, зокрема, недавня знахідка кинджала-акінака в підгірцівському похованні поблизу с. Козаровичі³.

В лісостеповому Правобережжі відомо кілька мечів, аналогічних мечу з с. Ораного. Це два мечі з кургану № 4 кінця V ст. до н. е. в с. Берестяги на Канівщині⁴. Подібний меч з цієї території походить ще з кургану № 24 неподалік с. Курилівка, який датується рубежем V—IV ст. до н. е.⁵ Зображення меча, подібного до оранського, збереглося на кам'яній статуй V ст. до н. е. з кургану поблизу станції Медерове⁶. На Лівобережжі аналогічний меч походить з кургану № 13 Мачухського могильника⁷.

Мечі цього типу відомі також з степової території Скіфії: з кургану № 6 V ст. до н. е. поблизу Жданова⁸, з кургану № 1 G кінця VI — початок V ст. до н. е. Марицинського могильника⁹.

Отже, мечі з простим антенним навершям є нечисленними. Г. І. Мелюковій було відомо лише про шість таких мечів, причому більшість з них становить собою випадкові знахідки¹⁰.

В підгірцівських пам'ятках подібний меч трапився вперше.

Три глиняні пряслиця з Ораного є досить типовими підгірцівськими. Такі пряслиця відомі з поселень поблизу сіл Підгірці, Лютіж тощо. Пряслиця біконічні, світло-коричневого кольору, з темними плямами.

Перше пряслице у верхній половині орнаментоване борозenkами у вигляді ялинки, нижня половина гладка (рис. 1, 6). Друге пряслице орнаментоване в одній половині борозenkами, з яких одна йде майже по

³ Е. А. Петровская. Находки скіфского времени у с. Казаровичи Киевской обл.—Археологические исследования на Украине в 1968 г., вып. III. К., 1971.

⁴ В. Г. Петренко. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.—САИ, вып. Д 1-4. М., 1967, стор. 43, табл. 33, 16.

⁵ Там же, стор. 43.

⁶ Розкопки О. І. Тереножкіна в 1964 р.

⁷ Г. Т. Ковпаненко. Кургани поблизу с. Мачухи на Полтавщині.—Археологія, т. XXIV. К., 1970, рис. 4, 18, стор. 157.

⁸ Е. В. Черненко. Скіфські кургани V ст. до н. е. поблизу м. Жданова.—Археологія, т. XXIII. К., 1970, рис. 1, 1, стор. 178.

⁹ M. Ebert. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn.—Praehistorische Zeitschrift, V, 1913, рис. 8, 10.

¹⁰ А. И. Мелюкова. Вооружение скіфов.—САИ, Д 1-4. М., 1965, стор. 53—54.

ребру, а дві паралельні оперізують пряслице у верхній частині (рис. 1, 5). Ці пояски з'єднані заштрихованими трикутниками. На одному з торців нанесені радіальні насічки. Третє пряслице орнаментоване в одній своїй половині радіальними борозенками. (рис. 1, 3).

Уламки глиняної цедилки (або курильниці) свідчать, що посудина мала звичайну конічну форму.

Два інших предмети відносяться до часів Київської Русі. Це залізний наконечник стрілі та звичайне, з сірого шиферу, пряслице (рис. 1, 2, 4). Найближчою аналогією наконечнику стрілі є наконечник з Києва¹¹. Ці два предмети вказують на існування ранньосередньовічного поселення поблизу с. Ораного. Л. Похилевич¹², В. Б. Антонович¹³ і згодом П. М. Третьяков вказують на існування неподалік с. Ораного стародавнього городища, за переказами, міста Оран, розмитого в значній частині водами р. Тетерева, а також розвіяного на пісках могильника¹⁴.

Нові знахідки з с. Ораного є цікавим джерелом до історії Полісся як скіфського часу, так і доби Київської Русі, відомої нам ще дуже мало.

Е. А. ПЕТРОВСКАЯ

Древние находки из с. Ораного на Киевщине

Резюме

Находки из с. Ораного Иванковского района Киевской области на р. Тетерев, поступившие в Институт археологии АН УССР в 1970 г., относятся к двум периодам древней истории — скіфскому и раннесредневековому.

Железный меч скіфского типа V в. до н. э., глиняные орнаментированные пряслица и обломки глиняной цедилки датируются тем же периодом и являются материалами поселения подгорецкого типа.

Железный наконечник стрелы и шиферное пряслице принадлежат эпохе Киевской Руси.

Находки из с. Ораного являются новым и важным источником по древней истории Украинского Полесья.

А. В. КУЗА, А. И. КУБИШЕВ

Нові зарубинецькі пам'ятки на Середньому Придніпров'ї

Під час роботи Придніпровської слов'янської археологічної експедиції Інституту археології АН СРСР поблизу сіл Вітачів та Трипілля у 1962—1963 рр., а також неподалік с. Старі Безрадичі Обухівського району Київської області у 1963 р. було виявлено декілька пам'яток, які відносяться до зарубинецької культури.

1. с. Вітачів, Північне городище. Північне городище поблизу с. Вітачів знаходиться на високому правому березі Дніпра¹. Городище, площа

¹¹ А. Ф. Медведев. Ручное метательное оружие VIII—XIV вв.—САИ, Е—I—36. М., 1966, табл. 27, 8.

¹² Л. Похилевич. Уезды Киевский и Радомысльский. К., 1887, стор. 280, 281.

¹³ В. Б. Антонович. Археологическая карта Киевской губернии. М., 1895, стор. 5.

¹⁴ П. Н. Третьяков. Древлянские «грады». Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия. Сборник статей. М., 1952, стор. 64.

¹ Отчет о раскопках в селах Витачев и Триполье Обуховского района в 1962 году.—НАIA АН УРСР, IA (екс. № 3895, стор. 9—12, 30—32).

якого разом з посадом дорівнює близько 8 га, розташоване на двох пла-то, розділених неглибоким яром. Висота плато над долиною Дніпра 67 м. З північно-східної сторони воно закінчується надзаплавною кручею, а з південно-східної і південно-західної — ескарпом.

Мис, на якому розташоване давньоруське городище, укріплений двома рядами валів, які лежать паралельно один одному, крім південно-західної частини посаду, яка розділяється валами на окремі відсіки. Центральна частина городища, де розмістився дитинець, являє собою горбовидне підвищення, навколо якого є більш низькі тераси. Площа щорічно розорюється. Під орним (або дерновим) шаром, товщина якого становить 0,15—0,2 м, починається культурний шар сірого кольору, товщиною 0,5—0,8 м, який поступово переходить у глинистий материк.

Під час розкопок кутової башти на Північному городищі стародавнього Вітачева у материковому шарі було виявлено два поховання-трупоспалення, які відносяться до зарубинецької культури. Встановлено, що конструкції давньоруської башти були споруджені на рівні dennій поверхні плато і частково перекрили поховання могильника зарубинецької культури, що знаходиться на цьому самому місці.

Могильник був розташований на краю плато корінного берега, що крутко обривається до Дніпра, під другим валом укріплень дитинця Північного городища. У розкопі, закладеному як траншея для виявлення стратиграфії та конструкцій укріплень валу, під час зачистки профілю північно-західної стінки трохи нижче шару залишків башти було знайдено зарубинецьке поховання-трупоспалення.

Поховання 1. Ямне трупоспалення. Знайдене на глибині 1,6 м від сучасної поверхні. В похованні в північно-західній частині ями виявлено чотири ліпні чернолощені посудини — два горщики, миска та невелика кружка з відбитою ручкою, що лежала в мисці. На відстані 0,15 м на північ від горщика знайдена миска з кружкою (рис. 1, 1, 3, 5, 10).

Скупчення кальцинованих кісток трупоспалення розташоване на південний схід від горщика і займало площину $0,8 \times 0,3$ м, тобто простежено однім скупченням, поширеним по всій площині дна могильної ями. Розміри ями не встановлені, однак по розташуванню похованального інвентаря та місцеположенню кальцинованих кісток можна допустити, що могила займала площину $1,2 \times 0,6$ м, витягнуту по лінії схід — захід².

На відстані 0,12—0,15 м на північний захід від горщика знайдено уламки трьох бронзових фібул середньолатенської схеми³ (рис. 2, 1, 2, 3).

Поховання 2. Ямне трупоспалення. Могильна яма у похованні не простежувалась. Разом із скупченням кальцинованих кісток виявлено три посудини — горщик, вінця якого відсутні, миска та кружка (рис. 1, II), а також уламки трьох бронзових фібул середньолатенської схеми (рис. 2, 6, 7, 8).

Таким чином, по знайдених фібулах та кераміці, які виявлені під час розкопок на північному городищі поблизу с. Вітачів, поховання можна віднести до ІІ — І ст. до н. е.

2. с. Трипілля, Дівич-гора. Могильник поблизу с. Трипілля згадувався ще В. В. Хвойкою⁴. Неподалік від села, в гирлі р. Красної, а також на середньовічному городищі Дівич-гора знайдено фрагменти ліпного посуду зарубинецького типу⁵.

² А. К. Амброз. Фибулы европейской части Юга СССР.—САИ. М., 1966, стор. 18, табл. 2, 1—5.

³ Там же, стор. 17.

⁴ В. В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913, стор. 43.

⁵ Е. В. Махно и И. М. Самойловский. Зарубинецкие памятники в лесостепном Приднепровье.—МИА, № 70. М., 1959, стор. 15; П. А. Раппопорт. Обстеження городищ в районі Києва у 1950 р.—Археологія, т. VIII. К., 1952, стор. 147.

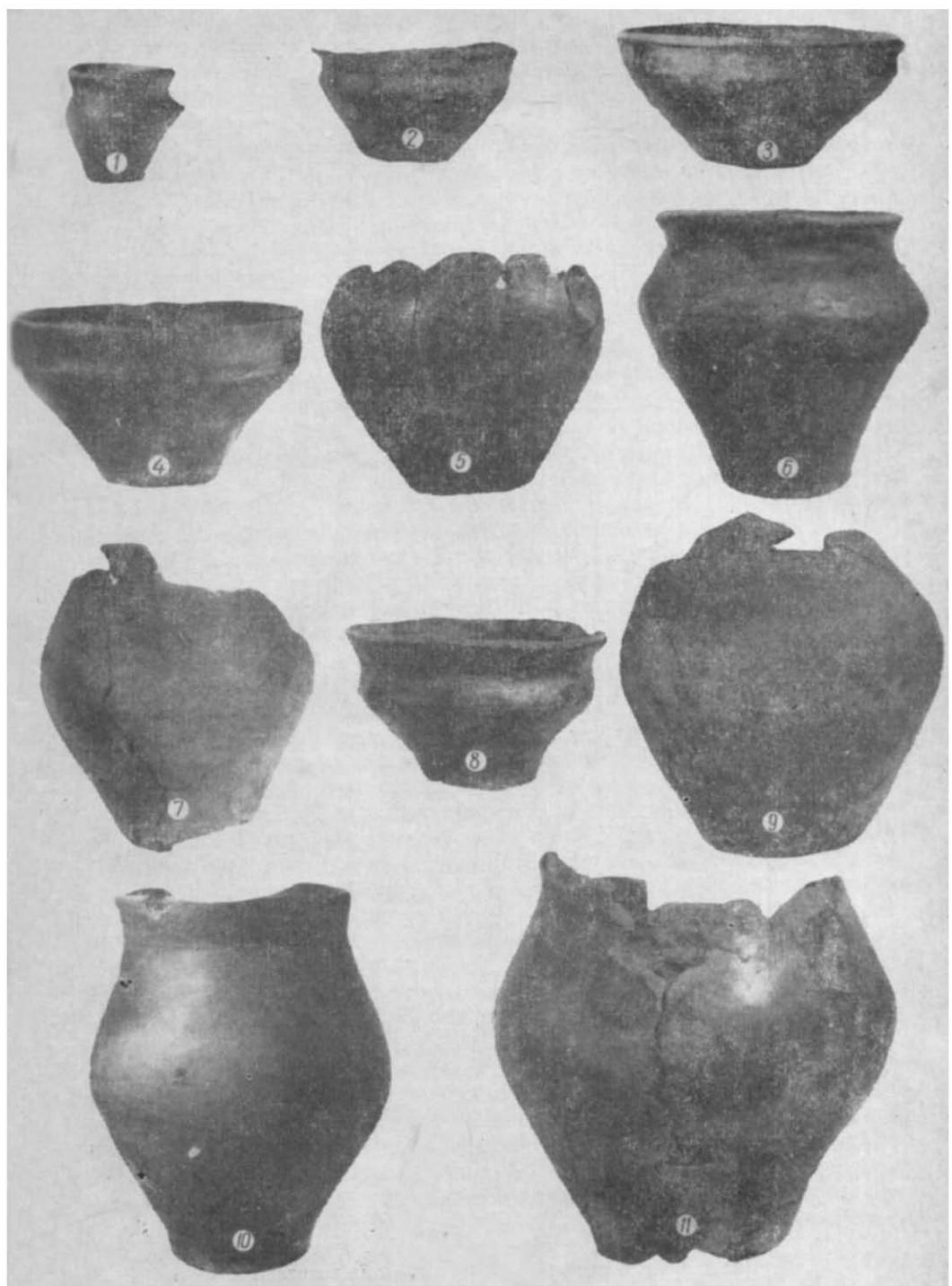

Рис. 1. Кераміка зарубинецьких поховань.

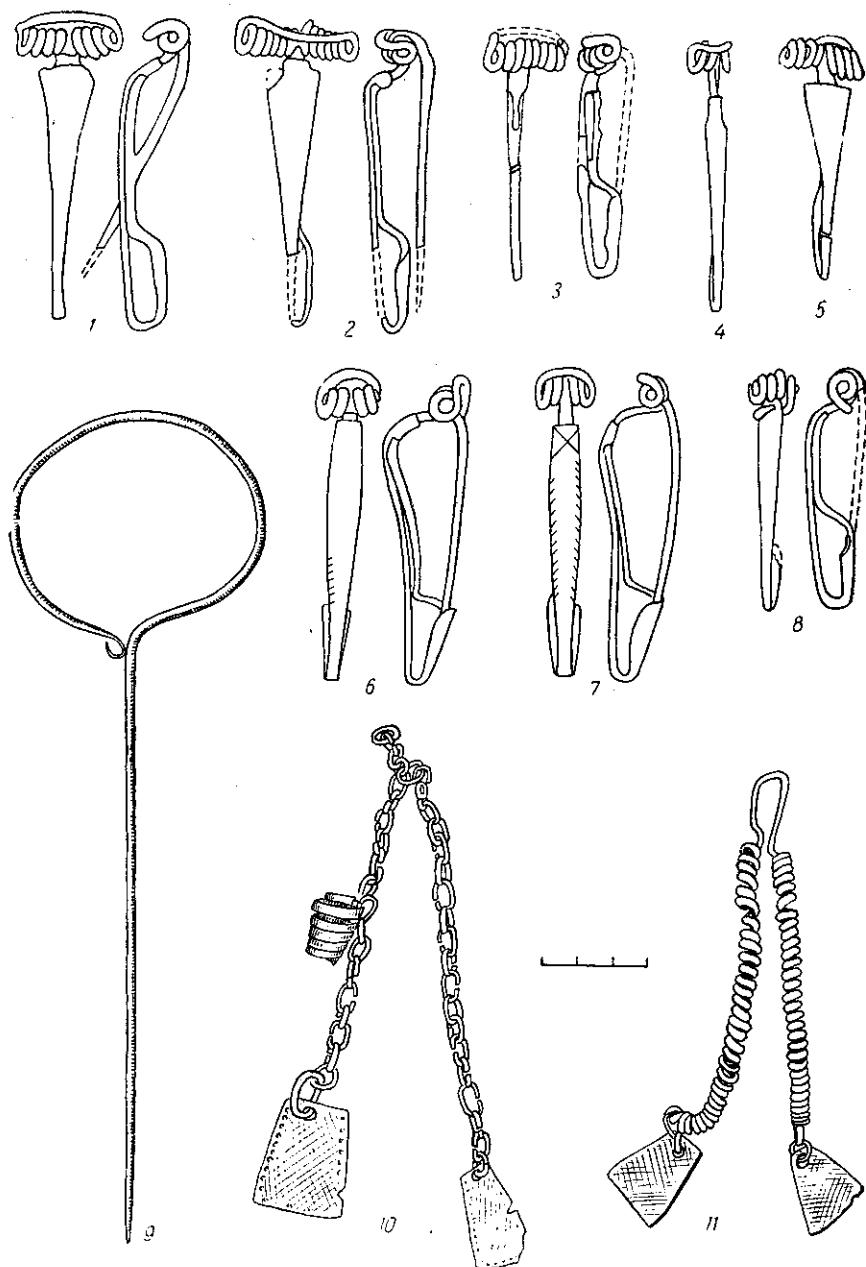

Рис. 2. Фібули та прикраси зарубинецьких поховань.

Влітку 1962 р. Придніпровська слов'янська археологічна експедиція провела розвідкові розкопки на городищі Дівич-гора поблизу с. Трипілля. Дівич-гора являє собою пагорб-останець корінного берега Дніпра, який височить над правим берегом р. Стугни. Верхня площа мису невелика, витягнута із заходу на схід, без будь-яких штучних укріплень. Схили гори, особливо північний та східний, дуже круті і практично малодоступні.

Внаслідок розвідкових робіт 1962 р. на городищі виявлено матеріали зарубинецької культури. Культурний шар з невеликими домішками піску товщиною 0,2 м на півночі і 0,4 м на півдні, коричневого кольору. Шар в основному насичений фрагментами слабо випаленої, грубої ліпної кераміки сірого кольору. Знахідки аналогічної кераміки відомі на цьому місці ще в 1960 р., під час розвідок на території водоймища Канівської ГЕС⁶. Серед знайденої кераміки в незначній кількості зустрічались фрагменти ліпного лискованого посуду зарубинецької культури. Найбільше скupчення такої кераміки зазначене у центральній частині мису, де на глибині 0,3 м від поверхні було знайдене зарубинецьке поховання, пошкоджене траншеєю воєнних часів.

Поховання 1. Ямне трупоспалення, сильно пошкоджене. Від поховання збереглося невелике скupчення кальцинованих кісток, а також розбитий і частково знищений чернолощений горщик з відігнутими назовні вінцями та випalom темно-коричневого кольору (рис. 1, 7). Інший інвентар поховання, можливо, зруйнувала траншея⁷.

У 1963 р. Придніпровська археологічна експедиція продовжила дослідження, розпочаті у 1962 р.⁸ Під час розробки вогнища-жертвовника часів Київської Русі встановлено, що при спорудженні останнього було пошкоджене зарубинецьке поховання.

Поховання 2. Ямне трупоспалення, сильно зруйноване давньоруським жертвовником. У 1962 р. була знайдена бронзова фібула середньолатенської схеми (рис. 2, 4), а в 1963 р.— нижня частина зарубинецького ліпного лощеного горщика без вінець і залишки скupчення кальцинованих кісток.

Крім цих двох поховань, на Дівич-горі було знайдено ще три зарубинецьких поховання, які розташувались під дерновим шаром, і тому контури могильних ям не простежувались. У даних випадках розміри могил визначалися по межах поширення скupчень кальцинованих кісток та поховального інвентаря трупоспалень. Найбільш цікавим за інвентарем виявилось поховання 3.

Поховання 3. Ямне трупоспалення, виявлене на глибині 0,22—0,25 м від поверхні. В ньому знайдено ліпний чернолощений горщик коричневого кольору з відігнутими назовні вінцями, які частково відсутні. В основі шийки горщика була зроблена широка вдавлена пролощена смуга (рис. 1, 9).

Крім горщика в похованні був цікавий поховальний інвентар — велика бронзова шпилька з браслетоподібною голівкою (рис. 2, 9), бронзова зарубинецька фібула середньолатенської схеми з трикутним щитком (рис. 2, 5), бронзова спіраль-підвіска, зігнута пополам, з підв'язаними до неї на бронзових кільцях-ланцюжках двома бронзовими трапецієвидними орнаментованими підвісками, та бронзова прикраса, яка складалась з комбінації невеликого бронзового кільця-спіралі та трапецієвидних підвісок на ланцюжках (рис. 2, 10—11).

⁶ В. Й. Довженок. Археологические работы на территории Каневской ГЭС в 1960 г.—КСИА АН УССР, вып. 12. К., 1962, стор. 10.

⁷ Б. А. Рыбаков. Отчет о раскопках в селах Витачев и Триполье, Обуховского района в 1962 году.—НА IA АН УРСР, IA (екс. № 3895, стор. 30—32).

⁸ Б. А. Рыбаков. Отчет о раскопках Приднепровской археологической экспедиции в 1963 году.—НА IA АН УРСР, IA (екс. 4214, стор. 12—14).

Контури могильної ями не встановлено. Кальциновані кістки виявлені по всій площі могили, тобто вони залягали не в одному скученні. Судячи по розташуванню похованального інвентаря та кальцинованих кісток, могильна яма мала підпрямокутну форму розміром $1,2 \times 0,6$ м, витягнуту по лінії схід — захід.

Поховання 4. Ямне трупоспалення, виявлене на глибині 0,25 м. В похованні знайдено дві посудини — чернолощені горщик та миска (рис. 1, 6, 8). Горщик знайшли у центральній частині могили, миску — на відстані 0,15 м на захід від горщика. Скупчення кальцинованих кісток займало всю площину могильної ями, яка, за розташуванням похованального інвентаря та кальцинованих кісток, мала підпрямокутну форму розмірами $0,8 \times 0,55$ м, витягнуту по лінії схід — захід.

Поховання 5. Ямне трупоспалення, знаходилось на глибині 0,28 м. В похованні виявлені миска та фібула. Чернолощена миска (рис. 1,2) лежала у центрі скучення кальцинованих кісток, які залягали на дні могильної ями. Невелика бронзова фібула середньолатенської схеми знайдена на південь від миски. Скупчення кальцинованих кісток мало розміри $0,6 \times 0,6$ м; очевидно, могильна яма була підпрямокутної форми, витягнутої по лінії схід — захід.

Отже, за виявленими під час розкопок на Дівич-горі у 1962—1963 рр. матеріалами (кераміка, фібули), поховання зарубинецького могильника датуються II — I ст. до н. е.

3. с. Старі Безрадичі, Городок. На високому мисі лівого берега р. Стугни розташоване велике городище, оточене валом; з напільній сторони проходить глибокий рів, за яким починається посад городища. Тут під час розвідок 1951 р. серед зібраних матеріалів XI—XIII ст. була знайдена значна кількість кераміки середини або першої половини І тисячоліття н. е.⁹

У 1963 р. на давньоруському городищі поблизу с. Старі Безрадичі в ур. Городок провадила стаціонарні розкопки Придніпровська археологічна експедиція¹⁰. Тут на глибині 0,3 м, в світло-сірому орному шарі, був знайдений фрагмент денця червонолакової посудини римського часу (рис. 3, 9—10). Нижче, на глибині 0,3—0,35 м, в шарі переважає зарубинецька кераміка — фрагменти горщиків та мисок (рис. 3, 1—8, 13—14, 16). Посуд ліпний, товстостінний, з шорсткою, бугристою поверхнею, або ж лискованій, нерівномірного випалу. Тісто містить велику кількість домішок дресви. Вінця посудин майже прямі або завужені до краю (рис. 3, 2, 8). На вінцях, а часом і на тулубі посудин зустрічається орнамент у вигляді пальцевих вдавлень чи защипів (рис. 3, 7, 12, 15). Виявлено товстостінні червонолисковані горщики і миски з ребром по тулубу (рис. 3, 1, 3, 11), фрагменти керамічних покришок у вигляді плескатих дисків (рис. 3, 12, 15), іноді орнаментованих. Знайдено уламок глиняного циліндричного прясла.

Таким чином, на Городку у с. Старі Безрадичі Придніпровською археологічною експедицією був виявлений однорідний шар зарубинецького поселення товщиною 0,4 м, поширений по всій території городища, в який вклинується давньоруський шар передмонгольських часів. Знайдена під час розкопок ліпна зарубинецька кераміка разом із фрагментами імпортного римського посуду дає змогу датувати зарубинецький шар цього городища I ст. до н. е.— I ст. н. е.

Отже, у 1962—1963 рр. під час робіт Придніпровської слов'янської археологічної експедиції ІА АН СРСР було виявлено поселення і два

⁹ П. А. Рапопорт. Оборонительные сооружения на городище в с. Старые Безрадичи. — КСИИМК АН ССР, вып. XII. М., 1951, стор. 114—115; його ж. Очерки русского военного зодчества X—XIII вв. — МИА, № 52. М.—Л., 1956, стор. 99—101.

¹⁰ Б. А. Рыбаков. Отчет о раскопках Приднепровской археологической экспедиции в 1963 году, стор. 6—9.

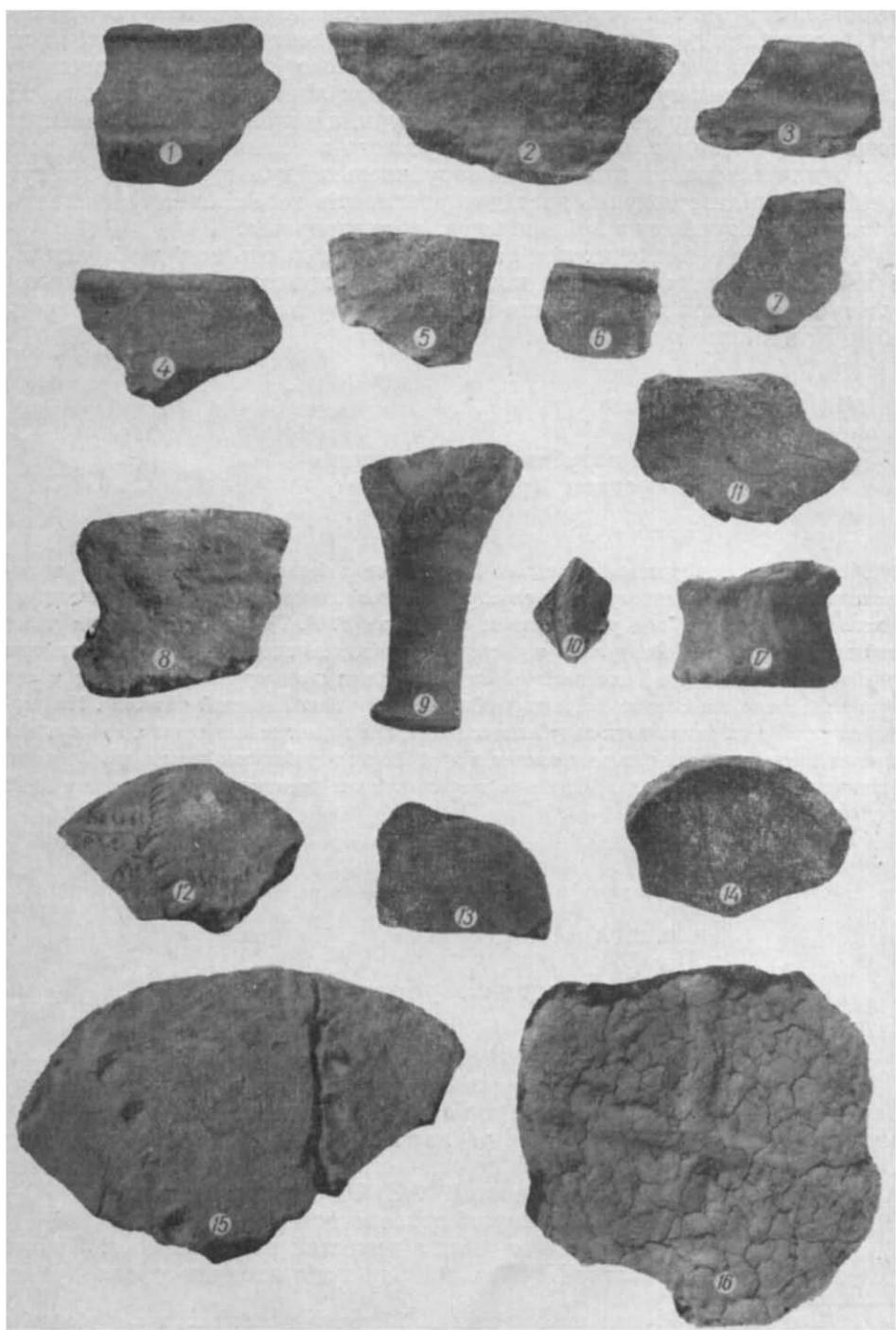

Рис. 3. Кераміка зарубинецького шару на городищі у с. Старі Безрадичі.

могильники зарубинецької культури, які знаходяться на території древньоруських городищ неподалік сіл Вітачів, Трипілля та Старі Безрадичі Обухівського району Київської області. Слід зауважити, що виявлені матеріали зарубинецької культури поблизу с. Трипілля потребують дальших досконалих досліджень. На цьому місці в центральній частині мису був виявлений культурний шар давньоруського поселення товщиною 0,2—0,4 м, в якому зустрічались фрагменти ліпного неліскованого та ліскованого посуду зарубинецької культури, а також цілі зарубинецькі поховання. Очевидно, будови давньоруського поселення значною мірою пошкодили поховання могильника зарубинецької культури, який був тут раніше. Це підтверджують знахідки фрагментів кераміки зарубинецького часу у культурному шарі давньоруського городища.

Знайдені на вказаних пам'ятках матеріали дають нові дані, важливі для становлення території поширення та хронології зарубинецької культури, а також для вивчення ідеологічних уявлень населення Середнього Придніпров'я цього часу.

А. В. КУЗА, А. И. КУБЫШЕВ

Новые зарубинецкие памятники на Среднем Приднепровье

Резюме

В 1962—1963 гг. на территории Среднего Приднепровья большие археологические исследования проведены Приднепровской славянской археологической экспедицией Института археологии АН СССР под руководством академика Б. А. Рыбакова. Во время работ этой экспедиции было обнаружено и частично исследовано поселение и два могильника зарубинецкой культуры, находившиеся на территории древнерусских городищ у сел Витачев, Триполье и Старые Безрадичи (Обуховский район Киевской области). Найденные на указанных памятниках зарубинецкие материалы дают новые данные, важные для определения территории распространения и хронологии зарубинецкой культуры Среднего Приднепровья, а также для изучения идеологических представлений населения этого времени.

Р. О. ЮРА

Дослідження в с. Суботові в 1970 р.

У зв'язку з рішенням створити в с. Суботові Чигиринського району Черкаської області історико-меморіальний комплекс, пов'язаний з визвольною війною 1648—1654 рр. та життям і діяльністю великого сина українського народу, видатного державного діяча і полководця Богдана Хмельницького, Інститут археології АН УРСР запланував в 1970—1972 рр. провести в Суботові широкі археологічні розкопки*.

Про час заснування села точних відомостей не збереглося. Відомо тільки, що вже на початку XVII ст. воно як хутір входило до складу Чи-

* Під час архітектурно-археологічних досліджень, проведених в с. Суботові в 1953 р. експедицією Інституту історії і теорії архітектури Академії архітектури УРСР на чолі з Г. Н. Логвином, на замчищі було виявлено фундаменти якоїсь невеликої кам'яної споруди, певно, господарчого призначення. Вивчено також архітектурно-конструктивні особливості Іллінської церкви шляхом зовнішнього зондування її фундаментів (Г. Логвин. Чигирин і Суботов. К., 1954; його ж. Архітектурно-археологіческие исследования в Чигирине и Субботове.—КСИА АН УССР, вып. 4. К., 1955, стор. 54).

гиринського староства і стало власністю козацького сотника Михайла Хмельницького — батька майбутнього гетьмана. За часів Богдана Хмельницького Суботів, його улюблена резиденція, починає швидко розростатися. Укріплений двір гетьмана був справжнім замком, оточеним двома валами і ровом, мав бойові вежі. Площа двору становила понад 2 га. Посередині стояв кам'яний палац (опис якого є в літературі). Руїни його зберігалися до 1830 р. і були змальовані в 1826 р. художником Сплетсером. Поряд з палацом розташувались будинки козацької старшини, житла прислуги та різні господарські споруди. Основні будівельні роботи в замку були здійснені після 1648 р.

З архітектурних пам'яток XVII ст. у Суботові збереглась лише Іллінська церква, збудована в 1653 р. Богданом Хмельницьким напроти його палацу. У цій церкві він був похований в 1657 р., про що є згадки в літописах Самійла Величка, Граб'янки і Самовидця.

В липні—вересні 1970 р. Слов'янська експедиція Інституту археології АН УРСР досліджувала на Суботівському замчищі оборонні споруди. Вдалося з'ясувати, що зовнішній вал мав всередині дерев'яні конструкції-зруби. Первісна ширина рову становила 7 м, глибина 3 м. В південній частині замчища виявлено рештки фундаменту великої кам'яної споруди, ймовірно, гетьманського палацу. Поряд з ним знайдено багато уламків полив'яної черепиці, орнаментованих кухлів, круглого віконного скла, керамічного і скляного посуду, які можна віднести до XVII ст.

На території замчища трапився також речовий матеріал, який свідчить про існування тут поселень доби бронзи (3500 років тому) та періоду Київської Русі (XI ст.). Досі на цій території давньоруські поселення нам не відомі. На північ від замчища, біля зовнішнього валу, відкрито залишки керамічного виробництва у вигляді скупчення кусків перепаленої глини і керамічного шлаку.

В зв'язку з реставрацією Іллінської церкви в ній були проведені розкопки. Під західною частиною церкви виявлено залишки згорілого житла XI ст., на долівці якого знайдено керамічний посуд, жорна, шиферне пряслице, кістки тварин. Біля фундаменту північної стіни розчищено два поховання у дерев'яних домовинах. На одному з кістяків збереглись залишки шовкового пояса, за яким поховання датується XVII ст. Слід підкреслити, що до розкопок не було відомо про існування в Іллінській церкві інших поховань, крім поховання Богдана Хмельницького. Можна лише припустити, що вони належать членам родини гетьмана або представникам козацької старшини.

У вівтарі відкрито велику глибоку яму, яка була заповнена вапняним розчином, камінням і цеглою XVII ст. Серед будівельного сміття знайдено уламки престолу, закладеного під час спорудження храму.

Досліджено характер фундаментів та простежено рівень давньої підлоги церкви, яка залягала на 0,5 м нижче від сучасної. Виявлений у нижній частині північної стіни вівтаря вентиляційний канал свідчить, що давня підлога була дерев'яною.

Знайдені під час розкопок уламки полив'яної черепиці, архітектурних деталей і круглого віконного скла допоможуть відтворити первісний вигляд Іллінської церкви.

Археологічні розкопки в с. Суботові буде продовжено в наступному воці.

С. М. БІБІКОВ

Г. А. Бонч-Осмоловський

(Нарис діяльності)

В скорботному списку тих, хто передчасно пішов від нас в тяжкі дні війни, є ім'я Гліба Анатолійовича Бонч-Осмоловського, видатного знавця історії первісної культури, антрополога, великого майстра польових досліджень.

Минуло 80 років від дня народження Г. А. Бонч-Осмоловського. Він народився 4 листопада 1890 р. у Блоні (Білорусія) в сім'ї відомих народників. Батьки його, зазнаючи переслідувань царизму, брали активну участь в революційному русі, зокрема в створенні бойових груп, одна з яких готовала вбивство реакційного адмірала Чухніна в Севастополі.

В середовищі революційної інтелігенції формувалися погляди майбутнього вченого. Інтерес до вивчення суспільних і природознавчих наук з'явився у нього ще в школі. В 1909 р. він вступив до Петербурзького університету на природниче відділення фізико-математичного факультету, де в той час антропологію викладав Ф. К. Волков. У 1910—1913 рр. студент Бонч-Осмоловський проводить самостійно дослідження з етнографії в складних умовах гірського Кавказу (Хевсуретії та Осетії). В 1912 р. вийшла його перша друкована праця в «Русском Антропологическом Журнале». Відтак 1914 р. застала Гліба Анатолійовича в університеті, звідки він був мобілізований в діючу армію, у мотобатальйон розвідки.

Велику Жовтневу революцію Бонч-Осмоловський зустрів з захопленням і, втілюючи в життя її ідеї, поринув у практичну діяльність. За дорученням московських та петроградських революційних організацій він здійснював ряд відповідальних завдань у зв'язку з експропріацією художніх цінностей, зокрема очолив у Криму відділ, який виконував ці функції. Гліб Анатолійович твердо і послідовно проводив політику націоналізації художніх скарбів та предметів старовини. Неабиякі здібності, воля, наполегливість сприяли створенню в Криму мережі першокласних музеїв. У сучасних експозиціях і фондах ще є частка його праці. Навіть у гарячі дні революції, коли організаційні питання були на першому плані, Гліб Анатолійович знаходив час для наукових занять та екскурсій.

Свою наукову діяльність Бонч-Осмоловський розпочав як етнограф. Йому належить ряд статей з цієї тематики. Але вже й в них є історичний підхід до етнографічних реліктів, спроби історичного осмислення матеріалів польових досліджень. Незабаром, однак, інтереси вченого переростають межі етнографії. У пошуках закономірностей суспільного розвитку, відображеных у спадкоємності стадіальних процесів, він звертається до археології, віддаючи їй свій хист етнографа.

В археології Гліб Анатолійович шукає пояснення явищ, що відбились в етнографічних фактах. З 1923 р. він систематично вивчає палеоліт Криму. Близько 10 років керує палеолітичними експедиціями, відкриває нові пам'ятки. Невипадково він вів наукові дослідження в Криму, який став для нього справжньою лабораторією на шляху пізнання загальних історичних закономірностей. Тут збереглися численні пам'ятки матеріальної культури багатьох племен і народів, зокрема первісної доби. Останні майже випали з поля зору археологів та істориків, які захопилися вивченням монументальних пам'яток античності та середньовіччя.

Навіть видатні відкриття К. С. Мережковського, що привернули увагу передових дослідників палеоліту на Заході, були швидко забуті (не без впливу клерикальних кіл). Лише зрідка з'являлися у пресі деякі відомості про первісні пам'ятки Криму — переважно матеріали, зібрани місцевими аматорами старожитностей.

Можна без перебільшення сказати, що Бонч-Осмоловський, своїми блискучими дослідженнями відкрив нову сторінку у вивченні первісної історії Криму. Його наукові здобутки були логічним завершенням величезної, продуманої в усіх деталях, планомірної роботи. Вивчаючи пам'ятки відносно пізніх етапів історії — поселення та могильники доби бронзи, Гліб Анатолійович, добре обізнаний з досягненнями своїх попередників, стає палким прихильником ідеї про заселення Криму в ранньочетвертинну добу.

Спрямувавши зусилля на вивчення палеоліту, вчений із запalom студіює літературу, пов'язану з еволюційною школою Г. Мортльє, схиляється до його висновків. Здібності, значна природничо-історична підготовка, одержана в університетські роки, особливо у Ф. К. Волкова і Д. Н. Анучині, є тим фундаментом, на якому ґрунтуються широкі знання Гліба Анатолійовича з питань первісної історії та споріднених дисциплін. Велику користь принесла йому також участь у керованому П. П. Єфименком семінарі по вивченю кременю як найважливішого фактора в дослідженні палеоліту. Здійснювані ним планомірні розвідки приводять його до відкриття грота Кіїк-Коба та печер з палеолітичними нашаруваннями. У цій великій роботі, яка проводилася, до того ж, у тяжкі роки, відчувалися темперамент, наполегливість та організаційний досвід Гліба Анатолійовича. Численні невдачі не зломили його. Після безрезультатних розкопок кількох десятків печер і гротів нарешті було досягнуто бажаної мети.

Відкриття грота Кіїк-Коба з залишками неандертальської людини — пам'ятки найдавнішої для того часу культури людства на території СРСР — увінчало невтомну працю і привернуло до себе увагу як в нашій країні, так і за кордоном.

Між іншим, під час розшуків палеолітичних залишків часто траплялись культурні нашарування пізніших епох. Бонч-Осмоловський ретельно їх вивчав як складовий елемент печерних відкладів і вносив ці дані в звіти й публікації. Так була відкрита й описана стоянка у печері Кизил-Коба, яка дала назву культурі доби бронзи в Криму.

Виняткова обережливість при розкопках палеолітичних пам'яток, їх стратиграфічна складність і необхідність точної фіксації викликали потребу в удосконаленні методики й техніки розкопок. Не задоволяючись старими, часто примітивними методами польових досліджень, Гліб Анатолійович багато робив для їх удосконалення. Особлива система розбору шарів з застосуванням гнучкого поквадратного членування площин розкопів і наступним виділенням стратиграфічних ознак та розбивкою шарів на горизонти, графічна фіксація культурних залишків за допомогою відліку від постійної площини (нульової горизонталі) — все це значно підвищило ефективність праці і розширило діапазон наукових спостережень.

Вживання дуже тонких пристосувань при розкопках, впровадження різноманітних хімікалій для фіксації об'єктів, увага до найменших дрібниць спорядження та інструментарія сприяли ще успішнішому ходу польових робіт. Основна ідея, якою керувався Бонч-Осмоловський, удосконалюючи техніку та методику розкопок, — максимальне й всебічне вивчення пам'яток. Найскладніші літологічні сплетення, які завжди чатують на дослідника печерних відкладів, знаходили у Бонч-Осмоловського членування і визначення. Природні перешкоди на шляху пізнання пам'ятки викликали у нього дослідницький азарт та прагнення подолати їх.

Кращим прикладом цього є розкопки печери Аджи-Коба. В складній стратиграфічній ситуації виявилась вся майстерність і далекоглядність вченого. Не розв'язавши за один сезон основного завдання — літологічне співвідношення на різних площах в печері, він продовжив дослідження в наступному році і вжив усіх заходів, щоб усунути можливе змішування матеріалу.

вання культурних шарів. В результаті Гліб Анатолійович прийшов до чітких об'єктивних висновків, використовуючи, здавалося б, ледве помітні ознаки літолого-морфологічних співвідношень. В довгому списку досліджених ним печер, які показують, наскільки майстерно володів вчений методикою і технікою розкопок, перше місце займають Кік-Коба, Кош-Коба, Сюрень I і II, Аджи-Коба, Шайтан-Коба, Фатьма-Коба, Шан-Коба та ін.

Вважаючи вироблення комплексного методу дослідження основним завданням, Бонч-Осмоловський досяг у цьому чи не найбільшого успіху. Його можна сміливо назвати пionером комплексного вивчення пам'яток палеоліту і талановитим продовжувачем досліджень, проведених О. О. Іностранцевим на неолітичних стоянках Приладожжя.

Досить глянути на списки учасників організовуваних Бонч-Осмоловським експедицій, щоб помітити в їх складі геологів, антропологів, палеозоологів, палеоботаніків. Залучення вчених цих спеціальностей до польових робіт дало можливість найбільш вірогідно реконструювати природне оточення давньої людини на різних ступенях розвитку.

Висновки спеціалістів-природознавців не тільки збагачували археологічні знання, а й часто служили відправними позиціями в розкритті закономірностей природничо-історичних процесів. До речі, Бонч-Осмоловський привернув увагу ботаніків до залишків вугілля з стародавніх вогнищ. Ці дослідження переросли в окремий розділ науки, яка вивчає історію розвитку і розповсюдження рослинних форм.

Ідея комплексного вивчення, яка випливає з діалектико-матеріалістичного підходу до явищ в їх взаємозв'язках і взаємодії, в їх генетичній спадкоємності, була покладена в основу теоретичних поглядів та практичної діяльності Бонч-Осмоловського і є особливо цінною в його творчості. Як послідовний еволюціоніст, що стоїть твердо на діалектично-матеріалістичному ґрунті, він створив періодизацію пам'яток кримського палеоліту. В цьому зразковому дослідженні вчений-ерudit з вичерпною повнотою узагальнив археологічні дані й, широко користуючись висновками суміжних дисциплін, побудував історичну шкалу часу, яка посіла визначне місце в системі знань з палеоліту.

Вся робота в цій галузі, здійснена в Криму, є прикладом координації наукових висновків в їх комплексному вигляді. Вона знайшла своє відображення у матеріалах виставки, відкритої в 1932 р. у геологічному інституті АН СРСР в зв'язку з організованою в Ленінграді міжнародною конференцією по вивченню четвертинного періоду Європи. Тут Бонч-Осмоловський повністю виявив свої здібності музеального працівника, який зумів в логічній послідовності відтворити історію розвитку кримського палеоліту, розробивши при цьому виразні й переконливі прийоми експозиції. Під час організації виставки став у пригоді великий досвід у галузі музеальної справи, набутий в етнографічному відділі Російського музею, де Гліб Анатолійович працював кілька років.

За невтомну й плідну діяльність на науковій ниві Бонч-Осмоловський був обраний головою Радянської секції при Міжнародній асоціації по вивченню четвертинного періоду Європи (розділ вивчення людини).

Не можна обмежувати творчий внесок вченого лише рамками досліджень у Криму, що був для нього, як уже зазначалось, лабораторією, де вироблялись його основні концепції загального процесу розвитку людства на ранніх ступенях. Досить ознайомитися з колом інтересів та змістом питань, порушених Глібом Анатолійовичем, щоб переконатись у такому ставленні до матеріалів Криму. Ось чому він ретельно і систематично вивчає палеоліт інших країн. Під час відрядження за кордон Бонч-Осмоловський зустрічається з видатними археологами (Брейлем, Пейроні, Мартеном, Булем та ін.), працює над колекціями в багатьох музеях, поповнюючи свої знання та удосконалюючи досвід польових досліджень.

Повернувшись з-за кордону, Гліб Анатолійович публікує теоретичну статтю «Про еволюцію давньопалеолітичних індустрій» (1923 р.), де особливо відчувається його новаторство. Незважаючи на дискусійність деяких положень цієї статті вона й зараз зберігає свою актуальність, приваблює новизною висвітлення теми, широтою використаних джерел. Його метод статистичного аналізу знарядь палеолітичних стоянок та розробка проблеми датування залишаються і нині складовою частиною усякого наукового дослідження. Минуло майже 40 років після того, як Бонч-Осмоловський запропонував застосування статистичного методу щодо палеоліту, і ось зараз, в останній півтора десятиліття, в цій галузі знову виникає, звичайно, в сучасному вигляді, статистичний напрям, дуже корисний у розробці теоретичних положень.

Привертають увагу й археологічні студії Бонч-Осмоловського, які вносять щось нове, оригінальне в коло проблем, пов'язаних з вивченням побуту стародавньої людини. До таких досліджень належить, наприклад, праця «Про нарізки на палеолітичних кістках» (1931 р.). Навіть у невеликих статтях і повідомленнях учений завжди шукав спільні риси в культурах палеоліту, які входили в єдиний потік загальнолюдських стадіальних культурних проявів.

Успіх Гліба Анатолійовича багато в чому пояснюється вмінням ставити питання і прагненням максимально наблизитися до розуміння суті явищ. Ця особливо цінна для дослідника риса завжди була властива Бонч-Осмоловському. Залучений ним археологічний матеріал, використання даних суміжних наук, теоретичні висновки зумовлювались метою дослідження, його науковою актуальністю. Введення в науковий обіг величезного матеріалу, зібраного Глібом Анатолійовичем під час розкопок, та його теоретична розробка потребувала чіткої систематизації. З цією метою Бонч-Осмоловський повністю припиняє польову роботу і звертається до узагальнюючих праць. Але на деякий час він мусив відійти від наукової діяльності.

Повернувшись до Ленінграда напередодні війни, він продовжує підготовку до друку своїх творів під загальною назвою «Палеоліт Криму». На думку автора, це видання мусило містити, крім публікації пам'яток, теоретичні узагальнення дослідженого ним археологічного матеріалу. Наскільки широкий масштаб мала ця серія, можна судити з того, що лише Кіїк-Кобі було присвячено три томи.

Незважаючи на труднощі воєнного часу Гліб Анатолійович з власністю йому енергією і пристрастю заглибився у творчу працю. Здійсненню його задумів сприяла підтримка з боку АН СРСР і особисто академіка І. М. Губкіна. В 1940—1941 рр. вийшли з друку монографії «Гrot Кіїк-Коба» і «Кисть викопної людини з грота Кіїк-Коба». Це зразок талановитої обробки найціннішого для світової науки археологічного матеріалу. Висновки яскравого й оригінального дослідження Бонч-Осмоловського в галузі первісної археології органічно пов'язані з проблемою антропогенезу, зберігають своє наукове значення і в наш час.

Важливою подією для археологів та антропологів був вихід у світ третього тому з серії «Палеоліт Криму» — «Скелет стопи і гомілки викопної людини з грота Кіїк-Коба» (за редакцією В. В. Бунака). Ця книга, майже повністю підготовлена Бонч-Осмоловським, вийшла вже після смерті автора. В працях, присвячених Кіїк-Кобі, ставились і захищались положення про те, що пращур людини і сучасних антропоїдів не був істотою, пристосованою лише до лазіння по деревах: його кінцівки несли опорні функції і свідчили про наземний спосіб життя. Схожі риси у верхніх кінцівках людини та антропоїдів розвинулися конвергентно, причому у людини в процесі праці.

Беручи до уваги наукові заслуги Бонч-Осмоловського, Вища атестаційна комісія присуджує йому вчений ступінь доктора історичних наук без захисту дисертації.

На початку війни Гліб Анатолійович залишився в Ленінграді, стійко переносив злигодні блокованого міста, брав активну участь в обороні міста. Наприкінці 1941 р. він був евакуйований в Казань, де продовжував наукову роботу. Йдучи до тієї самої мети — з'ясування процесу антропогенезу — і залишаючись вірним принципу комплексності досліджень, учений невпинно шукає шляхів до узгодження своїх антропологічних розробок з даними нейрофізіології, з вченням про рефлекси. Зокрема, вивчаючи рефлекторну діяльність у дітей та осіб з порушеннями центральної нервової системи, Гліб Анатолійович робить цінні висновки про історичну роль рефлексів кінцівок у процесі еволюції людини.

Невтомна праця в Казані, яка проводилася разом з клініцистами-невропатологами в Інституті фізіології АН СРСР, відкрила перспективний напрям досліджень. Невропатологічні спостереження та етногенетичні факти дали підставу Бонч-Осмоловському стверджувати, що верхні кінцівки пращура були, головним чином, опорними органами. Загальновідома роль руки в процесі олюдення мавпи, отже, кожне нове слово в цій галузі, безперечно, є важливою подією у науці.

Останній етап діяльності Гліба Анатолійовича плідний не тільки в теоретичному плані. Під час спостережень над пораненими він встановив новий патологічний симптом, зв'язаний з випадінням протиставлення великого пальця при порушенні пірамідних шляхів. Це явище дістало назву «симптом Бонч-Осмоловського».

Дослідження, проведені в Казані, знайшли підтримку відомого фізіолога академіка Л. А. Орбелі. Їх результати були висвітлені в «Доповідях АН СРСР» та інших спеціальних виданнях. Віддаючи належне працям Гліба Анатолійовича в галузі фізіології, вчена рада Інституту фізіології присудила йому вчений ступінь доктора біологічних наук.

Г. А. Бонч-Осмоловський помер в листопаді 1943 р. у розквіті творчих сил. Це сталося тоді, коли його програма втілювалась у життя. Вирішувалось питання про організацію при Інституті історії матеріальної культури АН СРСР сектора по вивченю проблем антропогенезу за планом, розробленим Бонч-Осмоловським. Зокрема, передбачалось об'єднати зусилля ряду спеціалістів з метою комплексного вивчення проблем становлення людини.

В одному з останніх листів Гліб Анатолійович писав: «Я дуже хочу поїхати до Ленінграда за матеріалами, ризикувати, залишаючи їх там далі, неможливо...» Але здійснити свого наміру він вже не міг.

Пройшовши суверу життєву школу, буваючи серед людей різних спеціальностей, Гліб Анатолійович завжди знаходив у них ті здібності, які могли сприяти розвитку науки. Ентузіаст у науці, він умів пробуджувати інтерес до знань у інших. Доброзичливість та чуйність, простота і разом з тим неухильна вимогливість були його невід'ємними рисами. Довгі роки викладацько-професорської діяльності в Ленінградському університеті, а в останні роки життя у Казанському залишили яскравий слід у молодому поколінні спеціалістів, які розробляють велику наукову спадщину Гліба Анатолійовича Бонч-Осмоловського.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Проблемы изучения черняховской культуры.—

Краткие сообщения

Института археологии АН СССР,

вып. 121, изд-во «Наука», М., 1970.

Проблема черняхівської культури — одна з найбільш дискутованих проблем радянської археології. В 1957 р. у Києві відбувалася І нарада радянських археологів, присвячена цій проблемі. На жаль, матеріали її не були опубліковані; до друку потрапила лише коротка інформація Л. А. Голубової — репортаж, що давав далеко не адекватне уявлення і про суть, і про хід дискусії. Через 10 років, в 1967 р. у Львові працювала II нарада з питань черняхівської культури; цього разу наукова громадськість одержала докладну публікацію. В серії «Кратких сообщений» Інституту археології АН СРСР вийшов 121-ий випуск, повністю присвячений матеріалам дискусії.

Збірник, підготовлений Е. О. Симоновичем, добре відбиває сучасний стан проблеми, або, точіше, — погляд на цей стан ряду провідних фахівців та дослідників, так чи інакше причетних до розробки проблеми. Увагу привертає, зокрема, доповідь Е. О. Симоновича «Сторінки історії вітчизняних досліджень пам'яток культури полів поховань після Великого Жовтня», яка має історіографічний характер. У ній ретельно зважуються підвалини тієї або іншої концепції, розкривається її джерелознавча база і з'ясовуються причини, що визначають позицію дослідника. Е. О. Симонович констатує досить дивне явище — кардинальну зміну позиції ряду вчених (М. І. Артамонов, Ю. В. Кухаренко та ін.) поза всяким зв'язком з нагромадженням фактичного матеріалу. Дехто зумів за останні півтора-два десятиліття змінити павіль по кілька концепцій. Так, Ю. В. Кухаренко в 1949—1950 рр. вважав черняхівську культуру стовідсотково слов'янською (і навіть деякі явно неслов'янські комплекси, як, наприклад, Новопокровку, зараховував до числа слов'янських). Потім він проголосив її скіфо-сарматською, політнічною і нарешті прийшов до давно скомпрометованої «готської теорії».

В центрі дискусії 1967 р. опинилося питання етнічної інтерпретації черняхівської культури. Сьогодні можна визначити три основні точки зору на цей сюжет; всі вони так чи інакше представлені в матеріалах дискусії.

Перша концепція — слов'янська — є найстарішою серед них. Висловлена ще В. В. Хвойкою, вона і зараз може вважатися найбільш обґрунтованою. В рецензованому збірнику її представляють виступи В. І. Довженка, А. А. Бобринського, В. Д. Барана, Е. В. Махно, В. П. Петрова, Е. О. Симоновича (іноді, правда, у дуже обережному формулюванні). А. А. Бобринський, наприклад, підкреслює «очевидну хибність погляду тих дослідників, що заперечують повністю слов'янський елемент у черняхівській культурі» (стор. 26). В. Д. Баран робить терitorіальні застереження, поширюючи свої висновки лише на територію межиріччя Західного Бугу і Дністра (стор. 11—12). Але це, зрештою, не міняє справу.

Друга концепція полягає у відродженні теж дуже старої «готської теорії», свого часу спростованої та відкинутої в радянській науці. Ще недавно цю теорію відстоювали один лише М. І. Артамонов, зараз він має вже кількох прибічників. На дискусії 1967 р. готську належність черняхівців відстоювали Ю. В. Кухаренко та М. О. Тиханова. Деякі реверанси в бік цієї гіпотези зроблено в доповіді Г. Ф. Нікітіної, а також у спеціальному повідомленні Е. Н. Черних і Т. Б. Барцевої, присвяченому спектроаналітичним дослідженням кольорових металів.

Третя концепція стверджує політнічний характер черняхівської культури. Один час вона набула великої популярності, але зараз втратила своїх шанувальників. Серед учасників дискусії 1967 р. лише Е. А. Рікман виходив з її зasad. Н. М. Кравченко говорила про складну генетичну підоснову черняхівської культури (стор. 50—51), але це вже принципово інша постановка питання. Кожний народ має складне генетичне підґрунтя, що зовсім не підважує усвідомлення його як певного етнічного моноліту.

Розчарування в «політнічній» концепції здається цілком закономірним. Вона була висунута в 1954 р., як чисто теоретичний постулат без будь-якого матеріального обґрунтування. Дослідникам лише пропонувалося виявити локальні варіанти культури, з числа яких кожний мав би дістати свою окрему етнічну атрибуцію. Але ретельні пошуки не дали сподіваних наслідків. Спроби виділити локальні варіанти і досі не привели до очевидних результатів. Про все це добре сказано в доповіді Е. В. Махно «Про основні завдання картографування черняхівської культури у зв'язку з виділенням локальних варіантів». Кабінетна теза лишилася такою і зараз має переважно історіографічне значення.

Таким чином, на дискусії 1967 р. проблема етнічної інтерпретації черняхівської культури по суті повернулася до альтернативи: слов'яни (анти) або германці (готи, гепиди та ін.).

В чому ж головна причина таких підсумків? Усвідомлення необхідності з'ясувати це є чи не головним досягненням останніх років. Насамперед, є відрядним відхід від стереотипної фрази про неповноту джерельної бази, про недостатність фактів, а відтак — про потребу дальших польових досліджень, в яких ще недавно бачили головну і чи не єдину панацею. Зараз ситуація міняється (стор. 85). Визнається, що черняхівську культуру ми тепер знаємо набагато грунтовніше, ніж будь-яку іншу. Але внаслідок своєрільної діалектики наукового поступу кожне з'ясоване питання ставить кілька нових, а спроби їхнього розв'язання не зразу дають належні результати. Звідси — тенденція (часто безпідставна) до перегляду самої основи.

Справжня причина розбіжності в думках, що характеризує сьогоднішню стадію у розробці черняхівської проблеми полягає в нерозробленості методичних засад. Особливо це стосується методики дослідження таких проблем, як етнічна атрибуція археологічних культур, генетичні зв'язки між хронологічно суміжними (але різними) археологічними виявами, навіть принципи самого визначення культури, її просторових і часових меж. Все нещастя в тому, що черняхівська культура у багатьох дослідників «не вкладається в схему»; сам факт її існування суперечить обстоюваній концепції східнослов'янського етногенезу. Вона надто несхожа з теоретично сконструйованою (на базі так званого «празького типу» або роменсько-боршевської культури) моделлю східнослов'янських старажитностей першої половини I середини I тисячоліття н. е.

Із сказаного, поміж іншими, випливає важливий висновок про неможливість і безперспективність локальних досліджень, що базуються на територіально обмеженому матеріалі. В рецензованому збірнику ця тенденція найсильніше виступає в доповіді Е. А. Рікмана, який думає, що може визначити етнічну належність молдавської групи пам'яток поза зв'язками з іншими районами. І зовсім даремними здаються компліменти на адресу цієї спроби, що прозвучали у доповіді В. Д. Барана (стор. 11).

Правильно усвідомити місце черняхівської культури в історичному процесі можна лише за умови максимально широкого і повного охоплення матеріалу (причому — не тільки власне черняхівського) та послідовного і найповнішого з'ясування загальних історичних закономірностей доби.

Серед матеріалів рецензованого збірника з цієї точки зору має бути особливо виділена доповідь В. І. Довженка «Черняхівська культура в історії населення Середньої Наддніпрянщини». Суть його підходу полягає у тому, щоб визначити місце черняхівців, враховуючи загальні закономірності історичного прогресу. Локальне застереження («Середня Наддніпрянщина») є непотрібною даниною хибно усвідомленій обережності. Вопо зайде, бо все, про що йдеється в доповіді, такою самою мірою властиве для Прикарпаття чи Південної Польщі, як для Київщини або Волині.

Висновки В. І. Довженка не потребують коментарів: будь-яка концепція, крім слов'янської, не може розраховувати на успіх. Недарма саме ця доповідь викликала найбільш рішучі протести з боку «античерняховістів». І. П. Русанова, наприклад, заявила, що «для доказу спадковості черняхівської культури і ранньосередньовічної сільськогосподарські знаряддя не годяться» (стор. 42), продемонструвавши цим повну нездатність піднятися над типологічним підходом до проблематики.

Більшість доповідачів вважала за краще шукати конкретніших шляхів. Однією з проблем, пов'язаних з етнічною атрибуцією черняхівської культури, є проблема її генетичних зв'язків. Власне, маємо тут два питання: генезис культури, її зв'язки з попередніми культурними виявами і долі черняхівського населення в постчерняхівський час, зв'язки з наступними ранньослов'янськими пам'ятками та з культурою Русі.

Перше питання розроблене значно гірше другого. В дискусії 1967 р. воно так чи інакше обговорювалося в доповідях В. І. Бідзілі, І. С. Винокура, В. І. Довженка, Н. М. Кравченко, Ю. В. Кухаренка, Е. А. Рікмана, М. О. Тиханової. Висловлені думки можна розділити на дві категорії. Більшість дослідників, зазначаючи складність генетичної бази черняхівської культури, вважають її, однак, наслідком розвитку місцевого східноєвропейського населення. Ю. В. Кухаренко і М. О. Тиханова натомість стверджують чужий, привнесений характер культури.

І. С. Винокур у доповіді «Волино-Подільське прикордоння — один з районів формування черняхівської культури» вбачає генетичні корені досліджуваної ним групи пам'яток в царині зарубинецької та пшеворської культур і разом з тим підкреслює наявність липицького («гето-фракійського») впливу та «слідів інфільтрації сарматських племен» (стор. 31—32). До тези про генетичні зв'язки черняхівців з зарубинцями схиляється В. І. Довженок (стор. 40).

Н. М. Кравченко на підставі уважного дослідження поховального обряду приходить до висновку, що вивчені ним матеріали «свідчать про різні етнокультурні корені і дозволяють говорити про пам'ятні про три основи, на яких склався черняхівський обряд спалення: зарубинецької, пшеворської і якоюсь мірою — гето-дакійської» (стор. 50). Е. А. Рікман в доповіді «Про фракійський елемент в черняхівській культурі Дністровсько-Дунайського межиріччя» шукає генетичні корені молдавської групи пам'яток у липицькій (за його термінологією — «гето-дакійській») культурі (стор. 74).

Цікавою є доповідь В. І. Бідзілі, присвячена питанню про вплив латенської (в розумінні — кельтської) культури на процес формування черняхівського комплексу.

Справді, ряд характерних для нього елементів, що досі вважаються наслідком римського впливу (в тому числі й знаменитий лощений посуд), в дійсності мають саме латенську, а не античну природу.

Перелічені погляди аж ніяк не є суперечливими. Вони добре доповнюють один одного і, зрештою, підтверджують концепцію, висунуту автором цих рядків ще 15 років тому. Черняхівська культура склалася близько II—III ст. н. е. на базі трьох більш давніх культурних виявів — південної частини зарубинецької, пшеворської культури та липицьких пам'яток Наддністрянщини. Є також підстави говорити про деякий внесок сарматської та кельтської культури ла-тен.

Зарубинецькі і пшеворські пам'ятки залишені слов'янами, отже, генетичні зв'язки їх з черняхівськими — найсильніший аргумент на користь слов'янської теорії. Проблема етнічного визначення старожитностей липицького типу заслуговує окремої розмови. В останній час поширилася думка (не дуже нова) про фракійське походження культури. Навіть термін «гето-дакійська» чи «гето-фракійська» став потроху витіснити археологічну назву «липицька». Так, у рецензованому збірнику не лише Е. А. Рікман, а й Н. М. Кравченко та І. С. Винокур застосовують це ономастичне нововведення.

Однак, досить сумнівна фракійська належність липицької культури ніким не доведена. Альтернативою є знову-таки слов'янська гіпотеза, обговорювати яку докладно зараз немає потреби. Зазначимо лише, що наявність слов'янського населення в Наддністрянщині, Прикарпатті та Подунав'ї близько рубежу нашої ери засвідчена різними джерелами — починаючи від ономастики і кінчачки археологією (пам'ятки типу Круглика або Ремезівців, що мають відчутні зарубинецькі риси).

Автохтонічним поглядам на генезис черняхівської культури протистоїть «готська теорія» Ю. В. Кухаренка та М. О. Тиханової. Підставою для неї послужили пам'ятки типу Дитиничів та Бреста-Тришини, проголошені «гото-гепідською» культурою.

Могильник в Дитиничах (як і аналогічні йому комплекси з околиць Бrestа) має ряд елементів (головним чином, серед ліпної кераміки), що знаходять аналогії на північному заході — в Помор'ї. Це і спричинилося до етнічного визначення вияву — завдяки поширеному міфу про балтське походження готів. Щоправда, такі аналогії мають широкі просторові рамки — від Прибалтики до Чехії (значить, правильніше говорити про західні, а не балтійські паралелі), але адептів «нової» концепції це не дуже бентежить.

Оскільки разом з тими західними елементами в культурному комплексі Дитиничів наявні й пшеворські та черняхівські, це дало підстави Ю. В. Кухаренкові зарахувати до «гото-гепідської» культури практично всі пам'ятки Волині — і Дерев'яне, і Вікнини Великі, і Лепесівку, і Пражів, і навіть такі комплекси, як Косаново чи Компанії, хоч для них «балтійські» елементи взагалі не властиві. На це, між іншим, вказувалося і під час дискусії 1967 р. (стор. 14, 59 та ін.).

Суть Кухаренкової гіпотези полягає в тому, що він культуру типу Дитиничів — Бrestа проголосив єдиним генетичним джерелом Черняхова. До такої самої думки схильяється Й. М. О. Тиханова. По суті, на тій позиції стоять і Г. Ф. Нікітіна, яка шукає прообраз черняхівських гребінців тільки в Прибалтиці, та М. Б. Щукін, що за допомогою карколомних гіпотез прагне підігнати хронологію черняхівської культури під час перебування готів у Надчорномор'ї.

Звичайно, повірити в цю гіпотезу дуже важко. Як справедливо вказує М. Ю. Смішко, їй насамперед суперечить хронологія. Дитиничі датуються кінцем III—IV ст., тобто часом, коли черняхівська культура уже існувала в цілком сформованому вигляді (стор. 59). Вивести її комплекс з дитиницького теж не можна — основна сума ознак має інше генетичне підґрунтя, про яке говорилося вище. Заразовувати до «гото-гепідської» культури такі пам'ятки, як Пражів або Дерев'яне (не кажучи вже про Косанове і Компанії), та ж не доводиться.

М. О. Тиханова зробила невдалу спробу обґрунтувати думку про германське походження черняхівської культури на базі лепесівських матеріалів. Головним аргументом виступає тип будівель, який дослідниця вважає за «скандінавсько-ютландський». Йдеться, однак, про характерний тип черняхівської будівлі. Свідченням цього є аналогії, наведені М. О. Тихановою, серед яких значаться і Леськи, і Лука Врублівецька, і Кантемирівка тощо. Цей тип житла дійшов до нас у вигляді української хати «у сохи».

Решта аргументів не може викликати у читача нічого, крім почуття ніяковості. Справді, чи варто наявність прямовисного ткацького верстата (що, як відомо, є давнішим за горизонтальний) вважати свідченням германського походження культури?

Але головне полягає в іншому. Саме визначення Дитиничів та Бреста-Тришини як репрезентантів готської культури хибне. Ідеться про волинські пам'ятки. Перебування ж готів на Волині є надто проблематичним; в кожному разі немає жодного (навіть сумнівного) джерела на цей сюжет. Тимчасом, там, де готське населення засвідчено надійними (і численними) документами — в Надчорномор'ї, Подунав'ї, Трансильванії, Італії, Іспанії, ніяких слідів типу Дитиничів не виявлено. Справжня культура готів, представлена пам'ятками типу Карпіо де Тахо, Херера де Пісуерга в Іспанії, Тестони в Італії, Чорної чи Садовсько-Кале в Дунайсько-Карпатських землях, нарешті Госпітальною вулицею в Керчі та Суук-Су в Причорномор'ї, не має нічого спільного з Дитиничами та Брестом-Тришиним. Отже, залатати проріхи в хибно усвідомленій готській проблемі за допомогою дитиницько-тришінського кафана навряд чи кому пощастиТЬ.

Більш грунтовно розроблена проблема генетичних зв'язків черняхівської культури з наступними східнослов'янськими пам'ятками другої половини I тисячоліття н. е. Але

звідси не випливає, що в цій сфері досягнуто спільної думки, навпаки, дискусія внаслідок поглибленої розробки матеріалу (як і слід було чекати) особливо загострилася.

Справа в тому, що над деякими дослідниками ще тяжіє надто спрощене уявлення про поступ археологічної еволюції як процес плавний і спокійний, без якісних стрибків і несподіваних поворотів. Коли на початку 50-х років була висунута думка про пов'язання пам'яток черняхівського типу з культурою Київської Русі і постало питання про пошуки з'єднуючих ланок VII—VIII ст., останні (на той час майже невідомі) мислився як механічне поєдання рис, властивих обом культурам. Коли в другій половині 50-х років ці з'єднуючі ланки почали виявлятися реально і з'ясувався їх досить своєрідний характер (несхожий ані на Черняхів, ані на Київську Русь), виникає тенденція взагалі заперечувати їх генетичні зв'язки з черняхівською культурою.

Цікаво, однак, зазначити, що ревізія попередніх уявлень стосується лише нижньої сходинки історико-культурного прогресу. Зв'язку між пам'ятками VII—VIII ст. і культурою Київської Русі ніхто не бере під сумнів, хоч тут відмінності аж ніяк не менші, а пам'ятки X—XIII ст. мають більше спільногого з черняхівською культурою, ніж з комплексами типу Корчака чи Пепіківки.

Дискусія з приводу цієї проблеми теж знайшла відображення в рецензованому збірнику. Солідний внесок у розробку проблеми зробив В. Д. Баран на підставі дослідження пам'яток Галичини. Підсумки цих студій подані ним в доповіді «Черняхівська культура в межиріччі верхнього Дністра і Західного Бугу в світлі найновіших досліджень». Доповідачеві пощастило переконливо обґрунтувати наявність безпосередніх зв'язків між черняхівською культурою і пам'ятками другої половини I тисячоліття на території, що є ареною його польової діяльності. Висновки В. Д. Барана узасаднені настільки солідно, що ніхто не наважився заперечити їх під час обговорення (стор. 13—14).

Дуже важливі матеріали представлени в доповіді А. Т. Сміленко «До хронології гончарної кераміки черняхівського типу». Вони засвідчують переживання черняхівських традицій в керамічному виробництві VII—VIII ст. Це має тим більше значення, що серед частини дослідників, які в умоглядному конструюванні слов'янської культури VI—VII ст. базувалися на ретроспекції від пам'яток роменського типу, й досі поширені уявлення про «чисто ліпні» керамічні комплекси тих часів.

Протилежну позицію зайняв на нараді покійний Д. Т. Березовець. Основна його теза сформульована з підкупуючою відвертістю: «Весь характер пам'яток другої половини I тисячоліття промовляє за те, що ці пам'ятки залишені не тим населенням, яке створило черняхівську культуру. Коли якася частина цього населення ї залишалася тут, то після бурхливих подій середини I тисячоліття воно не могло зберегти своїх традицій і своєї культури. Шукання зв'язків між черняхівською і давньоруською культурою — справа зовсім безнадійна. Джерела культури Київської Русі лежать в племінних культурах, що не мають прямого відношення до черняхівської» (стор. 17).

Сказано рішуче, але чи переконливо? Чим узасаднюються це заперечення зв'язків між черняхівськими і слов'янськими пам'ятками другої половини I тисячоліття? Посилання на відмінності в розмірі й топографії поселень, на характер жител (напівземлянок), на абсолютне панування обряду тілоспалення під невисокими курганами не мають належної ваги. І справа зовсім не в тому, що значною мірою всі ці відмінності ілюзорні. Причина в хибній теоретичній засаді. Адже важливо не так констатувати ті або інші зміни в культурному розвитку країни, як пояснити їх. Позиція Д. Т. Березовця мала б сенс лише тоді, коли в принципі заперечити культурно-історичний прогрес; коли визнати, що кожний народ протягом усієї своєї історії мусить зберігати одні й ті самі форми матеріального буття; коли зміну населення визнати єдиною можливою причиною будь-яких новацій в археологічному комплексі.

Твердження Д. Т. Березовця були б більш правдоподібними, коли б, по-перше, він довів, що зазначені ним зміни не могли мати місця в надрах східнослов'янської культури, а по-друге, показав, звідки з'явилися на території українського лісостепу всі ті явища, які він фіксує в VI—VIII ст. Іншими словами — звідки прийшли ті нові населенники, що замінили собою черняхівців. Бо доки не буде продемонстрована культура першої половини I тисячоліття н. е. (синхронна черняхівській) з тими рисами, що, правду кажучи, вже набили оскому (напівземлянкові житла, тілоспалення під курганами, ліпний посуд), доти всі подібні концепції лишаться порожніми деклараціями.

Кожному археологу добре відомо, що в Європі II—V ст. такої культури немає. І коли шукати реальні корені всіх ознак, на які люблять посыпатися «античерняховісті», крім черняхівської культури, іх ніде не знайти. Саме в її надрах вперше з'являються і напівземлянки того типу, про який йдеться, і тілоспалення під курганами, і ліпний посуд працьового чи пеньківського типу.

З проблемою історичної долі черняхівців зв'язане конкретне питання про верхню межу існування культури, а також про роль варварських нашесть, зокрема гуннів, в її ліквідації. Як відомо, до недавнього часу гуннська навала вважалася фатальним фактором, що нібито привів до спустошення і знищенню черняхівських земель. Пodeкуди ця точка зору знаходить своїх шанувальників; в дискусії 1967 р. на її користь висловлювалися Д. Т. Березовець, В. В. Кропоткін, В. Й. Довженок. Заперечував проти неї В. П. Петров у доповіді «Письмові джерела про гуннів, антів і готів в Причорномор'ї».

Спираючись на археологічні матеріали, а особливо на відомості стародавніх істориків (Йордан), В. П. Петров показав повну неспроможність поширеніх уявлень про

гуннський погром лісостепу та ліквідацію черняхівської культури на зламі IV—V ст. Характерно, що жоден прибічник критикованіх поглядів не наважився полемізувати з переконливими і мотивованими висновками доповіді.

Кінець черняхівської культури дослідник зв'язує з епохою аваро-слов'янських воєн, тобто, відносить до рубежу VI—VII ст., що цілком збігається з нашими висновками про хронологію культури. Датування її, зокрема визначення верхньої дати,— також дуже важливе і гостро дискутоване питання. В рецензованому збірнику йому присвячено дві доповіді — В. В. Кропоткіна «Хронологія черняхівської культури і римсько-візантійські імпортні речі в Східній Європі» та М. Б. Щукіна «До питання про хронологію черняхівських пам'яток Середньої Наддніпрянщини». На жаль, обидві відзначаються низьким науковим методичним рівнем.

В. В. Кропоткін і в цьому виступі яскраво продемонстрував свою звичайну хибу—підстановку одного питання на місце другого. Досить вдало констатуючи на підставі уважного аналізу великого фактичного матеріалу одне явище, він механічно переносить висновки на зовсім інше, з досліджуваним матеріалом не зв'язане.

Я не зираюся заперечувати переважну більшість дат, якими оперує доповідач. Можу охоче погодитися, що весь римський імпорт, знайдений в комплексах черняхівського типу, укладається в рамки до першої половини V ст. Але яке відношення це має до визначення хронології культури? Адже римський імпорт може засвідчити лише часові рамки культурно-економічних зв'язків черняхівців з Римською імперією. А динаміка цих контактів зовсім не обов'язково має збігатися з динамікою розвитку самої культури. Стосунки могли перерватися (і реально перервалися) задовго до її зникнення. Зрештою, елементарно легко зрозуміти, що римського імпорту другої половини V чи VI ст. взагалі бути не могло, бо сама імперія припинила своє існування в 476 р.

Доповідь М. Б. Щукіна становить собою крок назад навіть у порівнянні з виступом В. В. Кропоткіна. Коли перший, принаймні, базується на речах, що мають більшінство надійні індивідуальні дати (монети, таврований амфорний посуд, вироби римських майстерень з добре фіксованою хронологією тощо), то М. Б. Щукін натомість оперує речами (фібули, гребінцями і т. п.), які датуються на підставі самої культури. Попсилання на західні аналогії не допомагають справі: по-перше, вони теж не мають надійних дат, а по-друге, черняхівські фібули чи гребінці є виробами місцевого ремесла з своєю власною хронологією, не обов'язково тотожною західній.

Отже, виходить те, що у формальній логіці має назву «кола в доказах». Гребінці і фібули датуються III—IV ст., бо трапляються лише в комплексах черняхівської культури, а остання датується III—IV ст. на підставі гребінців та фібул.

Крім того, М. Б. Щукін враховує лише дату виготовлення речі, тоді як справді йдеється про зовсім інше — про час, коли вона потрапила в землю. Діапазон коливання може бути дуже помітним (скажімо, предмет, виготовлений в III або IV ст., міг потрапити в землю і в V, VI ст. і навіть ще пізніше). На це в дискусії цілком справедливо вказував М. Ю. Смішко (стор. 112). Не все горазд у доповідача і з розумінням «хронологічно замкнених комплексів», на що теж звертали увагу учасники наради (стор. 113).

Але головною хибою доповіді є основна методична передпосилка — побудова хронології культури на підставі датування окремих замкнених комплексів. «При цьому, — пише М. Б. Щукін про попередні спроби розв'язати проблему, — на мій погляд, частого густо робилася одна методична помилка: мова йшла про датування культури в цілому або про датування речей, що дають крайні дати культури, хронологія ж окремих пам'яток докладно не розглядалася» (стор. 104). На перший погляд, це має певну підставу, але, якщо вдуматися трохи глибше, здатне завести дослідника на манівці. І тут елементарна логічна помилка — «*pop distributio medio*».

Коли б М. Б. Щукіну і пощастило довести, що обрані ним комплекси справді датуються III—IV ст., то з цього не виходить, ніби всі черняхівські комплекси належать саме до цього часу. Поряд з ними можуть виявиться і більш ранні, і більш пізні.

Отже, і наслідки цих студій виглядають досить непереконливо. По-перше, запропоновані дати конкретних поховань є дуже непевними, з огляду на непевність хронологічних критеріїв. По-друге, коли й прийняті таке датування, проблема загально-культурної хронології ані на крок не зрушиться з місця. Адже ніхто не заперечує, що в III—IV ст. черняхівська культура існувала. Коли ж вона справді припиняє своє існування — на це питання відповіді так і немає.

Засуджений М. Б. Щукіним метод через пошуки крайніх дат, тобто, в нашому випадку — найпізніших індивідуально датованих речей, знайдених у комплексах черняхівської культури, і найраніших речей, що трапляються в комплексах хронологічно наступного культурного віяви, здається більш продуктивним і перспективнішим.

Але, гадаємо, остаточно проблема черняхівської хронології буде вирішена на зовсім іншому шляху — завдяки застосуванню точних методів датування (C_{14} , дендрохронологія, магнітна інклінація тощо). Певні кроки в цьому напрямі вже зроблені і дали перші наслідки, що промовляють не на користь висновків М. Б. Щукіна.

Взагалі застосуванню методів природничих наук в археології належить велике майбутнє. Тому на особливу увагу заслуговують доповіді А. А. Бобринського, Г. А. Вознесенської, Е. Н. Черних і Т. Б. Барцевої, присвячені технології гончарного виробництва, чорної металургії та обробки кольорових металів черняхівської культури, — незважаючи на недовершеність перших спроб і деяку суб'єктивність культурно-історичних оцінок.

М. Ю. Брайчевський

ХРОНІКА

Костянтин Едуардович Гріневич

30 серпня 1970 року після тривалої та тяжкої хвороби помер один з найстаріших професорів Харківського університету, доктор історичних наук, відомий археолог та музейєвцевь Костянтин Едуардович Гріневич.

К. Е. Гріневич народився 21 вересня 1891 р. у місті Вологді. Навчався у Харкові, спочатку у гімназії, а потім на історико-філологічному факультеті університету. Ще в студентські роки він захопився історією стародавньої Греції. Це захоплення К. Е. Гріневич проніс через усе своє життя. В 1913 р. побував у Греції, а повернувшись з подорожі, написав кілька статей, присвячених археологічним пам'яткам Еллади. Свою наукову та педагогічну діяльність розпочав у Харківському університеті під керівництвом професора В. П. Бузескула. Згодом він був доцентом та професором Ленінградського, Московського університетів, завідувачем кафедрами в Кабардинському, Ніжинському педагогічних інститутах. Томському та Харківському університетах. На початку 20-х років К. Е. Гріневич виконував обов'язки директора Керченського музею, пізніше став першим директором Херсонеського музею.

Свої перші кроки в археології К. Е. Гріневич робив на розкопках Ольвії під керівництвом відомого російського археолога Б. В. Фармаковського, учнем якого він себе вважав. Самостійні археологічні дослідження К. Е. Гріневич розпочав в 20-х роках на Боспорі, а згодом досліджував Херсонес та його околиці. Ці дослідження внесли значний вклад у вивчення топографії Боспору, господарства і оборонної системи Херсонеса. К. Е. Гріневич першим з радянських археологів провів підводні археологічні дослідження при пошуках Страбонового Херсонеса.

В 30-х роках К. Е. Гріневич вимушений був переїхати до Сибіру, але й там він займається археологічними дослідженнями. Зокрема, під його керівництвом розкопувалися городище та курганий могильник Басандайка. Ці розкопки дали цінні матеріали з історії місцевого населення починаючи з мезоліту і до пізнього середньовіччя.

Наприкінці 40-х років К. Е. Гріневич широко досліджував археологічні пам'ятки Кабарди. Особливо важливі результати було одержано при вивченні кобанської культури.

В 1954—1960 роках, після повернення до Харкова, К. Е. Гріневич провадив розкопки Ольвії, де досліджував оборонні споруди з боку Заячої балки. Ці розкопки дозволили виявити оборонну стіну часів Геродота, дали цікавий матеріал для характеристики економіки архатичної Ольвії.

Велику і плодотворну роботу провадив К. Е. Гріневич у справі музеїного будівництва та музейєвства. Під його керівництвом на місці Херсонеського монастиря був створений Херсонеський археологічний музей — важливий центр науково-дослідної роботи, велика культурно-освітня установа Криму. К. Е. Гріневич виступив з ініціативою створення і був першим редактором «Херсонеського збірника». Багато зробив він для популяризації пам'яток Херсонеса в численних брошурах на путівниках. К. Е. Гріневич був одним із перших радянських музейєвавців, у практиці якого стояли питання музеального будівництва, принципи побудови музеїної експозиції. Слід зазначити проведений велику роботу по підготовці II Всесоюзної археологічної конференції, яка відбулася в Севастополі, у зв'язку з 100-річчям розкопок у Херсонесі — в 1927 році.

Автор близько 100 монографій, брошур та статей, К. Е. Гріневич найбільшу увагу приділяв у своїх працях античним містам Північного Причорномор'я, зокрема проблемам їх фортифікації. За працю «Стіни Херсонеса Таврійського» йому був присуджений науковий ступінь доктора історичних наук. Але в своїй науковій діяльності К. Е. Гріневич ніколи не обмежувався археологічними проблемами та питаннями музейєвства. Він завжди цікавився стародавньою історією, історією мистецтва. Йому належать праці, присвячені Солону, реформам Клісфена, пам'яткам античного мистецтва та ін.

На протязі своєї більші піввікової педагогічної діяльності професор К. Е. Гріневич прочитав багато загальних та спеціальних лекцій з археології, стародавньої історії, античного мистецтва. Він підготував цілу плеяду археологів та істориків. Серед його учнів є кандидати і доктори наук, доценти і професори, викладачі шкіл, вузів, працівники музеїв і академічних інститутів. У свій час вони вчились у Костянтина Едуардовича, працювали в експедиціях і семінарах під його керівництвом і завжди бачили дружню увагу, доброзичливість, постійну готовність допомогти у тяжку хвилину.

Світла пам'ять про Костянтина Едуардовича Гріневича, чесну і чуйну людину, крупного вченого і талановитого педагога, назавжди залишиться в серцях тих, хто у нього вчився і хто з ним працював.

В. І. Кадеев

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИЧПЕ — Ассоциация по изучению четвертичного периода Европы
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
БАН — Болгарская Академия наук
ВДИ — Вестник древней истории
ГИМ — Государственный исторический музей в Москве
ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения
ИАК — Известия Археологической комиссии
ІА АН УРСР — Інститут археології Академії наук УРСР
КСИЧП — Комиссия по изучению четвертичного периода
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НЭ — Нумизматика и эпиграфика
ПИДО — Проблемы истории докапиталистических обществ
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
СГАИМК — Сообщения Государственной академии истории материальной культуры
СЭ — Советская этнография
AJA — American Journal of archaeology
IPE — Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini

ЗМІСТ

Статті

Даниленко В. М. Фрідріх Енгельс як етноісторик	3
Шовкопляс І. Г. Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту	13
Зуць В. Л. Про античну форму власності в Ольвії	22
Приходнюк О. М. Ранньослов'янське житло на Поділлі	26
Сухобоков О. В. Деякі проблеми вивчення роменської культури	37

Повідомлення та публікації

Колосов Ю. Г. Багатошарова мустєрська стоянка Заскельне V	50
Гладких М. І. Крем'яний інвентар пізньопалеолітичного поселення Межиріч	58
Лейпунська Н. О. Методика класифікації амфорного матеріалу	63
Корпусова В. М. Біконічні посудини перших століть нашої ери з Причорномор'я	75
Петровська Є. О. Стародавні знахідки з с. Ораного на Київщині	83
Кузя А. В., Кубишев А. І. Нові зарубинецькі пам'ятки на Середньому Придніпров'ї	85
Юра Р. О. Дослідження в с. Суботові в 1970 р.	92
Бібіков С. М. Г. А. Бонч-Осмоловський (Нарис діяльності)	94

Критика та бібліографія

Брайчевський М. Ю. Проблемы изучения черняховской культуры. — Краткие сообщения Института археологии АН СССР, вып. 121	99
--	----

Хроніка

Костянтин Едуардович Гріневич	104
Список скорочень : : :	105

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Даниленко В. Н. Фридрих Энгельс как этноисторик	12
Шовкопляс И. Г. Хозяйственно-бытовые комплексы позднего палеолита	21
Зуц В. Л. Об античной форме собственности в Ольвии	25
Приходнюк О. М. Раннеславянское жилище на Подолин	37
Сухобоков О. В. Некоторые проблемы изучения роменской культуры	49

Сообщения и публикации

Колосов Ю. Г. Многослойная мустерьерская стоянка Заскальное V	58
Гладких М. И. Кремневый инвентарь позднепалеолитического поселения Межирич	63
Лейпунская Н. А. Методика классификации амфорного материала	74
Корпусова В. Н. Биконические сосуды первых веков нашей эры с Причер- номорья	82
Петровская Е. А. Древние находки из с. Ораного на Киевщине	85
Кузя А. В., Кубышев А. И. Новые зарубинецкие памятники на Среднем Приднепровье	85
Юра Р. А. Исследования в с. Субботове в 1970 г.	92
Бибиков С. Н. Г. А. Бонч-Осмоловский (Очерк деятельности)	94

Критика и библиография

Брайчевский М. Ю. Проблемы изучения черняховской культуры. — Крат- кие сообщения Института археологии АН СССР, вып. 121	99
--	----

Хроника

Константин Эдуардович Гриневич	104
Список сокращений	105

АРХЕОЛОГИЯ

3

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту археології АН УРСР

Редактор О. Х. Кудрик
Художній редактор С. П. Квітка
Технічний редактор Б. О. Піковська
Коректор Л. В. Малюта

Здано до набору 17/VI 1971 р. Підписано до друку
23/XI 1971 р. БФ 04222. Зам. № 405. Видавн. № 47. Тираж
2600. Папір № 1, 70×108^{1/4}. Друк. філ. аркушів 6,75. Умовн.
друк. арк. 9,45. Обліково-видавн. арк. 9,56. Ціна 72 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при
Раді Міністрів УРСР, Київ, вул. Репіна, 4.

„НАУКОВА ДУМКА“